

Nationalmuseets Arbejdsmark

1962

NATIONALMUSEETS
ARBEJDSMARK
1962

NATIONALMUSEET

RHODOS

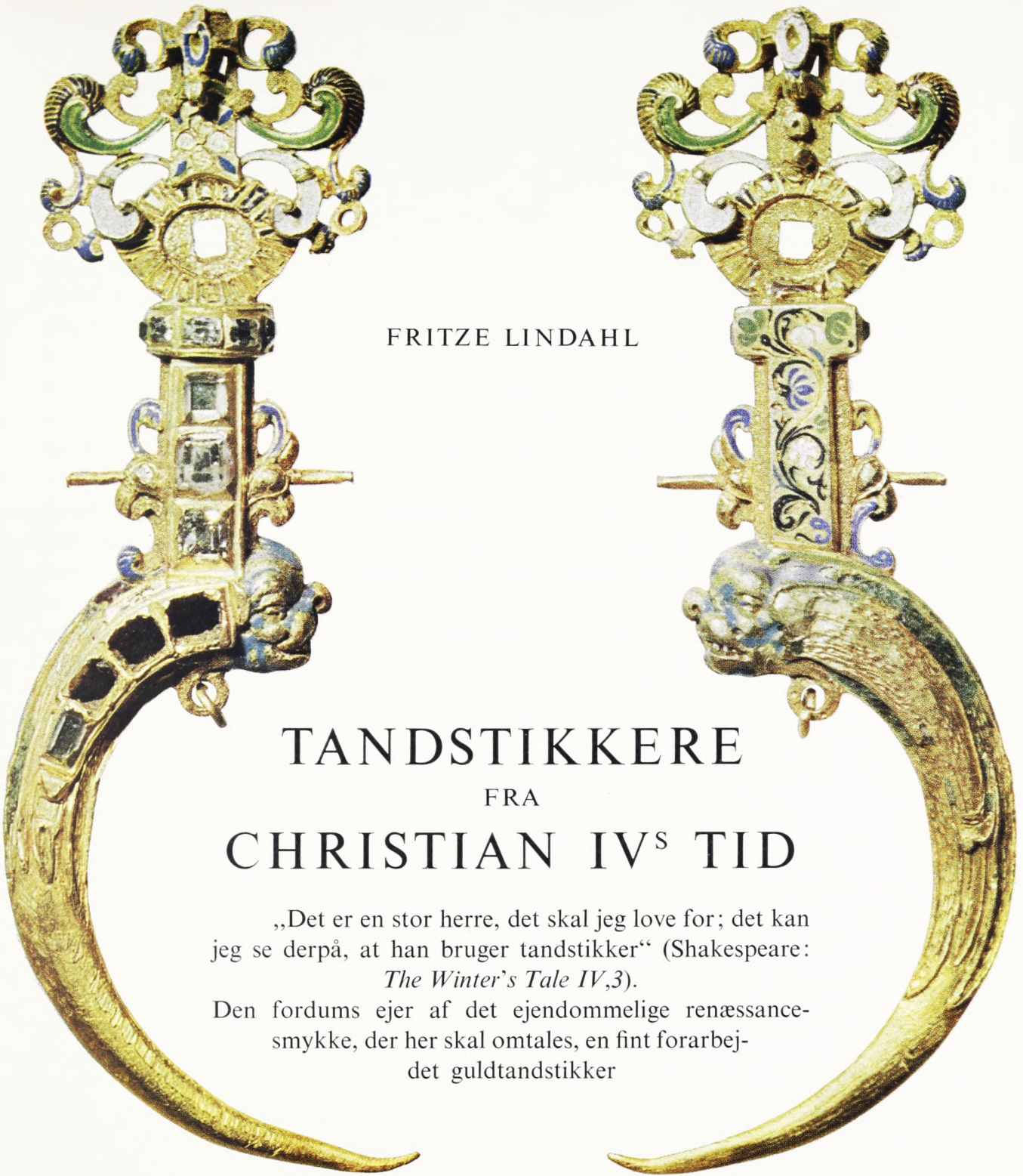
Arkiveksemplar
NATIONALMUSEETS
FORLAG

Tryk
Andelsbogtrykkeriet i Odense
Klicheer
Schmidt og Johansen, København
Forsiden i offset
Permild og Rosengreen
Farvefoto
Lennart Larsen

INDHOLD

Fritze Lindahl: Tandstikkere fra Christian IV's tid	5
Olaf Olsen: Vikingskibene i Roskilde Fjord	18
Farveplancher: Gaver til Nationalmuseet	19
Kaj Birket-Smith: Træk af etnografisk samlings historie	35
D. Yde Andersen: Nationaldiskoteket	56
Marie-Louise Buhl: Ægyptisk fremstilling af asiatiske folk	65
Peter Michelsen: Bondegårdsundersøgelser	73
Johannes Hertz: Tre borge på Egholm	94
Peder Mortensen: To mykenske pragtssværd	120
Otto Mørkholm: Grækere i Orienten	123
Henny Harald Hansen: Carsten Niebuhr	135
Georg Kunwald: Broskovvejen	149

Farvebilledet side 5 forestiller Viborg-tandstikkerens for- og bagside (3:1)

FRITZE LINDAHL

TANDSTIKKERE FRA CHRISTIAN IV^S TID

„Det er en stor herre, det skal jeg love for; det kan jeg se derpå, at han bruger tandstikker“ (Shakespeare: *The Winter's Tale IV,3*).

Den fordums ejer af det ejendommelige renæssancesmykke, der her skal omtales, en fint forarbejdet guldtandstikker

med farvestrålende emailer og ædle stene, har utvivlsomt også hørt til de store i riget; stykket vidner om sans for det raffinerede og det kvalitetsmæssigt ypperlige.

Bagsiden af hængesmykke i Rosenborg-samlingen. På siderne øreske og tandstikker. Størrelse 1:1. Fig. 2a.

Det må betragtes som et dobbelt held, at smykket i sin tid er tabt i jorden og i 1950 atter er gravet frem i Asmild sogn ved Viborg, thi ovenmulde havde de kostbare stene og det gedigne guld næppe fået lov til at forblive indesluttet i den særegne form til dagen i dag.

Nutildags kender de fleste danskere kun tandstikkere fra rejser i det sydlige udland eller fra hjemlige restauranter, hvor man søger at imødekomme udlændinges behov ved på bordene at anbringe tandstikkere af

træ eller plastic. Det regnes dog ingenlunde for god manér åbenlyst at anvende disse små bekvemme instrumenter, selv om de også i vore dage kan købes af ædelmetal i guldsmedebutikkerne.

Menneskene har allerede i forhistorisk tid søgt at rense tænderne ved hjælp af tandstikkere. Den gamle teori om, at det er en tatovernål, der i danske og udenlandske fund (f. eks. i Hallstatt-kulturen) forekommer på en bøjle sammen med andre toiletteinstrumenter, såsom øreske, pincet og neglerenser, er i den senere tid sat under debat bl. a. af Lennart Edelberg. Ved sammenligning med ganske lignende sæt fra vore dages Afghanistan kommer Edelberg til det resultat, at „tatovernålen“ i virkeligheden må være en tandstikker, som vore bronzealder-forfædre har pillet kødtrevler ud med.

Fra den klassiske oldtid kendes kun få eksempler på fund af tandstikkere; de er derimod ofte omtalt i litteraturen. F. eks. beretter Diodor, at tyrannen Agathokles i Syrakus blev forgiftet med den fjer, han brugte til at rense sine tænder med efter måltidet. Den velsoignerede romer anvendte en tandstikker (dentiscalpium) af mastikstræ (lentiscus) til sit daglige toilette, som vi bruger tandbørste. I „Trimalchios gæstebud“ fortæller Petronius, at da Trimalchio (Nero) af sine slaver til musik blev båret ind for at hilse på gæsterne, stangede han tænder med en sølvtandstikker (spina argentea), ligesom han anvendte en kammerpote af sølv i sine gæsters nærværelse. Begge dele karakteriserer tydeligvis en forrykt person.

Medens den persiske skjald Oman-al-Chaijam (d. 1123) meddeler, at Orientens folk brugte „gyldne tandstikkere“ allerede i 1000-tallet, hører vi ikke noget om tandstikkere i middelalderen førend hos minnesangerne, der dadler den dårlige vane at stange tænder, navnlig ved hjælp af kniven. Man lagde i middelalderens slutning stærk vægt på „bordtugten“; intet barn fik plads ved sin faders bord, førend det havde lært „mensales honores“. Kendtest er „Tannhäusers Hofzucht“, nedskrevet i Innsbruck i

1393; i korte vendinger fortælles her alt, hvad der er værd at vide om etikette ved bordet. De senmiddelalderlige anstandsregler blev mønstergyldige for de følgende århundreder og lever videre i Erasmus af Rotterdam's systematiske anstandslære „*De civitate morum*“ (1530). Erasmus siger, at når noget sidder fast mellem tænderne, må man ikke på hunde- eller kattemanér rage det ud med neglene, man må heller ikke bruge servietten, men skal tage enten en mastiks-stikker eller en fjer eller også en lille knogle fra en hane eller en høne.

Der findes eksempler på tandstikkere af bronze og sølv fra 1200- og 1300-tallet. Men første gang, vi læser om en virkelig luksuøst udstyret tandstikker, er i Burgundhertugernes inventar fra 1400-tallet. Den betegnes som „*Ung cure-dent ouquel est mis en oeuvre ung de dyamant nommée la Lozange et une grosse pointe de dyamant et une grosse perle*“. Snart efter dukker også et eksemplar op hos den skotske konge; i James II's inventar fra 1488 findes opført: „*Item tue tuthpikes af gold with a cheny a perle and erepike*“.

Det var dog først i det følgende århundrede, at juvelprydede tandstikkere virkelig kom på mode. I inventaret over Henrik VIII's juveler fra 1530 nævnes ikke mindre end fem guld tandstikkere, hvoraf den ene var i kæde og sammensat med en øreske, og de to var prydet med rubiner, diamanter og perler.

Guldsmedekunsten spillede i middelalderens slutning og i renæssancen en rolle, som vi har vanskeligt ved at gøre os begreb om. Ved hofferne i Italien, Frankrig og det rige Burgund udfoldedes den største pragt, som smittede i vide kredse og bevirkede, at guldsmedearbejde toges i anvendelse til forskønnelse af så at sige alt, hvad fornemme herrer og damer kom i berøring med i retning af klædedragt, våben og udstyr i hjemmene. Over Tyskland og Nederlandene nåede den luksusbetonede smag efterhånden frem til Danmark i 1500-tallet for rigtigt at tage fat under Frederik II i de i økonomisk henseende lykkelige år efter fredsslutningen i 1570.

I 1500- og 1600-tallet var nogle af de mest yndede smykkeformer hatteemblemet og det store hængesmykke, klenodiet, der blev båret på brystet, enten påsyet dragten, i korte halsbånd eller lange guldkæder. Det var især på disse smykkes relativt store flader, at smykkekonstnernes fantasi boltrede sig og undertiden skabte små vidundere i skulptur, iklædt emaille i palettens rigeste farver og med funklende ædelstene. De bibelske motiver, som i middelalderen havde været næsten enerådende, blev sjæld-

Forsiden med barokperle i emaillet guldindfatning og ædelstene. Smykket tilskrives Corvinianus Sauer. Fig. 2b.

mere og mere verdsligt opfattede. Scener fra den klassiske mytologi fremstilledes oftere, tillige med allegorier, hvis mening i mange tilfælde er gået tabt for os. Overtro knyttedes ikke sjældent til bestemte smykker, der blev båret som talismaner til beskyttelse mod sygdom og ulykke. I overensstemmelse med den stadigt stigende vægt, man i 1500-tallet tillagde det individuelt ejendommelige, valgtes ofte helt usædvanlige smykke-motiver, så som skibe, havfruer og -mænd, delfiner og drager, løver, fugle, firben, sommerfugle m. m. Samtidig gjordes dagligdags ting til hængesmykker, små bønne-bøger og kalendere, desmerkugler og jagtfløjter, ja endog tandstikkere kunne udstyres med de mest fantastiske former og bæres til skue.

Hængesmykker var yndede som fyrstelige gaver til afveksling fra de sædvanlige kontrafejer d.v.s. guldmedailler med fyrsteportrætter. Fra regnskaber, inventarier, testamenter og beskrivelser kan fremdrages talrige eksempler derpå. Men også tandstikkere og ørerensere var gaveemner. I Henrik VIII's „Letters and Papers“, 1529–30, er omtalt en guldtandstikker med en rubin og en diamant, som blev givet til „my lord Cardinal“, Thomas Wolsey, måske en af kongens sidste gaver til den store statsmand, der blev styrtet 1529 og året efter døde. Dronning Elisabeth fik i 1574 af en Mrs. Snow som nytårgave seks små guldtandstikkere og det følgende år i samme anledning en emailletet guldørerenser prydet med rubiner, saphirer og perler.

Hovedgenstanden for denne lille undersøgelse, et emailletet og juvelprydet guld-smykke med en delfin eller drage, der ender i en nål, er allerede blevet betegnet som en tandstikker (fig. 1). Det er sket ud fra erkendelse af, at det drejer sig om en nål og ikke om et C, som det kendes fra bogstavsmykker, f. eks. Banér-hængesmykket, og med den begrundelse, at man fra de sidste årtier af 1500-tallet, hvor smykket stilistisk hører hjemme – hvilket der senere skal vendes tilbage til – både gennem skriftlige kilder og overleverede stykker kender til juvelprydede tandstikkere af lignende art. I dronning Elisabeths inventar for 1576–77 nævnes en, som må ligne vor, idet den er tildannet af en emailletet delfin med nedhængende perle, rubiner og diamanter. Den er sammensat med en ørerenser; det samme er et dragehængesmykke på Rosenborg komponeret over en af de i tiden yndede barokperler og monteret i juvelbesat, emailletet guld; den har øreske i den ene ende og tandstikker i den anden (fig. 2). Et lignende, i anvendelse sikkert upraktiskt, men fornemt stykke, skabt som et firben, kendes fra Sammlung Figdor i Wien. I Grünes Gewölbe i Dresden fandtes en seglformet guldtandstikker med diamanter og en, hvis greb dannedes af en monstrøs perle med et behjælmet hoved.

Talrige eksempler på endnu eksisterende tandstikkere kunne opregnes; her skal i denne forbindelse kun nævnes endnu et, den gyldne stift fra Lauingen ved Donau (fig. 3). Den var anbragt i et bånd om halsen på Pfalz-greve Philipp Ludwig af Pfalz-Neuburg (1547–1614) og blev fundet ved gravens åbning i 1781. Pfalz-greven lå urørt, iklædt en kåbe efter polsk mode og med fingerringe, men hverken med ordenskæde eller guldknapper*. Man har foreslået, at den gyldne stift skulle være en snørenål. Dette er blevet gendrevet ud fra den betragtning, at bæreren skulle være et slange-

* For denne oplysning bringes en tak til dr. Sigrud Flamand Müller, München.

menneske for at kunne snøre sin trøje med en nål, der var anbragt i så kort et bånd; derimod kunne han bekvemt stange tænder med den.

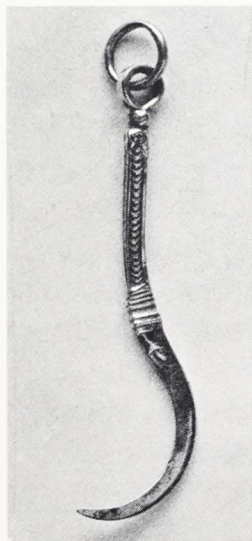
Viborg-tandstikkeren er 68 mm lang, og den er støbt af 879‰ lødigt guld. På forsiden er hovedprydelsen de i rækker anbragte taffelslebne diamanter, hvoraf der har været tolv, men nu kun er ni, idet de tre øverste på den krumme nål mangler. De ni har kgl. hofjuveler Ove Dragsted venligt vurderet; de vejer 3/4 carat. Taffelslibning d.v.s. planslibning af diamantpyramiden var den sædvanlige form for slibning i 1500-tallet; i det følgende århundrede blev roseslibningen den foretrukne form.

Smykket består af tre dele, af den krumme nål med det delfin- eller drageformede hoved med emaille og taffelstene på forsiden, af skaftet med stene foran og en emaillet blomsterranke på bagsiden og endelig af topstykket, med en oval ramme og rulleværksornamenter, der er emaillede på begge sider. Efter tidens sædvane foregik støbningen ganske sikkert i sand; men det er vanskeligt at afgøre om smykket er støbt ud i eet eller flere stykker. Det ser ud til, at delfinnålen er dannet af to halvdele, da en loddefure kan følges på en del af nålen. Derimod kan der ikke spores sammenlodninger mellem smykkets tre dele, af hvilke topstykket i det mindste gør indtryk af at være massivt. Rammeindfatningerne til taffelstenene er støbt for sig og loddet på.

Efter støbningen har man ciseleret smykket og graveret furer til emailleindlæggene. Skaftets ranke er således udført i grubeemailleteknik (*champlevé*) i sort, hvidt, grønt og blå. Dyret har på dets venstre side været overemaillet helt ned til det sted, hvor dets fjeragtige beklædning holder op. Guldsmeden har her dristigt udført emaileringen af selve dyret, idet han ikke er veget tilbage for at lægge emailen udenpå de runde former på raspet grund. Det er da også dyrets emaille, som det lange ophold i jorden er gået værst ud over, medens den bedre beskyttede grubeemaille på skaftet er fint bevaret. Vi kan dog stadig få indtryk af, hvilket fornemt emaillearbejde uhyret repræ-

senterer. Dets tænder er minutiøst belagt med hvid emaille, øjnene er blå, ansigtet turkis med gråviolette strøg henover panden og baghovedet. Alle disse farver er opake (uigennemskinnelige), medens kroppens grønne emaille er translucid (gennemskinnelig). Topstykkets og skaftets svungne volutter er emaillede i opake grønne, lapis lazuli-blå, hvide og sorte farver.

To pinde går vandret ud fra hver side af skaftet. De har været holdere for perler, som var stukket igennem dem og fastgjort med perlekit – se rekonstruktionstegningen (fig. 4). Begge pinde viser yderst spor af at have været fræset op, så at perlerne kunne sidde fast. Sammenligninger med andre renæssance-

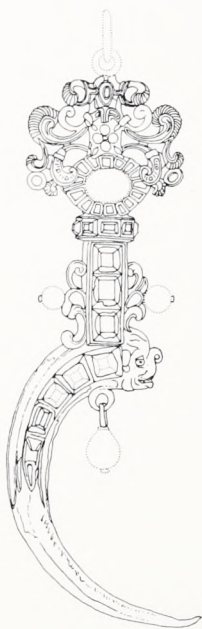
Tandstikker fundet om halsen på Philipp Ludwig af Pfalz-Neuburg (1547–1614). Nationalmuseum, München. Fig. 3.

smykker tyder på, at der i øskenen under dyrets hoved må have hængt en perle, pæreformet eller oval. Medens der næppe kan være tvivl om, at det er rigtigt at forsyne en rekonstruktion af tandstikkeren med disse tre perler, bliver usikkerheden større, når det gælder udfyldning af topstykkets oval. I kanten omkring denne er der i guldgravet kvadre, som fremhæves af sortemailerede rande; indeni den ovale fordybning findes et firkantet hul. Hofjuveler Dragsted, der også beredvilligt har bistået Nationalmuseet med drøftelse af de tekniske problemer, har fremsat den formodning, at fordybningen har været fyldt ud med een eller flere taffelsten eller perler, der gennem det firkantede hul med en nitte har været fastholdt til en plade på bagsiden. Som det senere skal vises, er det nok mest sandsynligt, at der kun har siddet een perle, der smukt blev fremhævet af kvaderkanten. Øverst oppe på smykket er der spor af en afbrækket øsken, som har været støbt ud i eet med topstykket. Denne konstruktion har ikke været tilstrækkelig solid til at bære hængesmykket, der nu vejer 16,9 g, og dengang var mindst tre-fire perler og tre store taffelstene tungere. Tandstikkeren har været anbragt i en kæde om halsen, således som vi ser, at rigshofmesteren Eiler Hardenberg (d. 1565) på portrættet (fig. 5) bærer sit smykke, der ganske sikkert også kunne anvendes som tandstikker. Eller den har været båret i et bånd som på Alessandro Olivieros portræt i National Gallery i Dublin.

Mange af renæssancens store malere og billedhuggere var tillige guldsmede. Medens det helt ned i 1500-tallet var sædvanligt, at italienske guldsmede tegnede deres smykker selv, blev det i Frankrig, Tyskland og Nederlandene mere og mere almindeligt, at både stenmestre, snedkere, guldsmede og andre kunsthåndværkere benyttede de former og ornamenter, som tegnere og malere tilrettelagde for dem. Blandt disse kan særligt

fremhæves Albrecht Dürer (1471–1528) og Hans Holbein den Yngre (1497/98–1543), hvis mesterlige ornamenter prægede deres egen og den følgende tid. Andre skattede ornamentister var Peter Flötner (ca. 1485–1556), Virgil Solis (1514–62) og Erasmus Hornick (d. før 1583), der alle var fra Nürnberg. Tegningerne, hvorimellem der også fandtes specielle til smykker, mangfoldiggjordes i træsnit og kobberstik og spredtes viden om sammen med bogtrykkerkunsten. De verserede navnlig i Sydtyskland, hvor Augsburg og Nürnberg var de betydeligste centre indenfor „Kleinkunst“.

Erasmus Hornick er mester for smykkestikket (fig. 6), i hvis midte håndtaget til en vifte ses. Det er omgivet af et par ørelokker og to tandstikkere. I The Waddesdon Bequest, British Museum, findes en med en barokperle tildannet emaillet guldtandstikker, som utvivlsomt er blevet til engang i slutningen af 1500-tallet med Hornicks eller hans efterligner le Blons smykkestik som forbillede (fig. 7).

Viborgsmykket tegnet i c. 1:1 af arkitekt Holger W. Schmidt. Indprikningerne tilføjer: et øsken med ring, perle i kvaderrammen, sideperler, tre taffelstene på den krumme nål og nedhængende perle. Fig. 4.

Rigshofmester Eiler Hardenberg (d. 1565) med hængesmykke, antagelig en tandstikker.
Maleri på Gaunø, kopi. Fig. 5.

Ligeså heldig med at finde forlæg for Viborg-tandstikkeren kan man ikke forvente at være. Men de tre elementer, hvoraf dens udsmykning er sammensat, kan iagttages på gengivelser af samtidens ornamentstik. For eksempel findes på et stik med Den hellige Sebastian af Hans Burgkmaier fra 1512 en ornamentfrise, der har stor lighed med vor blomsterranke. Delfin- og dragemotiver var stærkt yndede i renæssancen; allerede i den klassiske oldtid fremstillede man ofte de adrætte delfiner, som tillagdes menneskekundskab, og som man mente transporterede de afdødes sjæle. I oldkristelig tid forbandt man på mystisk vis delfinen med hvalfisken fra Jonas' bog og gjorde den til symbol på Christi opstandelse. Middelalderen igennem symboliserer dragerne det

ondes magt og betvinges til stadighed af St. Mikael og St. Jørgen. I renæssancens Italien henter fremstillerne af disse uhyrer ny inspiration gennem afdækningerne af antikke „grotte“- og hvælvingsdekorationer, hvorfra man afleder ordet grotesk for et mærkeligt skabt dyr, ofte en sammenblanding af et menneske og et dyr eller af et dyr og en plante. Delfiner og drager – det kan ligesom i vort tilfælde være vanskeligt at afgøre, hvilket dyr det er – findes i 1500- og 1600-tallet som udsmykning på søjlekapitæler, springvand, møbler, bøger (f. eks. på det prægtige titelblad til Christiern Pedersens Saxo-udgave fra 1514) o.m.a. Nævnes kan også i denne forbindelse anvendelsen af havuhyrer og drager til fyrværkeri ved festlige lejligheder og det „emblematiske“ dragespir, som Christian IV i 1624–25 lod sætte på Børsen. Ved en gennemgang af talrige gengivelser af uhyrer på ornamentstikkene hæfter opmærksomheden sig særligt ved Antwerpen-mesteren, Hans Collaerts smykkeværk: *Monilium bullarum in aurumque icones* (1581), hvorfra der her bringes en gengivelse (s. 14). Der er en vis lighed mellem tandstikkerdyret og de to uhyrer på Collaerts hængesmykke og imellem ornamenternes forløb på tandstikkerens top og volutterne, der ses nederst på ornamentstikket. *Monilium* fik en stor udbredelse og Collaerts stil med dens geometriskt opbyggede ornamenter fik utvivlsomt indflydelse på andre af tidens store smykke-kunstnere, hvortil Corvinianus Sauer hørte. Denne stammede fra Bayern, blev oplært i Augsburg og under et ophold i Italien og kom engang i 1590'erne til Danmark, hvor han udførte væsentlige dele af Christian IV's krone, samt mange juveler og guldsager, dels som svend hos Diderik Fuires og efter 1608 som lavsmester. Fra årene 1591–97 foreligger en serie smykkeornamentstik fra hans hånd, som gengives i Bering Liisbergs bog om Chr. IV og guldsmedene. Der er stor overensstemmelse mellem tandstikkeren og Sauers tegninger, især mellem tandstikkerdyret og et uhyre på et af disse stik, tavle XVI. Uhyret har samme høje hvælvede pande, korte, runde snude og fjeragtige beklædning, som det på tandstikkeren. De to ornamenter ved perlepindene på tandstikkerskaftets sider har stærk lighed med dem, der findes i de øverste mellemrum på et IHS-ornaments ovale ramme. På Sauers ornamentstik, findes tillige elegante arabesker med stiliserede blomster, som minder om dem på tandstikker-ranken. På nogle kobberstik med udkast til Christian IV's krone er der angivet perler med kvaderrammer udenom, der svarer til den omkring tandstikkerens oval. Disse stik er tillagt sølvsmeden Jacob Mores, men må hidrøre fra Corvinianus Sauer, der jo arbejdede på den endelige krone til Christian IV. Perlerne på kroneudkastene præsenterer sig smukt omgivet af kvaderrammerne; anbringelse af een stor perle i tandstikkerens ovale fordybning må anses for at være en mulig og sandsynlig løsning.

Overensstemmelse imellem Christian IV's kronens og tandstikkerens emaillefarver, der dog kan skyldes mode og de blandt guldsmedene i almindelighed verserende opskrifter, og overensstemmelser i formsprog, som de fremgår af en sammenligning mellem tandstikkeren og smykkestikkene, kunne pege i retning af, at Corvinianus Sauer var mester for tandstikkeren, eller at hans stik i det mindste har været forbillede for

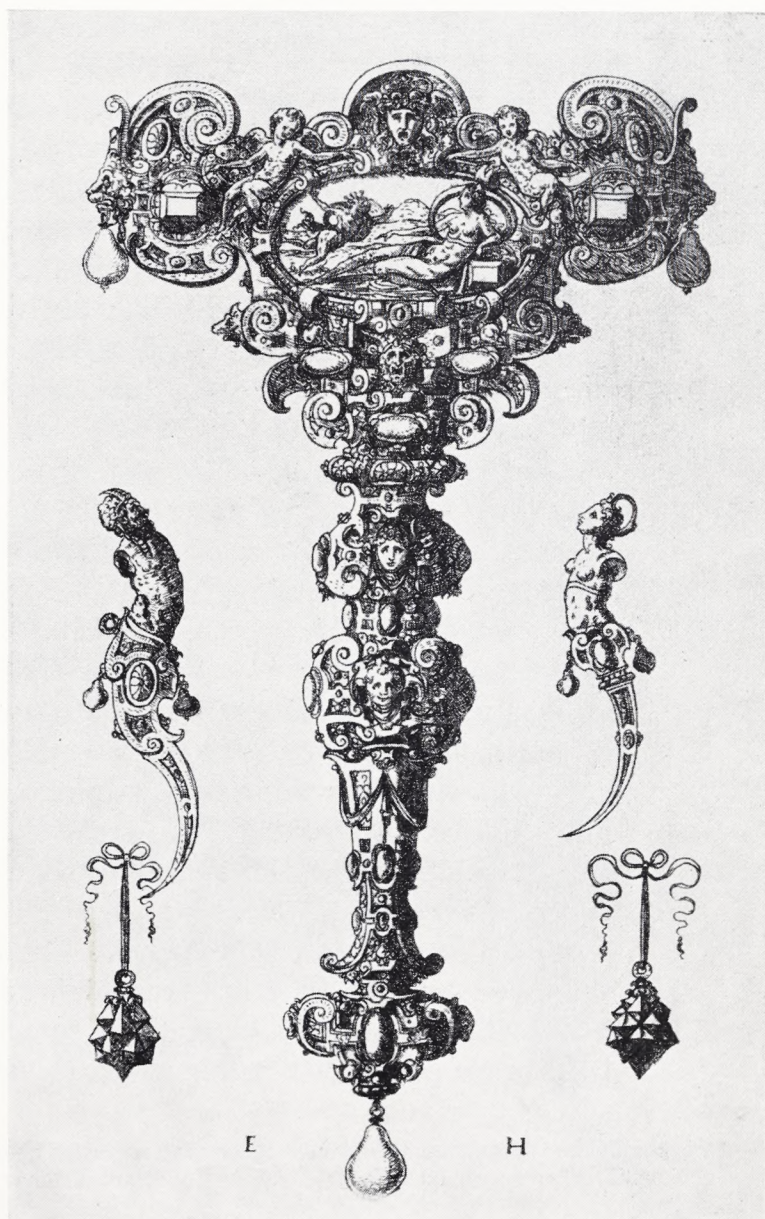
guldsmeden. Man skal imidlertid være varsom med at tillægge Sauer æren for alle tidens bedste herværende smykkearbejder, således som man tidligere har været tilbøjelig til.

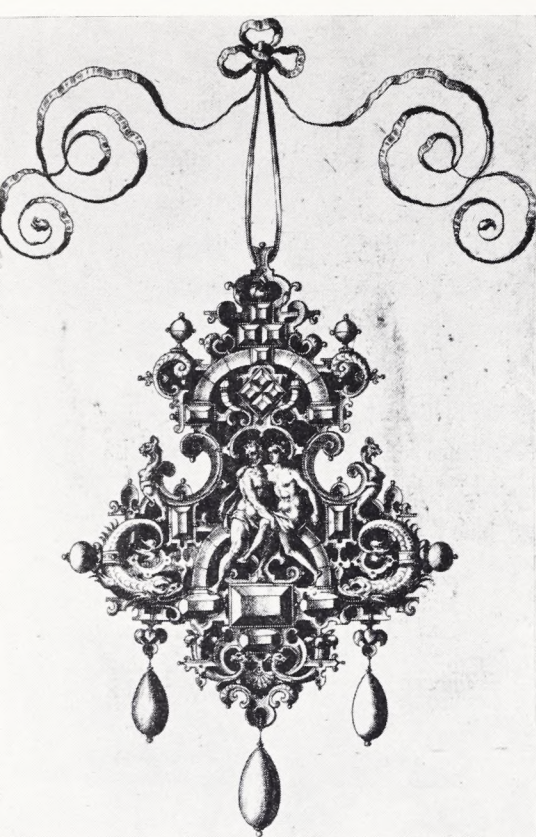
Vi ved fra rentemesterregnskaberne, Christian IV's breve og dronning Sophies kopibøger, at kongen og enkedronningen købte guldsmedearbejder af fremmede, der kom til Danmark eller direkte i udlandet, navnlig i Brunsvig, den by i Nordtyskland, som i henseende til smykkekunst stod Augsburg og Nürnberg nærmest. Og som de kongelige gjorde, har sikkert mangan en adelsmand båret sig ad, da de hjemlige guldsmede slet ikke kunne dække efterspørgselen, selv om de var mange – Christian IV beskæftigede fra 1588 til 1599 66 guld- og sølvsmede.

Fra regnskaberne har vi kendskab til et par tandstikkere, som udgik fra Diderik Fuirens værksted, hvor Corvinianus Sauer som omtalt var svend i 1590'erne. I en regning til kongen skriver Fuiren i 1594:

„Nok haver jeg gjort en Slutting (lås) og forfærdet den til Hertug Hans' Armbaand, og en Tandstanger forfærdet“. Hertil har han brugt for 2½ mark og 4 skillinge guld og i arbejdsløn fået 1½ daler. Det må således dreje sig om en ret enkel guld tandstikker. Flottere har derimod de tandstikkere været, som Christian IV købte i 1596 under de ringridnings- og turneringsfester, som var arrangeret i anledning af hans kroning. På Amagertorv, hvor festlighederne fandt sted, havde de danske og udenlandske guldsmede slået boder op og udstillet deres varer. Turneringssdeltagerne kunne så købe for de udsatte pengegevinster, som fremkom ved at hver deltager på forhånd erlagde et beløb. Christian IV var ved denne lejlighed meget heldig (han erhvervede bl. a. det kendte ringridningsbæger gjort af Heinrich Beust fra Brunsvig), og folk måtte efter endt ringridning bære hans gevinster op på slottet i kurve. Iblant

Smykkestik udført af Erasmus Hornick med bl. a. udkast til tandstikkere. Kungl. Livpustkammaren, Stkh. T.h. forbilledet til smykket s. 15. Fig. 6.

disse har været to tandstikkere, hvoraf den ene var købt hos Fuiren og den anden hos en juveler fra Kiel, Reimundus Salzberger. Begge tandstikkere var besat „mit Deimant“ og kostede henholdsvis 46 og 42 daler, hvilket er oplyst i en fælles regning fra de to juvelerere. Denne blev dog først betalt det følgende år på Kieler Omslag. Der er ikke stor sandsynlighed for, at den ene af disse tilfældigvis er Viborg-tandstikkeren; for efter et skøn over smykkepriserne må denne med sine 12 diamanter og 4 perler have været betydelig dyrere end de nævnte. Det, at der mangler en øsken øverst på tandstikkeren, tyder på, at stykket blev tabt. Dette skete i Overlund godt en kilometer nord for Asmild kloster i det bakkede terræn ved Viborg Sø. Nu er Overlund en villaforstad til Viborg og findestedet – matr. nr. 12 ag – er en have, der tilhører gartner Magnus Chr. Christensen, Nørresøvej. Men dengang var bakkerne øst for Viborg Sø utvivlsomt dækket af skov og krat, hvilket selve stednavnet, Overlund, tyder på. Den nærmeste herre var på Asmild, det sekulariserede nonnekloster, som kro-

nen bortforleuede i årene 1577 til 1594 til selveste kansleren, Niels Kaas. Efter hans død styredes godset et par år under Hald, for efter en kort tid i 1598 at være afgiftslen for Peder Munk til Estvadgaard at gå over til landsdommeren Mogens Juel til Pallesbjerg (d. 1606) som løn. Derefter fik andre landsdommere det gamle kloster. Det gør indtryk af at have været forfaldent, og de høje herrer har næppe boet på Asmild, men kan have opholdt sig der i kortere tid for med standsfæller at gå på jagt i de omliggende skove.

Det kan ikke undre, at dette smykke netop er fundet ved Viborg, den jyske adels højborg, der ofte var skueplads for strålende optog og fester. Brylluper og begravelser afholdtes i pomp og pragt i den gamle bispegård, som adelen i 1576 fik overladt som dom- og adelshus. Det var et imponerende skue, når de fornemme herrer mødte op med gyldne kæder og fruene i stramme, højhalsede kjoler behængt med klenodier i kæder og med perlestukne huer. Gang på gang udstedtes der forbud mod den overdrevne luksus, og folk beordredes til at aflevere det overflødige til hospitalerne; men det nyttede intet, hospitalerne blev ikke rigere. Det blev derimod de talrige kræmmere og købmænd, som fra hele landet og de nordtyske byer strømmede til Viborg-markederne. Blandt de luksusvarer, der bredtes ud for de jyske herskaber, spillede guld og juveler en ikke ringe rolle.

Skal vi forestille os, hvordan man i praksis har anvendt tandstikkerne under selskabeligt samvær, får vi det bedste billede hos Shakespeare i *King John* I, 1 (1594), hvor Philip the Bastard, opkomlingen, som lige forinden er blevet udnævnt til kongesøn, i en enetale gør sig sine betragtninger (Lembckes oversættelse):

Saa sidder den berejste Mand tilbords
hos min Velbaarenhed med sin Tandstikker.
Naar min velbaarne Mave vel er mæt,
jeg stanger mine Tænder og udspørger
den fine (picked = med tandstikker) Mand om fjerne Landes Skik.

Takket være Shakespeare, der nævner tandstikkere ikke mindre end fire forskellige steder i sine skuespil, får vi en god hjælp til datering af tandstikkersmykkerne i England og hermed antagelig i alle de europæiske hofkredse, som stod i livlig forbindelse med hinanden. I 1594 skildres tandstikkerne således som noget „man“ bruger; i 1599 i *Much Ado About Nothing* erklærer Benedick, at han hellere vil gøre tjeneste ved verdens ende, gå byærinder hos antipoderne og hente en tandstikker fra den mest afsides krog af Asien . . . end tale med Beatrice. I 1602 i *All's Well That Ends Well* bliver tandstikeren med Parolles ord til en endnu mere komisk genstand: Jomfrudom er som en gammel hofdame, der bærer et hovedtøj, som er gået af mode, prægtigt kreeret, men uklædeligt, ligesom brochen og tandstikeren, der nu ikke længere bruges (which wear not now).

Endelig lægger Shakespeare i 1610 en af sine personer de ord i munden, der indleder denne artikel. Han karakteriserer hermed en person som naragtig, fordi han bruger tandstikker; noget latterligt, fordi det på det tidspunkt var umoderne.

Der kan ikke være tvivl om, at det tandstikker-vademecum som Shakespeare i *All's Well That Ends Well* nævner i samme åndedrag som brochen, må være et hængesmykke til at bære på brystet af samme type som Viborg-smykket. Vi kan således regne med, at man ret tidligt i 1600-årene har betragtet det som gammeldags at gå med tandstikkersmykke, selv om der i graven i Lauingen findes en tandstikker, som er nedlagt efter 1614. Viborg-tandstikkerens ornamenter må have haft smykkestik fra 1580'erne og ganske særlig Corvinianus Sauers fra 1590'erne som direkte eller indirekte forlæg. Det kan muligvis være gjort af selve Corvinianus Sauer; men noget sikkert bevis er ikke fundet. Tandstikeren tilhører den internationale, europæiske smykkekunst, således som denne blev praktiseret af de i deres håndværk uhyre drevne mestre fra Sydtyskland eller Antwerpen, og som den lanceredes ved de nordeuropæiske hoffer, hvortil guldsmedene enten selv kom – som f. eks. Sauer – eller hvortil deres kunstfærdige sager blev ført via forbindelser.

Sluttelig skal nævnes en anden form for tandstikker, som lader til at have været i anvendelse lidt længere ned i tiden end hængesmykkerne. Den findes i en skegaffel af sølv (fig. 9), bestående af en gaffel til at folde sammen ved hjælp af et hængsel mellem skaftet og den inderste del af gafflen, samt et løst skeblad med to øskener til at stikke gafflen igennem, når

Tandstikkersmykke 1:1 fra 1500-tallets slutning, British Museum. Kvindens overkrop er dannet af en barokperle, monteret i emaillet guld med ædelstene. Fig. 7.

redskabet anvendes som ske. Da Jørgen Olrik i „Drikkehorn og Sølvtoj“ har givet skegafflen en grundig beskrivelse, skal en sådan ikke gentages her. Nævnes skal kun den detaille, som han ikke har omtalt: tandstikkeren, som ved hjælp af et gevind er anbragt indeni gaffelskaftet. Øverst på dens greb sidder en profileret knop, som også er top på gafflen, når gaffelen og tandstikkeren er skruet sammen. Ved en inskription på skebladets bagside henføres spiseredskabet til Olaus Dei Gratia Episcopus Nidrosien 1530. Hermed sigtes åbenbart til Olav Engelbrechtsen, den sidste ærkebisp i Trondhjem. Olrik var klar over, at dette måtte være et falsum „... efter Bogstavernes Form og Indskriftens hele Karakter kan denne først være graveret over 100 Aar efter“. Hertil kommer, at man i Olav Engelbrechtsens samtid aldrig ville have betegnet ham som blot episcopus. Olrik mente sikkert med rette, at skegafflen ifølge sine ornamenter må være fra 1500'ernes slutning. I Helsingør bys skifteprotokol nævnes 21.2.1599 en sølv-ske med fork muligvis af lignende type. Det sammenfoldelige bestik med tandstikkeren blev et kuriosum, der kom på Kunstkammeret, i hvis inventar det første gang nævnes 1737. I tiden mellem 1600-tallets midte og 1737 har man med datidens forkærlighed for at henføre kunstsagerne til historisk kendte personer tildelt den katolske norske ærkebiskop, som døde i landflygtighed i Nederlandene 1538, spisebestikket med indskriften: RELIGIONE VITA CONSTAT og den samme sentens på græsk.

Parallele stykker til denne skegaffel med tandstikker befinder sig i South Kensington Museum i London; det ene har en hollandsk indskrift, der fortæller, at Claes Joost har ladet bestikket gøre i Genua 1592; det andet har et vædderhoved på tandstikkergrebet og er en smule yngre. Endelig var der i Grünes Gewölbe i Dresden et samtidigt emaillet og juvelbesat guldspisebestik af lignende art, på hvis skeblad der også var indpunslet et fingeret årstal: MCCCLXXVI.

I løbet af 1600-tallet blev tandstikkeren atter et rent toiletteredskab og forefindes

på Frederik III's tid i garniturer. Et eksempel herpå nævnes af Jacob Jensen Normand i det stykke, der under titlen: En ubenævnt Dansk Kunstners Levnets-Historie er trykt i Suhms Samlinger II, 3 (1784): Den 18. Apr. [1650] gjorde jeg Hans Mayest. en bog af Enhörning, huorudj fantis en Øreskie, en tandsticher och en Kniff, enhver Især med Sölff beslagen.

Sølvtoilettesæt fra 1600-tallet med tandstikker, øreske, neglerensere m. m. Nationalmuseet. Størrelse 1:1. Fig. 10.

Viborg-smykket, der nu som danefæ opbevares i Nationalmuseets 2. afdeling, er sammen med tandstikkerbestikket fra det gamle Kunstkammer minder om en tid, som i mange måder – og ikke mindst i kunstnerisk henseende – var stik modsat den, vi lever i. Alting skulle ganske vist også dengang formgives, men formen skulle helst være ufunctionalistisk –, alt skulle udsmykkes med fantasi og i mangfoldige tilfælde foregive at være noget andet end det, det var. De er tillige minder om en tid, hvor de begunstigede i samfundet havde råd og lyst til at ofre umådelige summer på deres egen bekvemmelighed og forføngelighed. Og om en tid, hvor barbariske skikke havde til huse hos de aller fornemste og blev sat i relief af sølv, guld og ædle stene.

Skegaffel med tandstikker til at anbringe i gaffelskaftets hulning. Fra henimod år 1600. Nationalmuseets 2. afdeling. Den græske inskription på gafflens bagside lyder i oversættelse: Religionen er livets grundvold. Fig. 9.

Vikingskibene i Roskilde fjord

Med bjærgningen af de seks stenlastede vikingskibe, der i sin tid er sænket for at blokere »Peberrenden« i Roskilde fjord ved Skuldelev, fuldførte Nationalmuseet i sommeren 1962 en arkæologisk udgravning af usædvanlig art. En spunsvæg af svære jernbjælker blev nedrammet omkring spærringen. Herved inddæmmedes et område på 1600 m² midt ude i fjorden, vandet blev pumpet ud og mudder og sten fjernet fra skibene. Luftbilledet, der er taget efter fire ugers udgravning, viser skibenes beliggenhed i spærringen og det store tekniske apparat, som udgravningen fordrer. Skibene er af forskellig type og giver et stærkt indtryk af spændvidden i vikingetidens skibsbygningskunst. De er alle optaget, idet de blev skilt ad og de enkelte stykker indpakket og forseglet i lufttætte plasticposer, der transporteredes til Brede, hvor den første del af konserveringen skal foregå.

Olaf Olsen.

NATIONALMUSEET står i taknemlighedsgæld til mange venner og de store fonds, som gennem en lang række år har været med til at opbygge museets samlinger. Uden denne støtte var det ikke lykkedes museet inden for mange områder at etablere samlinger, som kan stå mål med de bedste, der findes i verden.

Museets vækst har derfor været afhængig af det udsyn, som præger ledelsen af disse fonds. Nationalmuseet bringer her sin tak ved på de følgende sider at gengive udvalgte stykker af de seneste gaver.

A. V. Zolt

Buddha hvilende i Nirvana. Skåret i fluorit. Sukhodaya stil. Thailand 1600 tallet. Erhvervet med støtte fra Nationalmuseets Jubilæumsfond af 1957.

LEIF B. HENDIL
død 20. juni, 1961

Uden hans sprælske initiativ, uden hans tillid til det uprøvede, uden hans kammeratskab og støtte, ville de her afbildede kle-
nodier fra Nepal aldrig være blevet det danske folks ejendom.

w. j.

Knælende fyrstepar i bedende stilling. Sten med rester af bemaling. Gupta perioden. Nepal 600 tallet. Erhvervet med støtte fra Dansk Ekspeditionsfond.

Mangearmet form af Siva og Parvati. Dreven og forgyldt kobberplade.
Baggrund i rød emalje. Nepal 1600 tallet.
Erhvervet med støtte fra Dansk Ekspeditionsfond.

Avalokiteswara omgivet af andre guddomme. Tempelbanner malet på lærred. Med dedikation i Newari skrift. Nepal 1500 tallet. Erhvervet med støtte fra Dansk Ekspeditionsfond.

Siva og Parvati i støbt, forgyldt bronze og med indlagte ædelsten. Nepal 1600 tallet. Erhvervet med støtte af Dansk Ekspeditionsfond.

Den hvide Tara. Bemalet træfigur med smykker i drevet, forgyldt kobber. Nepal 1500 tallet. Erhvervet med støtte fra Dansk Ekspeditionsfond.

Skål af kinesisk porcelæn fra Wan Li perioden, 1573–1619. Montering i sølv med mester Jacob Thor Borchs mærke, København 1608. Gave fra Ny Carlsbergfondet.

Kvindelig guddom af marmor fra Kina. Tang dynastiets tid, 700 tallet. I gammel tid eksporteret til Thailand. Erhvervet med støtte fra Nationalmuseets Jubilæumsfond af 1957.

Apsara, en himmelsk glædespige. Stenrelief med rester af bemaling. Kina, Tang-dynastiets tid (618–906). Gave fra Augustinus' Fond.

Bronzekar af k'uang-type. Fundet i Shensi provinsen i Kina. Tidlig Chou-tid (1027–900 f. Chr.). Gave fra Ny Carlsbergfondet.

BRONZEFUND FRA PERSIEN

Takket være „Nationalmuseets Jubilæumsfond af 1957“ og overskuddet fra salget af de på Kay Bojesens sølvsmiede fremstillede oldsagskopier har Antiksamlingen kunnet erhverve en prægtig og ejendommelig bronzehjelm og et par smukke bronzespænder, alle fundet i Persien.

Bronzehjelman er af en form, som kendes fra assyriske relieffer fra 9. og 8. årh. f. C. Forsiden er prydet med udhamrede relieffer og viser en lodret anbragt slange i midten. Fra hver side bøjer tre slangepar sig ind mod den førstnævnte. Alle slangerne er udstyret med vædderhoveder. På hver side af hjelmen er der nær randen anbragt 10 huller til fastgørelse af en hagerem. Den grønlig og rødbrune patina dækker ikke overfladen overalt, men hist og her skinner bronzen som det pureste guld.

Selvom hjelmen er fundet i Persien, og selvom dens form er assyrisk, må stykkets hjemsted søges nordvest for Persien i bjerglandet Urartu = Ararat, hvor den bibelske

Noah landede med arken. Her er der i de senere år blevet udgravet et stort citadel i Teshebani, Urartukongerigets hovedstad, det nuværende Karmir Blur, i russisk Armenien. Blandt de fund, som er kommet for dagen der, er en række hjelme, af hvilke nogle bærer kileskriftinskriftioner med navnene på de urartæiske konger Argistis I (ca. 785–765 f. C.) og hans søn Sharduri III (ca. 765–733 f. C.). En af hjelmene, som har tilhørt kong Sharduri III, er ligesom Antiksamlingens exemplar prydet med slanger, som i dette tilfælde har løvehoveder. Følgelig må hjelmen fra Persien dateres til 8. årh. f. C.

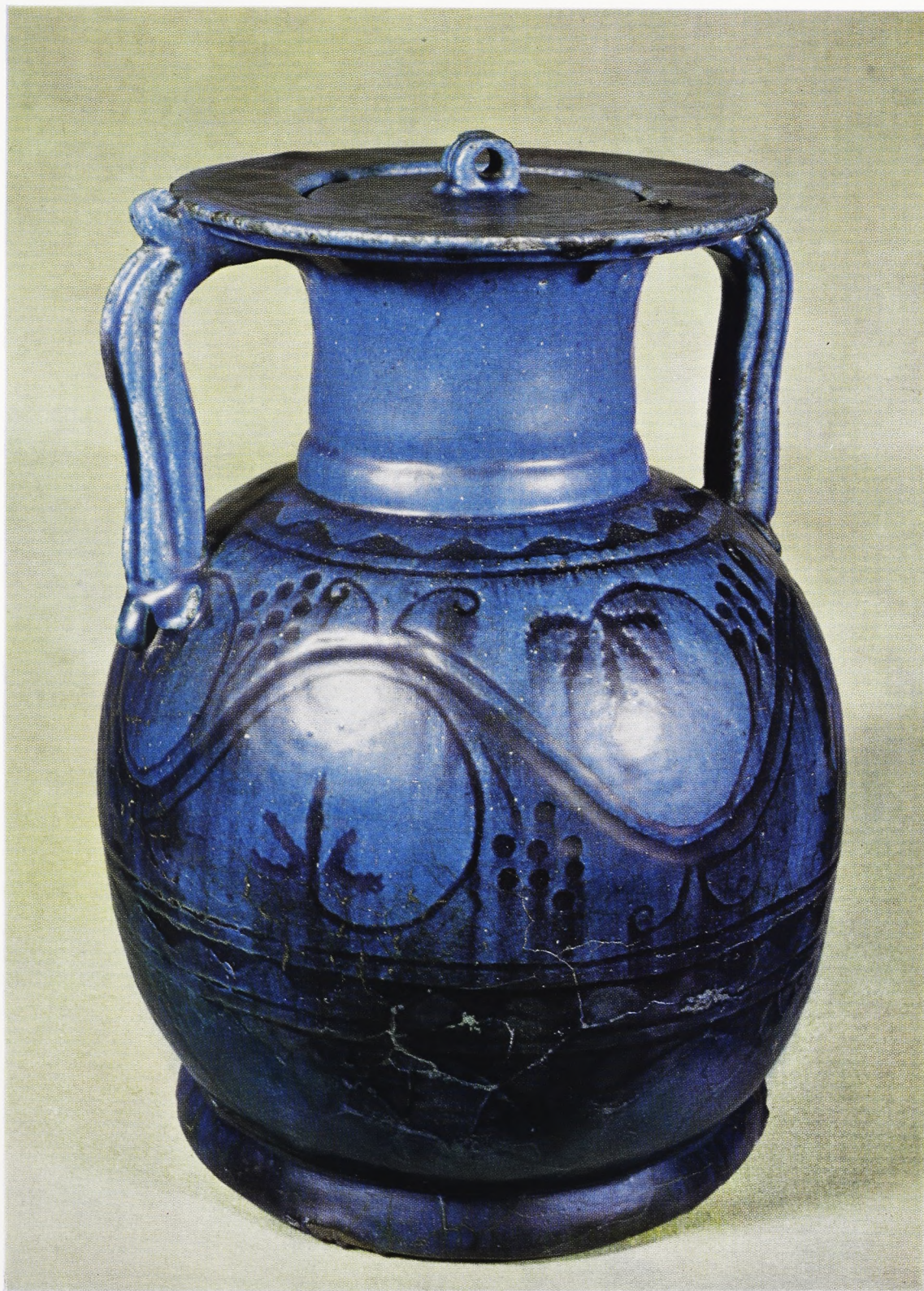
Hjelme fra Urartu er ikke blot kommet til Persien men har også fundet vej til Kaukasus og Nordsyrien. I det hele taget er urartæiske kunstværker ofte blevet fundet langt borte fra hjemlandet. Antiksamlingen ejer f. ex. i forvejen en stor bronzekedel med beslag i form af oxehoveder. Den er fundet i Cumae i Italien, men må være tilvirket af urartæiske kunstnere i 7. årh. f. C.

De to bronzespænder bærer begge indridsede fletbåndmønstre. På de to korte ydersider er rester af jernnagler, som har forbundet spænderne med et bælte, der nu er gået tabt. Dyrefremstillingerne er tilvirket under indflydelse af den urartæiske kunst og viser også slægtskab med scener gengivet på nogle af genstandene fra den berømte skat fra Ziwiye i Vestpersien. Men motivernes forbilleder må også i dette tilfælde være assyriske. Der er dog en vigtig forskel mellem forbillede og efterligning, som viser sig i dyrenes holdning. Assyrierne yndede at se deres løvefigurer i aktion, angribende og på spring. Den urartæiske løve og løverne på spænderne er i roligt skridende gang, selvom også de har opspærrede gab og giver udtryk for raseri. Disse tilsyneladende mere harmløse dyr bliver forløbere for dem, som senere kopieres i de græske kunstværker fra 7. og 6. årh. f. C.

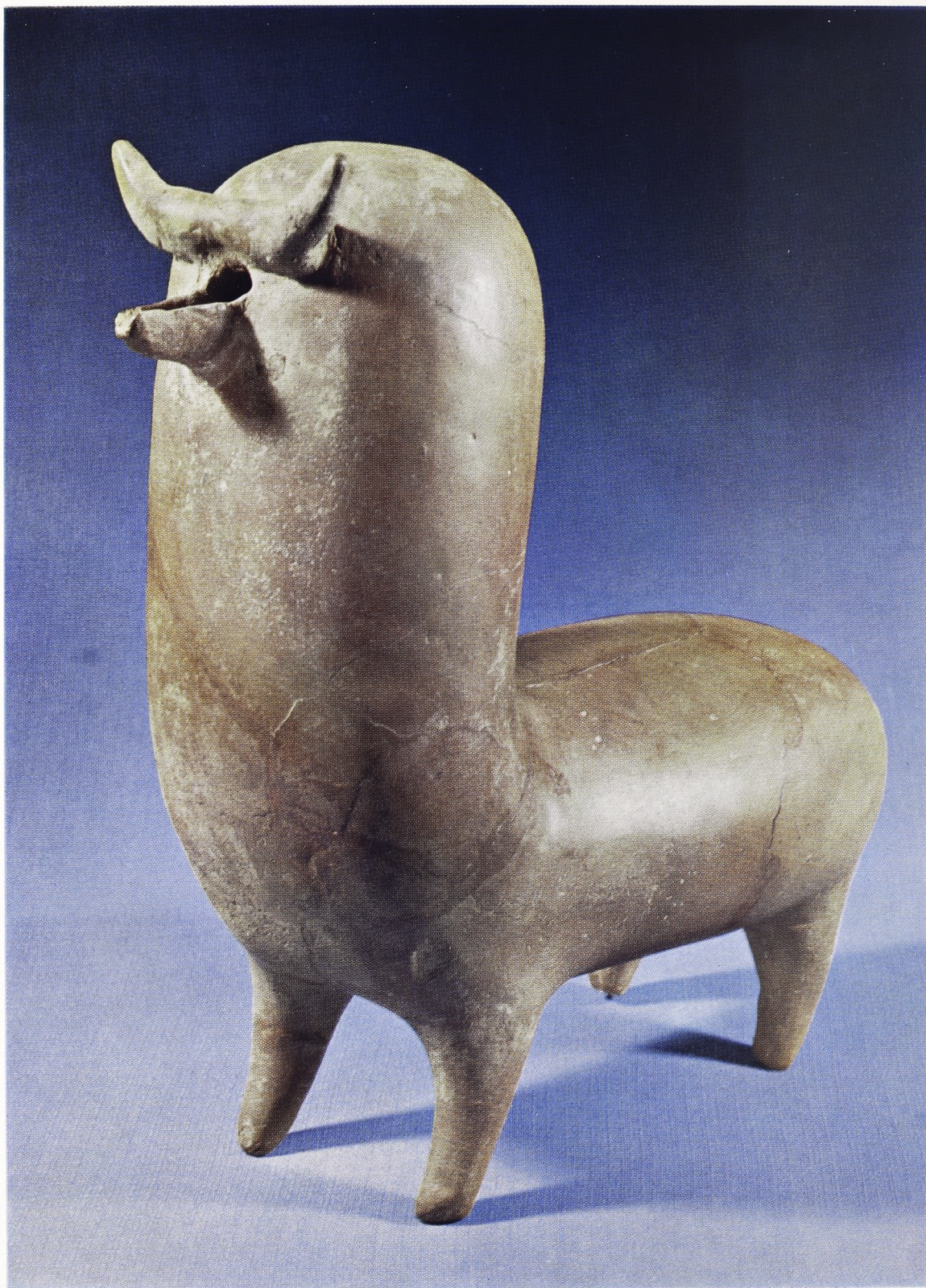
Marie-Louise Buhl

Syriske tributbringere. To sandstensrelieffer med rester af bemaling fra Amarna tiden ca. 1370 f. Cr. Gave fra Ny Carlsbergfondet. Se artiklen side 65.

Blåglaseret krukke med vinrankedekoration. Ægypten, 50 f. C.-50 e. C. Gave fra Ny Carlsbergfondet.

Dyreformet vase, Amlash i Nordvest-Persien nær Det kaspiske Hav. Ca. 1000 f. C. Gave fra Ny Carlsbergfondet.

KAJ BIRKET-SMITH

Chr. J. Thomsen. (Relief af
H. Conradsen).

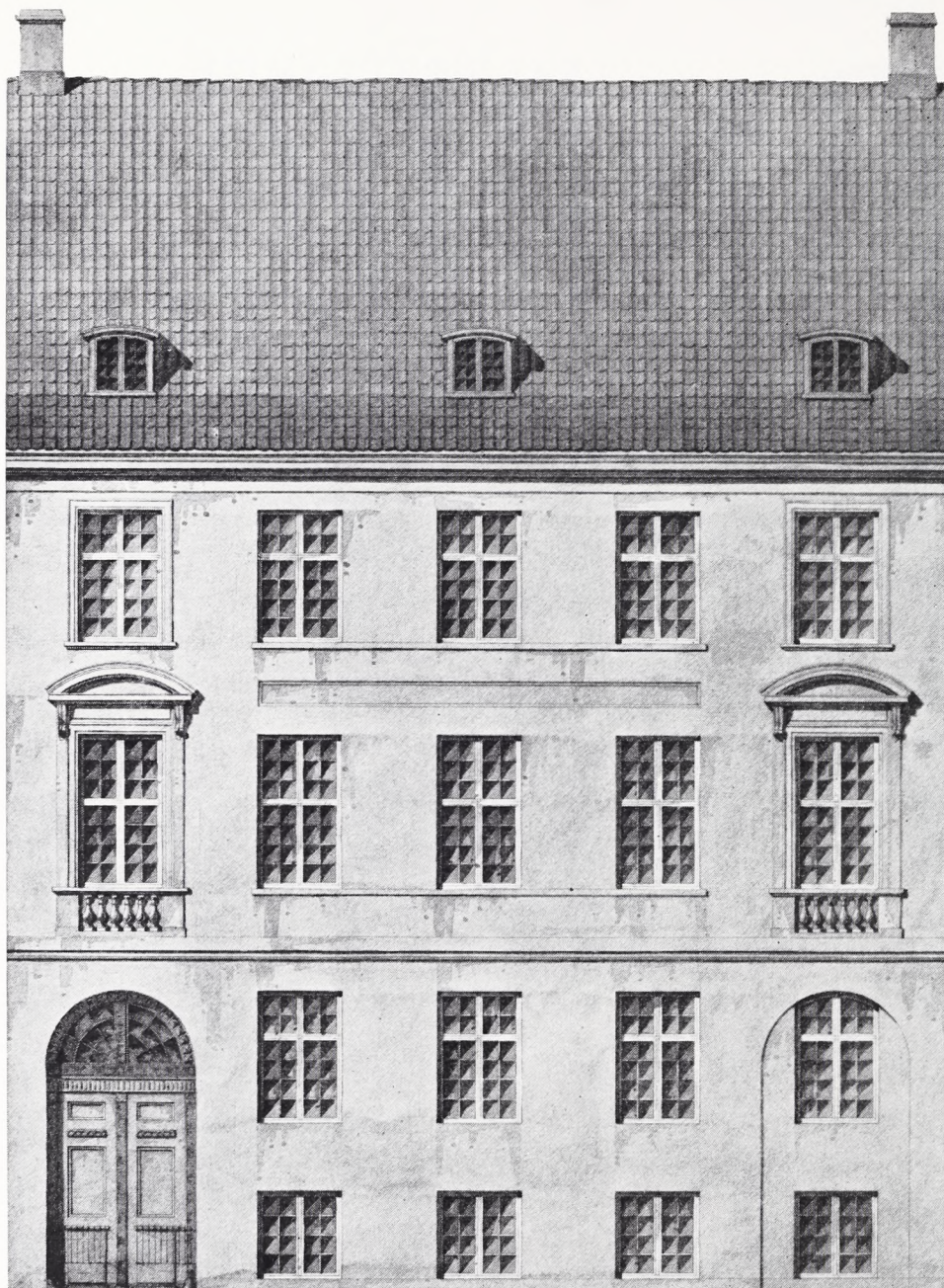
TRÆK AF ETNOGRAFISK SAMLINGS HISTORIE

I.

Det er en mærkelig kendsgerning, at Danmark ikke mindre end to gange har brudt baner inden for etnografien. I begge tilfælde var det sådan, at den første tilskyndelse kom fra Frankrig; men det var i Danmark, det afgørende skridt blev taget. Første gang skete det, da Jens Kraft, professor i matematik og filosofi ved Sorø Akademi, i 1760 udgav sin lille bog „Kort Fortælling af de Vilde Folks fornemteste Indretninger, Skikke og Meninger“, med hvilken han skabte den første fremstilling af den almindelige etnografi. Anden gang var det Chr. J. Thomsens grundlæggelse af verdens ældste etnografiske museum i København, idet han dermed førte en tanke ud i livet, som den franske geograf E.-F. Jomard hidtil forgæves havde slået til lyd for.

Museets grundbestand gik helt tilbage til Ole Worms og Frederik III's kunstkamre i det 17. århundrede, og hvad dette betyder, vil man forstå, når man husker, at etnografiske sager fra den tid for størstedelen hidrører fra stammer, der nu er ophørt at eksistere eller er blevet håbløst europæiserede. Over 300 genstande i den nuværende etnografiske samling er sikre kunstkammerstykker.

Imidlertid var tiden løbet, og den var også løbet fra de gamle kunstkammerprincipper. Mønter og medaljer, malerier og naturhistoriske genstande var efterhånden skilt ud, og tilbage var så resten, bestående af oldsager, kunstflid og kostbarheder tillige med tingene fra de „vilde“ folkeslag. Det var denne brogede rest, som 1823 under navn af Det kgl. Kunstmuseum fik til huse i Dronningens Tværgade (nuværende nr. 7). Rigtignok kan man sige, at nissen flyttede med – i skikkelse af den gamle kunstkammerforvalter J. C. Spengler; men i 1838, da han allerede i nogen tid havde følt sig svag, fik han som medhjælper Danmarks, for ikke at sige Nordens, mest geniale museumsmand, Chr. J. Thomsen, og dermed var en ny tid indledet.

Kunstmuseet i
Dronningens
Tværgade. Den
etnografiske
samling var opstillet
på 2. sal.

Thomsen havde da allerede længe virket inden for museumsvesenet og gennemført nyordningen af de danske oldsager efter det tredelingsprincip, der bar hans navn ud over verden. I Kunstmuseet stod han over for nye opgaver og var hurtigt klar over, hvad der kunne udrettes. Det gjaldt for ham dels om at samle de etnografiske sager i en særlig afdeling, dels om at udbygge de forhånden værende samlinger. Fra først af nærede han planer om at indrette et kolonimuseum; men da han havde haft lejlighed til at se de japanske samlinger, som naturforskeren Ph. Fr. von Siebold havde bragt til Leiden, og yderligere havde truffet Jomard i Paris, var han klar over, at det,

der burde gøres, var at skabe et museum, der omfattede sager fra *alle* folkeslag uden for den europæiske kulturkres.

Thomsen var ikke alene en stor museumsmand – han var også diplomat. For at få en hel etage i Dronningens Tværgade til rådighed foreslog han at opstille den nye afdeling i værelserne på 2. sal med den ejendommelige og næppe helt alvorligt mente motivering, at den lettest lod sig erstatte og derfor burde anbringes på det sted, „som i Ildebrandstilfælde vilde være den vanskeligste at erholde Sagerne reddede fra“. Disse ord findes i en af ham personligt gennemrettet, desværre udateret koncept med forslag til den påtænkte nyopstilling, i hvilken han gør rede for de retningslinjer, han ønsker at følge. Hans plan gik ud på, at man i den nye afdeling „a) samlede Alt, hvad man har af tyrkisk, fra de barbariske Stater paa Kysten af Africa, af arabisk og persisk Oprindelse, hvilket under Navn af den *mahumedanske* Afdeling begyndte Suiten. Jeg behøver ikke at anmærke, at disse Sager ere de, som dog staae de europæiske nærmest, ligesom det ikke gaaer an at have Afdelinger, der kun indeholde 6–7 No., hvilket nu er Tilfældet. b) Umiddelbart paa denne vilde jeg foreslaae at man lod følge en Sal, som man kaldte den *indiske*; da Mahumedanismen har havt Indflydelse paa Indien, vilde Overgangen fra den persiske hertil ei være skjærende. Den indiske Afdel. antager jeg sluttedes med Birmanerne og de malayiske Sager. c) Herfra vilde Overgangen til de *chinesiske* være naturlig, ligesom at disse sluttedes med de japanske, dersom den øverste Etage indrømmedes hertil. Localet tillader at enhver af disse Hovedafdl. fik særskilte Værelser og nogle to. Naar denne Cyclus var gennemgaaet, havde man faaet en Oversigt over de gamle Verdensdeles mere cultiverede Nationers Sager. Efter disse vilde jeg foreslaa, at Samlingen begyndte med de mere vilde Folks og foreløbigt, indtil man erholdt disse fuldstændigere, blot afdele disse i store Hovedclasser, f.Ex. hvad der hører til de *varme* og hvad til de *kolde* Zoner og igjen disse i store Underafdelinger som Kysten Guinea, Austral. osv.“

Det er formodentlig dette princip, der var fulgt, da den etnografiske samling i 1841 kunne lukke dørene op. Pladsen var kneben, den omfattede kun syv rum, og det ville være synd at sige, at åbningen vakte større opsigt. Ingen højtidelighed af nogen slags understregede begivenheden, som dog skulle få afgørende indflydelse på udviklingen af en hel videnskab. Ingen kendte da heller dagen, før det 1941 lykkedes mag. art. V. Hermansen at opspore en lille notits i Adresseavisen, af hvilken det fremgik, at åbningen fandt sted den 18. august.

Thomsen havde således skabt en *afdeling* inden for et andet museum; men hans mål var endnu større, nemlig oprettelsen af et *selvstændigt* etnografisk museum. Det lykkedes ham også at bringe sine planer til udførelse. Endnu før nyordningen var bragt til ende i Dronningens Tværgade, havde han sat sig i bevægelse for at få overladt en række rum i Prinsens Palæ eller, som det dengang hed, Palais'et i Kalleboderne, og ved kgl. resolution af 7. januar 1842 blev flytningen vedtaget. Med denne havde det dog foreløbig lange udsigter. Ikke uden grund gik palæet i folkemunde under

navnet „det adelige Vartov“, da det for en væsentlig del var udlejet til gamle hof-funktionærer lige fra kammerherrer til fhv. livvaskepiger, og lejlighederne skulle efterhånden blive ledige, før museet måtte rykke ind. Allerede i efteråret 1845 rådede Thomsen dog over 22 værelser i fløjen mod Ny Vestergade, og de følgende år kom der flere til; men først 1849 fik han indlemmet hele stue-etagen, og samme år åbnedes da de første rum af det nye museum for publikum.

Det var en enorm udvidelse, der var sket, sammenlignet med de trange kår i Dronningens Tværgade; men i mellemtiden var museet også vokset stærkt, og det vedblev dermed, så længe Thomsen stod for styret. Endnu før oprettelsen af den særlige afdeling i Kunstkammeret satte han systematiske indsamlinger i gang. Allerede den 24. marts 1839 søgte han om tilladelse til at lade foretage indsamlinger i Grønland. I en skrivelse kun fire dage senere fra Kunstmuseets øverste chef, hofmarskal grev Haxthausen, blev han bemyndiget dertil (åbenbart reagerede myndighederne dengang hurtigere end nu), og et brev af 12. august samme år fra kolonibestyrer J. N. Møller i Egedesminde viser, at indsamlingen var sat i gang i overensstemmelse med Thomsens ønskeseddel. Hele det følgende tiår førtes en livlig korrespondance med en række grønlandske embedsmænd. Heller ikke de afrikanske og indiske kolonier blev glemt. På Guinea-kysten foretoges i løbet af 40'erne indsamlinger af major Ph. W. von Wrisberg og guvernør E. Carstensen, i Tranquebar af fuldmægtig C. A. Møller, i Frederiksnagor (Serampore) af sekretær F. E. Elberling, og da den store samling af middelalderlige bronzer, der 1799 var fundet under fæstningen i Tranquebar, sattes til auktion 1843, blev de købt af Christian VIII og overgivet til museet, hvad der næppe heller er sket uden Thomsens medvirken.

Hvordan han målbevidst søgte at udbygge samlingerne, fremgår af, at han ikke blot iværksatte indsamlinger i de danske kolonier, men også blandt eskimoerne i Labrador, fremskaffede en betydelig samling fra de nordamerikanske indianere gennem den danske minister i Washington, oberst V. R. Raasløff, og senere købte en nu overmåde sjælden samling fra Kodiak-eskimoerne og tlingit-indianerne i Syd-Alaska. Den sidstnævnte erhvervelse er karakteristisk for ham. Den var bragt til veje af den finske naturforsker H. J. Holmberg, der besøgte København på hjemrejsen fra Alaska 1852. Her synes han at have besøgt museet, hvor Thomsen åbenbart har lagt mærke til ham og indladt sig i samtale. Resultatet blev en brevveksling gennem flere år og erhvervelsen af de omtalte sager, foruden at Holmberg derved fattede en sådan interesse for Finlands arkæologi, at han skrev et par afhandlinger om landets stenalder.

Yderligere sørgede Thomsen for, at en del kostbare genstande (kinesisk og japansk porcelæn, orientalske våben m.m.) overførtes til det etnografiske museum fra Rosenborg, hvor de retteligt ikke hørte hjemme, og knyttede forbindelser med dansk skibsfart, hvad der bl.a. bragte adskillige værdifulde sager fra Sydhavet til museet. På hans foranledning bevilgedes 4000 rdl. til indkøb under korvetten „Galathea“'s togt omkring jorden 1845–47, hvorfra der hjemførtes store samlinger fra Nicobarerne, Java,

Kr. Bahnson i den gamle have ved Prinsens Palæ.

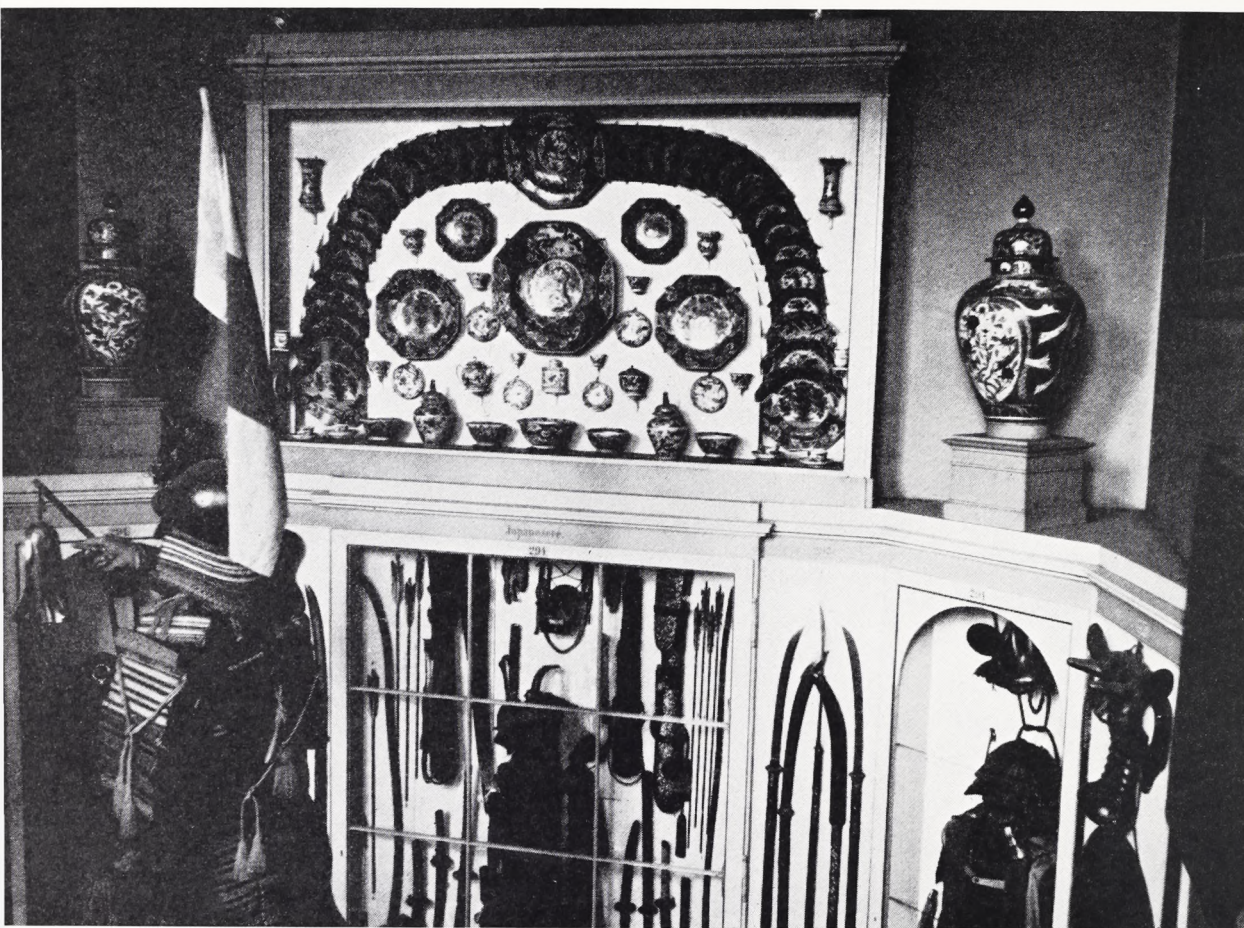
Kina, Sydhavet og Perú, og igen 1847 blev der bevilget 1000 rdl. til indsamlinger på Nicobarerne i forbindelse med korvetten „Valkyrien“'s forestående togt til disse øer.

Heller ikke under sine egne rejser i Europa forsømte Thomsen museets tarv. I en skrivelse til grev Haxthausen 1841 hedder det f.eks.: „...hos en Kunst- og Antiquitets Handler i Rotterdam fandt jeg nemlig et sjældent Skjold ophængt i Boutiquen. Ved at undersøge, hvorfra denne Mand havde erholdt dette, erfarede jeg, at det tilligemed en heel Samling af andre Sager var kjøbt efter en Mand i Rotterdam, der havde haft en Natural Samling, og at en stor Mængde saadanne Sager henlaae paa Kunsthandlerens Loft.“ Thomsen har da straks på forventet efterbevilling købt det hele, der stammede fra Sydhavet, og søger nu *post festum* om 300 rdl.

Selvfølgelig – tør man vel sige – stod Thomsen også i forbindelse med de fremmede etnografiske museer, der efterhånden var oprettet mere eller mindre efter dansk forbillede, og erhvervede yderst værdifulde forøgelser ved bytte med disse institutioner i Leiden, St. Petersborg, Capetown, Sydney o.s.v. At også gaver indkom til museet er indlysende; her skal kun nævnes Frederik VII's privatsamling, hovedsagelig bestående af våben, som indlemmedes efter kongens død 1863.

I et brev, skrevet af Thomsen et par år før hans død til den nys udnævnte leder af det unge etnografiske museum i Christiania, universitetslektor Ludvig Kr. Daa, hedder det: „Jeg har en egen Maade at bedømme Bestyrere paa, som jeg ønsker vi begge maae

Japansk porcelæn m. m. i Steinhauers dekorative opstilling.

kunne bestaae i – jeg spørger nemlig, hvad modtog Bestyreren og hvad efterlader han sig, naar han forlader Skuepladsen.“ For Thomsens vedkommende stiller sagen sig således, at mens Kunstmuseet 1839 ikke engang rummede 1500 stykker, som blot med nogen ret kunne regnes for etnografiske, var tallet ved hans død seks gange så stort!

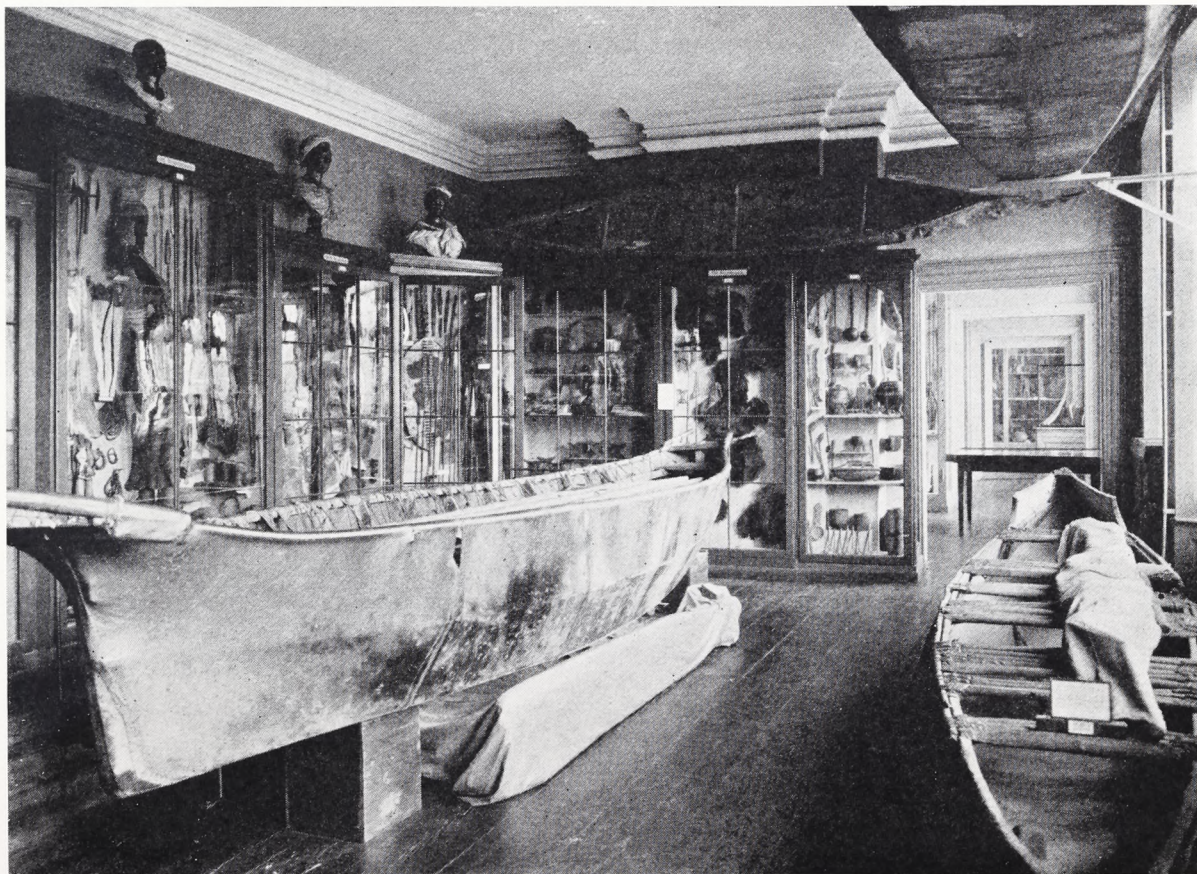
Denne imponerende tilvækst medførte en vis ændring af deres ordning i Prinsens Palæ. Tidligere var de højere kulturer kommet først, og forbindelsen med den europæiske kultur var derved understreget. Ved nyopstillingen blev derimod kulturudviklingen fremhævet. Som det hedder i den ældste Vejledning (1849): „Med Hensyn til Culturen har man inddelt de forskjellige Folk i tre Hovedafdelinger: 1) De Nationer, som i Almindelighed ikke selv forarbeide Metaller og altsaa maae betragtes som staaende paa et lavere Trin; 2) De Nationer, som vel forarbeide Metaller, men som ikke kunne ansees for at have en hos dem selv udviklet Litteratur; 3) Omfatter de Nationer, som have alle de her satte Betingelser for Cultur.“ Inden for disse „Hovedclasser“ skelnes så igen mellem de folkeslag, „som leve i de kolde, i de tempererede og i de varme Climater.“ Der er således her tale om en vel gennemtænkt, videnskabeligt begrundet og for datiden fuldt ud forsvarlig ordning.

II.

Desværre varede denne guldalder ikke ved. Da Thomsen i sin tid var blevet knyttet til museumsvæsenet, var han blevet kendetegnet som en mand, hvis lige ikke fandtes i syv kongeriger. Det skulle vise sig ved hans død 1865, hvor svært det var at løfte arven efter ham. Det etnografiske museum havde nær lidt en forsmædelig død. Både i rigsdagen og i dagspressen var det ude for en hård modvind, det sidstnævnte sted som følge af den unge juridiske kandidat (senere overretsassessor) Th. Hindenburgs ubeherskede angreb. Det blev kaldt „et finere Tivoli“, sammenlignet med Barnums cirkus, og det hævdedes, at „adspredelsen“ ved et besøg „ikke engang var af nogen sund natur“. Endskønt museets eksistensberettigelse blev fremhævet i rigsdagen af filologen, professor J. L. Ussing, der lagde vægten på dets komparativ-arkæologiske betydning, og det i pressen først og fremmest fandt en varm fortaler i daværende adjunkt Edv. Erslev, som understregede det folkeopdragende, red det ikke uskadt stormen af. Den nedskæring af de offentlige samlingers indkøbskonto, som blev anset for nødvendig efter krigen 1864, måtte ensidigt bæres af det etnografiske museum, og til langt ind i dette århundrede var dets rådighedssum mindre end i Thomsens tid.

Samtidig kom det under usagkyndig overledning. Den mand, der udnævntes til Thomsens efterfølger, var J. J. A. Worsaae, der allerede havde et verdenskendt navn som arkæolog, men helt savnede forståelsen af etnografien som selvstændig videnskab.

Grønlandsk konebåd, sibirisk barkkano og båd fra Guinea-kysten stuvet sammen i det gamle museums sydafrikanske afdeling.

Juellinge-graven og danske stenalders kranier i den gamle opstilling midt i Sydhavet.

Kun de forhistoriske sager formåede at afvinde ham nogen interesse, og for deres vedkommende var der også fremgang under hans styre, bl.a. ved indlemmelse af det såkaldte „Cabinet for amerikanske Oldsager“, der især skyldte etatsråd C. C. Rafn og Det kgl. nordiske Oldskriftselskab sin tilblivelse og tidligere havde tilhørt Museet for Nordiske Oldsager. I andre henseender betød disse år derimod en brat nedgang. De forbindelser, som Thomsen havde formået at knytte med udenlandske museer, blev praktisk talt helt afbrudt. Ganske vist fandt der i 1868 et større bytte sted med Smithsonian Institution i Washington (muligvis allerede forberedt af Thomsen, hvad der dog ikke kan afgøres, eftersom papirer mangler); men først 1878 kommer der en ny byttesag, også i dette tilfælde med Washington, og det er betegnende, at den sker på amerikansk initiativ og udelukkende omfatter oldsager.

Også indkøbene blev yderligt sparsomme, f.eks. afvistes pure et tilbud om erhvervelse af den 1500 stykker store og ganske enestående samling, der var tilvejebragt af den fremragende tyske forsker Dr. Otto Finsch under hans omfattende rejser i Sydhavet 1879–82. Man kan vel i denne forbindelse spørge, hvorfor et jordfundet stenøkseblad skal være mere interessant end en fuldstændig stenøkse, hvis fremstilling og brug man ovenikøbet kan iagttage direkte? Nyerhvervelserne indskrænkede sig under

disse forhold så godt som helt til gaver. Det er således fra denne periode, at forbindelsen med plantageejer R. S. Thal Larsen på Java stammer – en forbindelse, der varede ved gennem årene og efterhånden førte til, at også mange andre danske i Indonesien huskede deres hjemlands museum.

Ligeså negativt som i spørgsmålet om nyanskaffelser viste Worsaaes forhold til museet sig ved den nyordning af opstillingen, som han gennemtvang, skønt den betød et afgjort tilbageskridt. Allerede få dage efter sin tiltræden som direktør (8. februar 1866) fremsatte han en plan, hvorved museet skulle „gives en mere videnskabelig Betydning“(!). I virkeligheden betød den, at det fra at være en samling af selvstændig værdi og med eget formål blev reduceret til en komparativ studiesamling til brug for arkæologisk forskning. I overensstemmelse hermed deltes den i to hovedafdelinger: fortiden og nutiden. Den førstnævnte omfattede „de egentlige Oldsager fra forlængst uddøde eller nu (t. Ex. i Grønland) ulige mere civiliserede Folkefærd“, herunder også Europa uden for Norden, og den inddeltes så igen i sten-, bronze- og jernalder. Under „nutiden“ opstilledes „Sager, som ere betegnende for de vigtigste, ikke-europæiske Folkestammers nuværende primitive eller mere stillestaaende Cultur... ordnede efter Racer og disses geographiske Udbredelse.“ Det kan ikke nægtes, at selve hovedinddelingen var yderst uheldig og i sin gennemførelse førte til den rene vilkårlighed, som når grønlandske sager fra det 17. århundrede blev anbragt under „fortiden“, mens indianske genstande af samme alder regnedes til „nutiden“. Ligesa uheldigt var det, at den kulturhistoriske linje for Asiens, Afrikas og Amerikas vedkommende blev brudt ved inddelingen, og at forståelsen af f.eks. de amerikanske kulturers sammen-

Knud Rasmussen på vej
over Bering Strædet på
5. Thule-Ekspedition
1921–24.

Fra de arkæologiske ekspeditioner til Grønland:
Erik Holtved på vej over indlandsisen.

hæng umuliggjordes ved, at México og Perú skulle søges under „fortiden“ og resten under „nutiden“. For Australiens og Oceaniens vedkommende lod inddelingen sig overhovedet ikke gennemføre. Under disse forhold betød det mindre, at den geografiske ordning af „nutiden“ var mere i pagt med moderne synspunkter, for så vidt som den betonedes den gensidige vekselvirkning mellem kulturerne, ganske vist som følge af „fortidens“ bortskæring på den lokale udviklings bekostning.

Mod denne plan protesterede C. L. Steinhauer forgæves. Denne mand var allerede 1846 udnævnt til assistent under Thomsen. Skønt uden akademisk uddannelse – han var oprindeligt bogtrykker – havde han i tidens løb erhvervet sig ikke helt ringe etnografiske kundskaber, hvad der bl.a. havde vist sig ved overordentlig gode indkøb til museet under en rejse til London 1861, og endnu få uger før sin død havde Thomsen med al mulig kraft understreget ønskeligheden af, at han måtte overtage museets fremtidige ledelse. I en udførlig redegørelse fremstillede Steinhauer nu sin opfattelse, som stod i skarp modsætning til Worsaaes, men i alt væsentligt sluttede sig til Thomsens. Ligesom hos denne er inddelingen baseret på tre kulturtrin, der i virkeligheden er de samme som Thomsens, selv om definitionerne er udtrykt lidt anderledes; men inden for dem begynder han med de „varme“ områders kultur og ender med de „kolde“ – en rigtigere udviklingshistorisk rækkefølge, som han for øvrigt efter eget udsagn skylder Thomsen selv. På et tidspunkt, da etnografien endnu var i sin barndom og helt behersket af evolutionistiske teorier, var Steinhauers principper i god overensstemmelse med den videnskabelige opfattelse og langt at foretrække for Worsaaes uklare ordning. Formodentlig har Steinhauers protest alligevel efterladt en bråd i Worsaaes sind, for i et brev til sin kone, dateret München den 19. september 1871, skriver han om det derværende etnografiske museum: „Det interesserede mig at see,

at man havde gjort et Forsøg paa at antyde, hvad jeg har gennemført i vort Ethnogr. Museum, saa min Plan dog ikke kan være saa aldeles grebet ud af Luften.“

III.

Årene nærmest efter Worsaaes død 1885 var en overgangstid. Numismatikeren Chr. Herbst var udnævnt til Worsaaes efterfølger; men i realiteten synes Etnografisk Museums ledelse at have været i hænderne på Steinhauer og Kr. Bahnson, der 1879 var blevet assistent ved museet og skønt magister i arkæologi følte sig mere og mere tiltrukket af etnografien, af hvilken han senere gav en for sin tid fortræffelig skildring i sit kendte to binds værk.

Steinhauers og Bahnsons fælles interesse gav sig straks til kende, idet der påny kom liv i indkøbene, og bytteforbindelserne med udenlandske museer blev genoptaget. Desuden fandt der i dette tidsrum to begivenheder sted, der fik langvarig betydning for museet. Allerede 1881 havde den nystiftede Kommission for Ledelsen af de geologiske og geografiske Undersøgelser i Grønland indsendt de oldsager, der var optaget fra eskimoiske grave og hustomter af dr. phil. K. J. V. Steenstrup under hans rejser 1878–80. I årenes løb overlod kommissionen herefter regelmæssigt de sager, som hjembragtes af dens ekspeditioner, og især var det naturligvis af enestående betydning, at museet på den måde kom i besiddelse af daværende løjtnant Gustav Holms store samling fra de af ham opdagede eskimoer ved Angmagssalik, som nu danner grundstammen i museets uovertrufne samling fra Øst-Grønland.

Den anden vigtige begivenhed i denne periode er den forbindelse, der knyttedes med missionær Edv. Løventhal i Indien. Denne mand, der var dybt interesseret i den indfødte befolknings liv og forstående over for dens kultur, skænkede 1889 en del

Haslund-Christensens telt i Mongoliet under ekspeditionen 1938–39.

Jens Ydes kano i en vanskelig situation under en af museets ekspeditioner til Guiana.

sager til museet og blev derpå af Bahnson opfordret til yderligere indsats. Det blev indledningen til et mangeårigt, frugtbart samarbejde, der skaffede museet et rigt udbytte, bl.a. størstedelen af dets prægtige stensulpturer fra Indiens middelalder. Endnu husker jeg Løventhal fra min pure ungdom, når han som en lille, hyggelig, langskægget julenisse besøgte museet.

IV.

Et vendepunkt, men unægtelig ikke til det bedre, indtraf i 1892, da det etnografiske museum blev ophævet som selvstændig institution og indlemmet i det nyoprettede Nationalmuseum, hvor det sammen med den forhistoriske danske samling og antiksamlingen kom til at udgøre den såkaldte 1. afdeling under Sophus Müllers ledelse, samtidig med at Steinhauer tog sin afsked. Ligesom Worsaae var Sophus Müller en glimrende arkæolog, men hans interesse for etnografien var med et mildt udtryk minimal. Bahnson, der var nogenlunde jævnaldrende med ham, var hans ungdomsven og derfor den eneste, der turde tage bladet fra munden og sætte sig op mod hans selvherskertilbøjeligheder. Ørenvidner har fortalt, hvordan man gennem den lukkede dør kunne høre ham råbe (Sophus Müller var som bekendt meget tunghør): „Det forstår du dig ikke på, Sophus!“ Desværre fik Bahnson dog kun lov til at virke et kort spand af år; han led af en fremadskridende tuberkulose, der efterhånden svækkede hans arbejdskraft og efter lang tids svagelighed medførte hans altfor tidlige død 1897. Hans efterfølger Carl Fredstrup var både som museums- og videnskabsmand

ganske ubetydelig og forlod for øvrigt allerede museet 1899, og Thomas Thomsen, som udnævntes i hans sted, følte sig i hele Sophus Müllers tid kuet af sin foresattes despotiske væsen, som bl.a. gav sig udslag i, at ingen af 1. afdelings embedsmænd fik tilladelse til at hellige sig arbejdet i nogen bestemt af afdelingens samlinger, så at dettes udførelse for den etnografiske samlings vedkommende nødvendigvis måtte blive mere eller mindre dilettantisk.

Det er da ikke underligt, at disse forhold bidrog til at hæmme udviklingen netop i årene omkring århundredskiftet, da den etnografiske videnskab var i stærk vækst i udlandet og betingelserne for indsamlinger formodentlig bedre end både før og siden. Endnu i 1894, før Bahnsons sygdom tog overhånd, fandt der et par betydelige byttehandler sted; men derefter gik de i stå i over tyve år. En del indkøb blev ganske vist foretaget; men der er talrige vidnesbyrd om afvisninger af overordentlig værdifulde tilbud (således en stor, vel oplyst og tilmed overordentlig billig samling af bronzesager fra Minusinsk, som man ellers kunne vente havde Sophus Müllers interesse), ja i nogle tilfælde er tilbud simpelthen henlagt med påskriften „Besvares ikke! S. M.“

Når det trods alt ikke gik helt galt med nyerhvervelser i denne periode, skyldes det utvivlsomt ikke mindst, at museets ry fra gammel tid var så grundfæstet, at mange danske i udlandet havde det i erindring og jævnligt hjemsendte gaver eller virkede for det på anden måde, og det skønt deres modtagelse her sandt at sige ikke altid var lige hjertelig. Løventhals indsats i Indien og Thal Larsens i Indonesien er allerede nævnt, og en række andre danske bidrog efterhånden ligeledes til at gøre den indonesiske afdeling til en af museets righoldigste. På denne tid begyndte desuden mange danske officerer o.a. at træde i den daværende Congostats tjeneste, og også herfra kom der lige siden 1890 ret omfattende samlinger. For Kinas vedkommende er der grund til at nævne købmand P. Kjerulff i Peking, hvis gaver begyndte allerede i 1893 og varede ved til godt ind i det nye århundrede.

Heldigvis fortsattes også ekspeditionerne til Grønland (Ryder, Amdrup, „Den litterære Ekspedition“ og „Danmark“-Ekspeditionen), hvis arkæologiske og etnografiske materiale regelmæssigt blev overladt til museet, og en værdifuld samling fra eskimoerne ved Nordvestpassagen, stammende fra Roald Amundsens færd med „Gjøa“, kom fra Norge som tak for de østgrønlandske sager, der i sin tid var skænket museet i Oslo. Noget større initiativ fra Nationalmuseets side kunne man naturligvis ikke vente – tværtimod, da Knud Rasmussen efter Thule-stationens oprettelse tilbød at foretage indsamlinger, fik hans forslag en meget unådig modtagelse af Sophus Müller, og resultatet blev det beskæmmende, at den polareskimoiske samling i New York, som tilvejebragtes af Peary, nu er langt bedre og righoldigere end vor egen. Når kaptajn Daniel Bruun 1894 og løjtnant (senere professor) O. Olufsen 1896–99 trods alt blev sat i stand til at foretage nogle ret beskedne indkøb henholdsvis i Tunis og Russisk Central-Asien, skyldtes det sikkert Bahnsons autoritet. Kun i et enkelt tilfælde spores en direkte indsats fra museet, nemlig da Th. Thomsen i 1909 foretog en rejse

til Grønland, hvor han dels foretog prøvegravninger ved Disko Bugten, dels fik lejlighed til at fremskaffe en lille samling fra Thule.

Bahnsons betydning i disse trange år kan ikke overvurderes. Det var også ham, der efter lokaleudvidelsen 1892 foretog en fuldstændig nyopstilling, ved hvilken den geografiske ordning og dermed den almindelige kultursammenhæng blev endelig gennemført. Et sidste minde om evolutionismens spændetrøje var det, at man begyndte med Australien som den kulturelt lavest stående verdensdel og derfra gik til Amerika og Afrika for at ende med Asien og Lapland. Et andet levn fra Worsaaes dage var, at der bevarede grupper som Nord-Amerikas forhistorie, Afrikas stenalder og Asiens forhistoriske tid. Samtidig forlod man den ofte mere dekorative end videnskabeligt forsvarlige opstilling.

Efterhånden blev pladsmangelen dog utålelig, så meget mere som det var Sophus Müllers politik, at alt uden forskel skulle „fremlægges for de besøgende“. Der *var* en vis stemning over den gamle opstilling med de tæt pakkede skabe, ofte meterdybe og rækkende fra gulv til loft, over de smalle gallerier og skæve gulve, over den blandede duft af skindtøj, konserveringsmidler o.s.v., der sivede ud gennem de utætte døre, hvor sprækkerne gav møllene fri adgang – men det er alligevel et spørgsmål, hvordan denne romantik virkede på den tilfældige besøgende, der næppe formåede at se skoven for bare træer. Museet fik nærmest karakter af et (ikke engang altid velordnet) pulterkammer. Grønlandske konebåde var stablet sammen i Syd-Afrika, kvindegraven fra Juellinge og danske stenalders kranier blev skubbet ind i Sydhavet, og hele samlingen fra Arabien og Tyrkiet, bl. a. med de sjældne og morsomme janitjar-uniformer, simpelt hen ryddet for at give plads for en uendelighed af triste lerkar fra jyske jernalders grave. Men at den etnografiske samling trængte til bedre forhold, fattede Sophus Müller ikke. Det er betegnende, at der i arkitekt Storcks projekt til museets udvidelse 1898 overhovedet ikke er regnet med dens udvidelse – den ville ikke vokse mere, dekreterede dens direktør.

V.

Det kan ikke nægtes, at Sophus Müllers afgang og Etnografisk Samlings udskillelse fra den gamle I. afdeling 1921 føltes som en lettelse. Ikke blot var den nu frit stillet med hensyn til indkøb, men Th. Thomsen, der blev dens leder, havde en egen hyggelig måde at snakke med de besøgende på, der bidrog til at vække interesse for museet. Selv om det kun i de færreste tilfælde kan umiddelbart påvises, har dette utvivlsomt gjort sit til den stærke vækst, som fra nu af kan spores. Fra årene 1924–29 hidrører således den enestående Nias-samling, tilvejebragt af læge Agner Møller, en samling som ikke engang de hollandske museer kan opvise magen til, og også mange andre forbindelser blev knyttet, f.eks. med den danske Sudan-mission, med major Anker Rentse i Malaya, med den tidligere telegrafbestyrer i Kina Sophus Black o.s.v. En forbindelse af ganske særlig art fortjener at fremhæves: i 1926 optræder for første

gang Ny Carlsberg Fondet blandt samlingens velyndere, og hvad den skylder dette af kunstsager, ikke mindst fra Kina, kan overhovedet ikke værdsættes højt nok.

Hertil kom nu yderligere hele den fornyelse af ekspeditionslivet, som kendetegnede mellemkrigsårene. I første linje står naturligvis den 5. Thule-Ekspedition 1921–24 under ledelse af Knud Rasmussen. Med den indlededes ikke alene en ny epoke i den internationale eskimo-forskning, men desuden hjembragtes der fra samtlige stammer mellem Hudson Bugten og Stillehavet næsten 15.000 sager af etnografisk og arkæologisk art, der med eet slag gjorde museet til et centrum for studiet af eskimoerne. Og ikke nok med det! For at afrunde billedet af polarfolkenes kultur skænkede Knud Rasmussen rundhåndet en hårdt tiltrængt samling på henved 1100 numre fra forskellige sibiriske folkeslag: samojeder, jakuter og giljaker.

På flere måder fik 5. Thule-Ekspedition afgørende indflydelse på museets udvikling. Den førte først og fremmest til de systematiske, eskimo-arkæologiske undersøgelser, der, rigeligt støttet af Carlsberg og Rask-Ørsted Fondene, afløste de gamle ekspeditioners mere tilfældige udgravninger. Allerede 1929 blev de påbegyndt i Grønland af Therkel Mathiassen, der fortsatte arbejdet hver sommer til og med 1934, og senere videreførtes de af Erik Holtved, Helge Larsen, P. V. Glob og grev Eigil Knuth. Samtidig indlededes med den dansk-amerikanske ekspedition til Alaska 1933 det nære

Johs. Nicolaisen på rejse i Sahara for at studere og samle ind blandt Tuaregerne.

samarbejde med amerikanske institutioner, som 1939 genoptoges af Helge Larsen. Men også på anden måde fik 5. Thule-Ekspedition betydning. Ved den og ved de følgende udgravninger i Grønland kom museet i besiddelse af et stort byttemateriale, der blev udnyttet til udveksling med andre museer, sådan at der først og fremmest blev lagt vægt på at udbygge de amerikanske samlinger, der kunne tjene som baggrund for eskimo-kulturen. Heller ikke må man glemme den personlige kontakt, som efterhånden blev knyttet med amerikanske kolleger og i høj grad kom museet til gode; især gælder det måske den mangeårige forbindelse med professor Frank G. Speck i Philadelphia, uden hvis hjælp man bl.a. aldrig havde kunnet erhverve den ypperlige samling fra naskapi-indianerne i Labrador.

I det hele taget mærkes det nu tydeligt, at en ny ånd er blevet herskende i museet. Vestindiens forhistorie, der var blevet sørgeligt forsømt i den danske tid, blev 1923–24 taget op til undersøgelse af Gudmund Hatt, 1935 deltog Jens Yde i en dansk-amerikansk ekspedition til Honduras og Guatemala, og samme år studerede C. G. Feilberg lurerne i Irans bjerge. Også ekspeditioner, der ikke var så direkte knyttet til museet som disse, hjembragte større eller mindre samlinger, bl.a. Olufsens rejse til Sahara 1924 og „Monsunen“'s togt til Sydhavets tropeverden, som betød en vældig forøgelse især fra Ny Hebriderne og Ny Guinea. Uden sammenligning størst betydning fik dog Henning Haslund-Christensens to ekspeditioner til Manchuriet og Mongoliet 1937 og 1938–39. Alene fra den sidste af disse hjembragtes henved 2000 etnografiske genstande og 4000 oldsager, så at museet nu ejer en af de ypperste mongolske samlinger.

Samojedisk rensdyrslæde, skænket af Knud Rasmussen i museets nyopstilling.

Midt under denne stadigt voksende virksomhed foregik den store ombygning og nyordning af Prinsens Palæ, hvor ikke blot tilstanden efterhånden var blevet uudholdelig, men også brandfaren truede mere og mere. Fra de syv værelser i Dronningens Tværgade voksede den etnografiske samling nu til ikke mindre end 105 udstillingsrum. Først her er det lykkedes helt at bryde med fortidens „kulturstadier“. Til grund for den nuværende inddeling ligger kun den rent etnografiske sondring mellem de forskellige kulturformer i geografisk rækkefølge, så at man overalt har jævne overgange. Oldsagerne er helt gået op i helhedsbilledet ved at være fordelt efter kulturområder svarende til den etnografiske inddeling. For at knytte tråden med de danske afdelinger begynder man med lapperne med deres mærkelige blanding af gammel, nordisk bondesæd og sibirisk rensdyrkultur. Derfra bevæger man sig gennem Sibirien fra vest til øst, over Bering Strædet til eskimoerne og sydpå gennem Amerika. Fra Australien og Oceanien føres man til Indonesien og videre over Madagascar til Afrika, der gennemgås fra syd til nord. Derefter følger Vest- og Central-Asien og til sidst Kina, Korea, Japan og Indien.

Men den geografiske ordning er ikke slavisk gennemført, selv om den er hovedsagen. Det har været magtpåliggende i visse tilfælde at gå dybere, understrege problemerne og give et almenfatteligt indblik i videnskabelig arbejdsmetode. Dertil tjener de sammenlignende opstillinger, som hist og her bryder den sædvanlige rækkefølge. Det er naturligt, at der først og fremmest er taget hensyn til eskimoerne. I stedet for at anbringe en kajak og slæde ved hver enkelt gruppe, har man således valgt at samle de eskimoiske færdselsmidler i eet rum, hvor man på engang får et overblik over samtlige typer. En anden sal er viet en geografisk og historisk gennemarbejdning af eskimo-kulturen som helhed. Man ser, hvordan den har tilpasset sig til kulde og træmangel, til fangst fra vinterisen og i åbent vand. Ved siden af viser en række skabe, hvad der er fælles for samtlige stammer, og hvad der er særegent for de enkelte grupper, karakteristiske oldsagstyper illustrerer deres forhistorie, og et par andre skabe tjener til at give billedet perspektiv ved at fremhæve ejendommelighederne ved de to andre polare kulturformer, der er tilpasset til livet i de nordlige skove ved at koncentrere sig om jagten på snesko og renavlen. En så grundig gennemarbejdning er hverken mulig eller formålstjenlig mere end een gang i et museum; men andre spørgsmål er dog antydte, f.eks. er det højere agerbrugs udvikling anskueliggjort ved en komparativ udstilling af landbrugsredskaber fra den gamle verden*.

I al almindelighed er opstillingens rammer gjort så lidet iøjnefaldende som muligt – det bedste museum turde i det hele taget være det, hvor man ved udgangen husker sagerne, men hverken hvordan skabene så ud, eller hvilken farve væggene havde. Også her gælder det dog om at vise et vist mådehold. Enkelte ting fortjener at drages frem, andre at levendegøres på særlig vis. Lamaismens maskedragter i al deres fantastiske mystik, polarlandenes slæder med deres forspand af rener og hunde bliver først levende i den besøgendes bevidsthed, når de så at sige ses i brug. I sådanne

* På grund af den stadigt voksende pladsmangel, har det desværre nu vist sig nødvendig at magasinere disse for at skaffe plads til midlertidige udstillinger.

undtagelsestilfælde er man ikke gået af vejen for at anvende figurer og gruppeopstillinger, selv med fare for at kunst og videnskab mumler „panoptikon“ i krogene. Men et etnografisk museum hverken *er* eller *må være* en kunstsamling, for kunsten har her hverken mere eller mindre ret til at gøre sig gældende end en hvilken som helst anden kulturytring. For at tilfredsstille ethvert rimeligt krav på nøjagtighed har man søgt, og i de allerfleste tilfælde opnået, at anvende ansigtsmasker, som virkelig er afstøbninger af de pågældende folk. Rummene er med forsæt ikke gjort større, end at deres indhold er nogenlunde ensartet. Intet virker mere deprimerende på publikum end at træde ind i et tilsyneladende uendelig langt galleri med udstilling af de mest forskellige sager.

Inden for hver enkelt kultur er det så vidt muligt tilstræbt at vise alle hovedtyper af dragter, våben, redskaber o.s.v. Det er utvivlsomt galt kun at udvælge enkelte særligt fremragende stykker af mere eller mindre æstetiske grunde, eftersom dette uvægerligt giver et fortegnet billede af vedkommende kultur. Man må ikke glemme, at et museum hverken er en midlertidig udstilling eller et stormagasin. Fotografier til belysning af samlingerne er anbragt som diapositiver i vinduerne, så de ikke optager værdifuld plads i skabene, og af samme grund er oplysningerne om de enkelte genstande gjort så kortfattede som muligt (rent bortset fra, at lange forklaringer erfaringsmæssigt ikke læses af de besøgende). Til gengæld giver de trykte vejledninger baggrunden for forståelsen.

VI.

I 1940 tog Thomsen sin afsked på grund af alder, og samtidig indtraf besættelsens mørke år, der bortset fra alt andet selvfølgelig i høj grad måtte hæmme museets virksomhed. Alligevel lykkedes det Helge Larsen, før U.S.A. indtrådte i krigen, at rejse til Alaska for at fortsætte sine overordentlig vigtige udgravninger, men han blev så til gengæld tvunget til at forblive i Amerika lige til krigens ophør. Ellers var man selvfølgelig afskåret fra internationale forbindelser. Trods alt indkom dog ikke så helt få værdifulde nyerhvervelser, hovedsagelig østasiatiske kunstværker, der i tidligere tid var bragt til landet som privateje. Efter omstændighederne tør det vel siges at være et særdeles tilfredsstillende resultat i den vanskelige tid, et resultat som dels skyldes Ny Carlsberg Fondets altid redebonne hjælp, dels det 1943 stiftede selskab Etnografisk Samlings Venner, som lige fra begyndelsen hvert år har stået museet bi.

Perioden efter befrielsen er først og fremmest præget af de store ekspeditioner. I to forskellige områder er der iværksat et systematisk forsknings- og indsamlingsarbejde: eskimo-området og Central-Asien. For det førstnævnte vedkommende er selvfølgelig virksomheden i Grønland straks genoptaget med omfattende udgravninger næsten hver eneste sommer ved Holtved, Eigil Knuth, Helge Larsen og Jørgen Meldgaard

og omfattende både Thule, vestkysten og Pearyland, og samtidig er der påbegyndt en indgående undersøgelse af Vest-Grønlands etnografi ved hjælp af spørgelister udarbejdet af museet på dansk og grønlandsk. Desuden er arbejdet både i Alaska og det arktiske Canada blevet fortsat i samarbejde med amerikanske institutioner. Til sammen har disse udgravninger ikke blot bevirket en uhyre forøgelse af museets eskimo-arkæologiske materiale, men tillige åbnet helt nye perspektiver for forståelsen af eskimoernes forhistorie, der nu kan følges henved 4000 år tilbage i tiden.

Da de politiske forhold umuliggjorde rejser i Central-Asien i snævrere forstand, blev de foreløbig koncentreret om de lidet kendte stammer i Afghanistan og Himalaya, hvor den 3. Danske Centralasiatiske Ekspedition under ledelse af Henning Haslund-Christensen arbejdede 1947–50 og bl.a. skaffede en mageløs samling fra kafirerne i Hindukush tillige med samlinger fra lepchaerne i Sikkim og boroerne i Assam. I forbindelse med ekspeditionen foretog H. Kgl. H. Prins Peter ved siden af antropologiske og sociologiske studier også indsamlinger blandt de fornemme tibetanere, der efterhånden var flygtet til Sikkim af frygt for kommunisterne, 1954–55 udsendtes en ny ekspedition til Afghanistan for at fortsætte det arbejde blandt de forskellige nomadestammer, der var blevet afbrudt ved Haslund-Christensens pludselige død i Kabul, og endelig er nye indsamlinger her siden hen foretaget af universitetsadjunkt Klaus Ferdinand.

I det hele taget har de asiatiske ekspeditioner ført ind på problemet om kvægavlens historie, en i og for sig naturlig opgave for et landbrugsland som Danmark. For at kunne gribe opgaven an fra anden side har universitetsadjunkt Johs. Nicolaisen næsten hvert år 1947–59 udført etnografiske undersøgelser og indsamlinger i Nord-Afrika og blandt tuaregerne i Sahara. Af samme grund har museet lag vægt på at udbygge sine samlinger fra de østafrikanske hyrdekulturer ved et frugtbart samarbejde med Københavns Universitets zoologiske ekspeditioner, grev G. Ahlefeldt Bille, tandlæge Johs. Konnild o.a., ligesom der også er foretaget indsamlinger fra Arabien og Kurdistan af mag. scient. fru Henny Harald Hansen og fra Syrien af Carlsberg Fondets arkæologiske ekspedition til Djeble.

Ved siden af disse mere systematisk gennemførte arbejder er indsamlingerne andre steder på jorden ikke blevet forsømt. Fra tidligere tid ejede museet et så stort materiale fra Ny Guinea og Indien, at der var al mulig grund til at søge dette suppleret. For Ny Guineas vedkommende er det sket ved forstander Axel Bojsen-Møllers og forfatteren Jens Bjerres rejser, så at størstedelen af denne kæmpeøns kultur nu må siges at være godt repræsenteret; men især må fremhæves det enestående udbytte fra Werner Jacobsens mangeårige ophold i Indien, omfattende samlinger lige fra mere primitive stammer som toda og kannikar til stenskulpturer fra Gandhara-perioden i begyndelsen af vor tidsregning, kostbare dragter af brokade o.a. fra Kashmir, Rajastan og Madras, deraf nogle helt tilbage til moghulernes tid, og sidst men ikke mindst en enestående samling fra Nepal, der som bekendt til for få år siden var et fuldstændig lukket land.

Fra „Galathea“-Ekspeditionen 1950–52 er der hjembragt vigtige samlinger fra Nicaragua, Philippinerne og Sydhavet, og sagerne fra Philippinerne er yderligere blevet forøget ved mag. scient. Inger Wulffs studier 1961. 1954–55 og 1958–59 berejste Jens Yde grænseegnene mellem Britisk Guiana og Brasilien, og såvel 1958–59 som 1961–62 har mag. scient. Niels Fock udført etnografisk og arkæologisk arbejde i det nordvestlige Argentina. Endelig har i samme år en thai-dansk forhistorisk ekspedition foretaget omfattende udgravninger i Thailand.

I det hele taget er det de videnskabeligt tilvejebragte indsamlinger, der efterhånden er trådt i forgrunden. Når dette er lykkedes, skyldes det to omstændigheder: dels de store bevillinger, der er stillet til rådighed af Carlsberg Fondet, Statens almindelige Videnskabsfond, Rask-Ørsted Fondet, Dansk Ekspeditionsfond og – for Argentinas vedkommende – Fundación Williams i Buenos Aires, dels at etnografi omsider i 1945

Mongolsk tempel-inventar hjembragt af Haslund-Christensen som det præsenterer sig i det nye museum.

blev universitetsfag, så at en række unge forskere nu står til rådighed for arbejdet i marken. Men heller ikke gaverne er ophørt, og i denne forbindelse er der særlig grund til at fremhæve den sidste store donation bestående af flere hundrede koreanske kunstgenstande skænket af overlæge, dr. med. Kaj Kalbak.

Og idet vi så forlader museets historie, rejser det spørgsmål sig: hvilken betydning har den etnografiske samling? Der er den rent videnskabelige, som går ud på at følge alle disse forskellige kulturformers historie, så vi forhåbentlig engang kan gøre rede for kulturudviklingen med lige så stor sikkerhed som for naturens. Men etnografien spænder langt videre. Den henvender sig til håndværkeren og teknikeren, som er interesseret i, hvordan man under andre og mere primitive forhold har løst de opgaver, han selv er ude for. Den henvender sig til kunstneren, som søger friske impulser. Ja, den henvender sig i virkeligheden til alle. Den slår porten op til nye og fremmede verdener og sætter fantasien i bevægelse, og vi har alle brug for fantasi, forretningsmanden ikke mindre end videnskabsmanden og kunstneren. Og mere endnu! Alt racehovmod bliver her så ynkelig dumt for den, der forstår at bruge sine øjne.

Netop i denne forbindelse åbner der sig i vor tid store opgaver. Danmark er i øjeblikket engageret i en hjælp til „udviklingsområderne“, som i forhold til landets størrelse er af meget betydeligt omfang, og her må og bør etnografien have et ord med at sige. Den indsigt og det materiale til belysning af de fremmede kulturer, som man her sidder inde med, er en ganske nødvendig forudsætning for planlægningen af en virkelig effektiv hjælp, simpelthen fordi de problemer, der rejser sig, og som selv den velvilligste indstilling vil stå hjælpeløs overfor uden sagkyndig bistand, må løses på grundlag af et indgående kendskab til disse områders kultur. Etnografien og dermed den etnografiske samling kan man ikke længere skubbe fra sig som „et finere Tivoli“. Verden er kommet os ind på livet!

NATIONALDISKOTEKET

af

D. YDE-ANDERSEN

Det er nu 5 år siden, at man på Nationalmuseet begyndte at udforme det, der i dag er blevet til Det danske Nationaldiskotek. En femårsfødselsdag plejer man ikke at fejre, men da Statens Arkiv for historiske Film og Stemmer, den institution, hvorefter diskoteket er udviklet, samtidig runder de halvtreds, kan det måske være passende at berette både om de historiske stemmer og om tilblivelsen af nationaldiskoteket. – Først lidt om navnet. Et diskotek er en samling af grammofonplader, ganske som et bibliotek er en samling af bøger. Et nationaldiskotek er nationens, statens samling af grammofonplader og ikke en samling nationale grammofonplader, således som man undertiden hører det udlagt. Som undertitel bruges navnet Statens Fonotek, d.v.s. lydsamling, og hermed tilkendegives, at samlingen ikke blot omfatter grammofonplader, men også andre former for lydoptagelser, f. eks. fonografvalser og indspillet, elektromagnetisk tape. Så meget om navnet, nu historien.

Ideen til at skabe et dansk arkiv for historiske lyd- og filmoptagelser fik den københavnske journalist Anker Kirkeby i 1911. Hans tankegang var den ganske enkle, at filmen og grammofonen, de dengang så ny og populære forlystelsesapparater, måtte kunne anvendes i den bevarende historieforsknings tjeneste. Andre havde før ham tænkt samme tanke, i alle tilfælde i udlandet. Da Edison en menneskealder tidligere havde lanceret sin fonograf, havde den hørt med til de fremtidsperspektiver, som hans dygtige reklamefolk oprullede for publikum. Men de fleste steder var det blevet ved tanken. Anker Kirkeby realiserede den. Med lige så stor energi som forudseenhed bevægede han dansk films store mand, generaldirektør Ole Olsen, til at lade Nordisk Filmkompagni fotografer optage en række film af kendte mænd i datiden: Georg Brandes, Valdemar Poulsen, Thorvald Ellegaard, Olaf Poulsen, Kristian Zahrtmann for blot at nævne enkelte. De kendte mænd trådte frem for kameraet, bevægede munden til en tale eller et foredrag, men sagde ikke et ord; for det var endnu i stumfilmens dage.

Anker Kirkeby forstod, at stemmen måtte med, hvis man skulle bevare et nogenlunde dækkende billede af personligheden. Ja, at det i mange tilfælde ville være værdifuldt blot at have stemmen. Han henvendte sig derfor

Annoncebillede fra 1907, nu diskotekets brevhoved.

til direktør Emil Hartkopp på Skandinavisk Grammophon Aktieselskab, His Master's Voice danske filial, og denne indvilligede i at lade optage en række arkivplader med kendte mænd og kvinders stemmer, næste gang moderfirmaets optagelseshold kom til København. Det lød lovende, der var faktisk kun een hage ved sagen. Kun få var villige til at lade deres stemmer forevige i grammfonen. Det var i 1913, og da blev grammfonen af mange kun regnet for et underholdningsinstrument af den letteste klasse. At scenens og i det hele taget kunstens folk „talte i grammfon“, som man dengang kaldte det, var forståeligt. Det var nu engang deres levevej at optræde. Men at bevæge landets statsminister, den kommanderende general, Sjællands biskop og andre notabiliteter til at gøre det samme, det var en anden sag.

Da henvendte Anker Kirkeby sig til kongen – det var dengang Christian X – og fik virkelig majestæten til at genindtale sin proklamationstale af 15. maj 1912. Man må tro, at det skete ved mere konservative mellemmands medvirken. Kongen stillede kun én betingelse: at det ikke kom ud, at han havde talt i grammfon. Pladen skulle straks lægges i arkiv til eftertiden. Det var naturligvis ikke helt det, Kirkeby havde ønsket. Men et grammfonoptagelsesapparat lader sig ikke i stilhed transportere til Amalienborg – det gjorde det i alle tilfælde ikke den gang – så dagen efter optagelsen kunne dagspressen meddele, at kongen havde talt i grammfon – og så var der straks mange flere, der var villige til at gøre det samme. – Således begyndte arkivet for historiske stemmer.

Anker Kirkeby gik videre. Han fik Skandinavisk Grammophon til at skænke et udvalg af, hvad firmaet havde på lager af grammfonplader med danske kunstnere. Det samme gjorde Dansk Fonograf-Magasin for fonografvalsernes vedkommende. Det var, hvad vi i dag kalder merkantile plader og valser. Ikke specielle arkivoptagelser, men ting der var sendt handelsmæssigt ud, og som man kunne købe i enhver fonograf- eller grammfonforretning – dengang. Af denne kerne voksede nationaldiskoteket op. D.v.s. i første omgang faldt frøet nu på klippegrund. Da journalisten havde skabt samlingen, trak han sig tilbage – andre opgaver kaldte – nu måtte videnskaben træde til og kultivere, hvad amatørerne havde skabt. Plader, valser og film blev overgivet til den danske stat, der placerede samlingen på et bibliotek. Og så skete der ikke mere i den sag, i alle tilfælde ikke andet end hvad støv, varme og tidens tand kunne udrette uden nogen form for menneskelig indgriben. Var samlingen blevet anbragt på et museum eller i et arkiv, var resultatet blevet det samme. Ingen videnskabsmand havde dengang forståelse for film og grammfonplader, og ingen havde tid eller lyst til at give sig af med den slags. Man kunne næsten bebrejde

For oven: Kate Meyer og Poul Reumert indsynger duetten af Dollarprinsessen. 23. aug. 1909.
For neden: Georg Brandes taler i grammfon for det nystiftede Statens Arkiv for historiske Film og Stemmer. 7. aug. 1913.

Kirkeby, at han dengang var 25 år forud for sin tid.

I dag lyder det utroligt, men det varede helt op til den 2. verdenskrig, før videnskaben fik øje på værdien af Kirkebys pionerbedrift. Arkivet blev nu overført til Nationalmuseet, først og fremmest fordi dets direktør Poul Nørlund havde interesse for filmen og dens muligheder, dernæst fordi en af museets inspektører Kai Uldall helt siden 1927 havde anvendt filmen i folkelivsforskningens tjeneste. Endelig talte det vist også med, at museet havde et brandsikkert operatørrum i forbindelse med sin ny foredragssal. Men det var kun på papiret, samlingen blev overført, i realiteten blev den evakueret, for det var dengang tyskerne huserede i Danmark.

Krigen bragte også andet med sig. Der blev mangel på shellak. For at få en ny grammofonplade, måtte man aflevere en gammel. Tonsvis af plader vandrede i omsmeltningsgryden. Og blandt tusinder af slagere og ligegyldigheder forsvandt også en og anden gammel plade med virkelig kunst, historiske dokumenter af høj

rang, som burde have været bevaret. For dem, der havde øje for forholdet, var det ikke rart at overvære. Dansk Discophil Forening gjorde museet opmærksom på sagen, og ved samarbejde mellem foreningen, museet og grammofonfabrikerne lykkedes det i krigens sidste år at bjærge ikke få skatte fra omsmeltningsbunkerne. Discophilen Knud Hegermann-Lindencrone forestod udvælgelsen af de plader, der var værdige til at indgå i Statens Arkiv. Dengang havde man nemlig endnu råd til at vælge og vrage. Danske discophiler var kræsne; for endnu i 30'erne kunne man i København gøre fund, der fik udenlandske samlere til at blegne af misundelse. Det må tilføjes, at de vigtigste af disse fund nu generøst er testamenteret til Nationaldiskoteket. Da krigen var forbi, aftog interessen for grammofonplader, i alle tilfælde inden for arkivet. Kun

Plade 1906: Kgl. Kammersanger Vilhelm Herold synger udelukkende for Grammophonen.

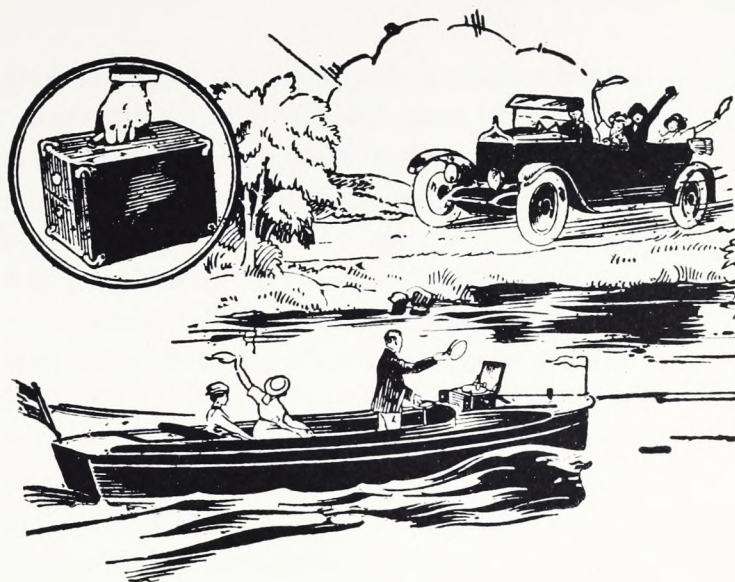
fik Baltzer Hansen, der da forestod det daglige arbejde, truffet en ordning med grammofonindustrien om anskaffelse af dele af den løbende produktion på rimelige vilkår; men arkivets hovedarbejdsfelt lå i disse år så afgjort inden for dokumentarfilmen.

Således ville det sikkert have været den dag i dag, hvis ikke den svenske riksbibliotekar i januar 1957 var dukket op på arkivet for at studere, hvordan pladesamlingen her var indrettet.

Kungl. Biblioteket i Stockholm skulle udvides med en grammofonafdeling, og den svenske pladeindustri havde lovet at skænke 2 eksemplarer af hver plade, den pressede, til det ny diskotek. Nu var riksbibliotekaren i andet ærinde i København og ville benytte lejligheden til at se indretningen af pladesamlingen i Statens Arkiv, som havde fungeret i så mange år. Synet var kun alt for hurtigt overstået. 44 års virksomhed på fonograf- og grammofonfeltet kunne rummes i 4 små skabe. Da riksbibliotekaren havde sat en hel formiddag af til sit studiebesøg, måtte kgl. hoffotograf Elfelts historiske filmkavalkade holde for, indtil riksbibliotekaren takkede, som kun en svensker kan takke, og gik til indvielsen af Danmarks Biblioteksskole.

Det ville have været lidt nedslående, hvis svenskerne i året 1957 som de første skulle realisere de tanker, som Anker Kirkeby havde anslået i 1913, uden at der fra det danske arkivs side havde været gjort i det mindste et forsøg på at følge sagen op. Derfor var riksbibliotekaren knapt ude af døren, før der fra arkivet afgik bestilling til de danske grammofonselskaber om ét eksemplar af alle danske plader, udsendt efter 1. december 1956. Så vidt kunne selv arkivets økonomi spænde i januar 1957. – Og hermed var Det danske Nationaldiskotek påbegyndt. – Analyserer man arbejdet inden for Statens Arkiv i årene 1953–57 mere indgående, kommer historien nok til at lyde lidt anderledes. Tilbage bliver dog også i dette tilfælde, at det var inspirationen fra Sverige, der atter satte liv i arkivets pladesamling.

Efter diskotekets noget hovedkulds start i januar 1957 kunne det forudses, at der måtte komme såvel økonomiske som organisatoriske vanskeligheder. De kom, men de klaredes. En redegørelse fra professor Schiørring om betydningen af et offentligt diskotek i Danmark hjalp godt på vej. Et rundhåndet tilskud fra Tuborgfondet, siden tilmed gentaget år efter år, hjalp ikke mindre – og hjælper stadig. Mest hjalp dog den støtte og forståelse, som diskotekssagen til stadighed mødte hos rigsantikvaren, professor Johannes Brøndsted.

Reklame 1923: Tag Grammophonen med paa Landet. Altid parat til at foredrage en Vise i den fri Natur.

Diskotekets virksomhed var meget beskeden i det første år. Den bestod kun i en fortløbende anskaffelse af alle plader med danske kunstnere, der blev presset herhjemme. Det lyder af mere, end det var. Anskaffelsen kunne klares for få tusinde kroner. Større var den danske pladeproduktion ikke. Mønsteret for anskaffelsen af de danske plader var naturligvis Det kgl. Biblioteks anskaffelse af al litteratur, der trykkes herhjemme. Men medens der er pligtaflevering for bøger vedkommende, må diskoteket købe sine grammofonplader. Til dette formål fik diskoteket dog hurtigt en speciel bevilling; men naturligvis har forslag om pligtaflevering af grammofonplader været på tale. Som forholdene er nu, vil det næppe være i diskotekets favør. Det beløb, der anvendes til anskaffelse af danske grammofonplader, er så beskedent, at en pligtafleveringslov vil være noget i retning af at skyde spurve med kanoner. Hertil kommer at den ordning, som arkivet gennem den sidste halve snes år har haft med grammofonindustrien, antageligt er mere fordelagtig for diskoteket, end en pligtafleveringslov kan blive. Grammofonindustrien har lige fra begyndelsen stillet sig forstående over for diskoteket, og det har været af stor værdi under opbygningen.

Nu kunne man spørge, om anskaffelsen af den løbende danske pladeproduktion ikke har været en ørkenvandring gennem uendelige mængder af ligegyldige slagerplader? Det kan ikke skjules, at der til tider har været langt mellem oaserne, mellem indspilninger der i kraft af indhold og form har mere end øjeblikkets interesse. Tilmed var det så uheldigt, at da arbejdet med diskoteket kom i gang, ændrede det danske grammofonpublikum smag. Interessen for seriøse danske indspilninger aftog, medens det udenlandske indslag på plademarkedet øgedes. Men smagen vil vel skifte igen. Kort før diskoteket kom i gang, havde interessen for dansk musik og danske tonekunstnere gennem en årrække været endog usædvanlig høj. Man behøver kun at tænke på den succes, som Carl Niensens musik og Radiosymfoniorkestret havde.

Svingningen i pladeproduktionen medførte, at diskoteket – lige så snart anskaffelsen af den løbende produktion af danske plader var kommet i fast form – begyndte at interessere sig for tidligere udsendte, danske plader. Og her kom et forhold frem, der måtte forbavse enhver, der ikke var kendt med forholdene inden for grammofonbranchen. Diskoteket kunne ikke købe de ældre plader hos grammofonselskaberne; for en plade føres kun på lager, så længe der er god efterspørgsel på den, og det er der faktisk i forbavsende kort tid. Kun plader med meget bemærkelsesværdigt indhold kan holde deres plads i kataloget i op til en halv snes år. Almindelige

Annonce 1930. Grammofoner af den type findes nu i diskotekets apparatsamling. Mennesketypen har derimod ikke været til at fremskaffe.

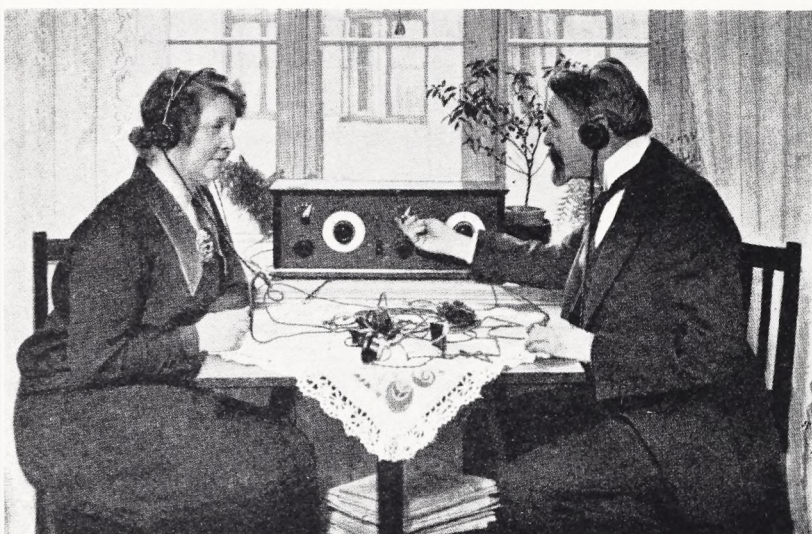

indspilninger føres på lager i et par år og slagere i ét år, nogle endda kortere. Det var derfor ikke fra grammofonselskaberne, diskoteket skulle hente de gamle plader. Det blev nødvendigt at rette en henvendelse til offentligheden, bede folk om at skænke gamle plader, som de ville afse til formålet. Opfordringen udgik gennem presse og radio i december 1957 og gav overvældende resultater. Senere er den blevet gentaget et par gange. Hver gang med strålende resultat. Indtil i dag har diskoteket modtaget mere end 30.000 plader som gave fra folk, der har villet bidrage til dets oprettelse. De skænkede plader har naturligvis været af meget forskellig kvalitet. Nogle har indeholdt den højeste kunst, andre de fladeste døgnmelodier; men begge dele har sin berettigelse i et nationaldiskotek. Det ene giver kunstens stade, det andet en side af tidens kulturelle niveau (mangel på samme ville nogle måske sige). Nogle plader har været slidte, andre har været velholdte. En slidt plade er bedre end slet ingen, så også i dette tilfælde er begge dele blevet modtaget med taknemlighed; men det har været forbavsende, så mange velholdte plader, der er blevet skænket til diskoteket.

Nu kunne diskoteket heller ikke være blevet påbegyndt på et heldigere tidspunkt. Netop i disse år er overgangen fra 78 omdrejningers shellakplader til lp og ep blevet fuldbgyrdet herhjemme. De ny afspilningsapparater, der samtidig er kommet frem, har vist sig mindre egnede til de gamle shellakplader. Derfor er mange pladesamlere og musikelskere gået helt over til lp og har gavmildt betænkt diskoteket med deres gamle samling. 100, 200, 300, ja endnu flere plader har diskoteket kunnet afhente hos enkelte givere.

De mange gamle plader har medført, at diskoteket har måttet anskaffe gamle afspilningsapparater og specialbygget materiel. 78 omdrejningers plader fra århundredets begyndelse kan klares med en ekstra bred safir i pladespillerens pick-up, men over for Edisons high and dale rille giver det moderne apparat op. Hertil kræves de originale Edison- og Pathégrammofoner, og noget ganske tilsvarende gør sig gældende for de gamle fonografvalser, som diskoteket har modtaget i hundredvis af. Heldigvis har der også været givere, der har forsynet diskoteket med sådanne gamle grammofoner og fonografer, ikke alene til dækning af det øjeblikkelige behov, men også således at diskoteket har reserver og reservedele langt ud i fremtiden. – Efterhånden har diskotekets apparatafdeling udviklet sig til en lille specialsamling, der fra fonografer og grammofoner over pladespillere og radiogrammofoner strækker sig til wire- og tape-recordere og videre til radio og fjernsyn. Det sidste er jo nu mere end 10 år gammelt herhjemme, så naturligvis må også det på museum. En interessant sidegren af apparatsamlingen udgør de mekaniske klaverer med deres papirvalser. Samlingen er endnu kun beskeden, men fortsætter tilgangen, som den er begyndt, vil også den engang blive af stor værdi. Interessant er den allerede.

Det vigtigste i diskoteket er naturligvis pladesamlingen, og det vil den blive ved med at være, lige til grammofonpladen bliver fortrængt af den magnetiske tape eller en anden form for lyd gengivelse. Inden for pladesamlingen igen har den danske afdeling

prioriteten. Det må den have i et dansk nationaldiskotek. Men af de mange tusinde plader, der er kommet ind som gaver, har en meget stor procentdel været udenlandske optagelser. Også de har fundet deres plads i diskoteket; for man kan ikke bygge et nationaldiskotek op ene og alene på lokale, danske frembringelser. Fordelingen inden for diskotekets rammer er: diskoteket har pligt til at anskaffe alle optagelser med danske kunstnere, efterhånden som de fremkommer, diskoteket søger at fremskaffe så mange tidligere ud-

sendte danske optagelser som overhovedet muligt, og diskoteket udvælger et repræsentativt udvalg af betydningsfulde udenlandske kunstneres optagelser. Indtil i år har diskoteket på det sidste felt måttet bygge på gaver. Fra april 1962 har diskoteket fået en bevilling til den internationale samlings udbygning, for også hos de bevilgende myndigheder har diskotekssagen mødt forståelse. (At der her skulle foreligge en forveksling med bibliotekssagen er en lidet elskværdig misforståelse.)

Nu begynder diskotekets magasiner at fyldes. Medregnes alle dubletter, er antallet af plader i dag over de 50.000. I forhold til bogtallet i et offentligt bibliotek er det kun et beskedent tal. I forhold til andre landes nationaldiskoteker er det heller ikke stort; men det er dog således, at vi i modsætning til mange andre europæiske lande kan siges at have et nationaldiskotek, og det er altid en begyndelse.

Og så til slut vil vel de, der med grammofonplader eller apparater har bidraget til diskotekets tilblivelse, gerne vide, hvad de mange plader skal bruges til. Det samme vil også nok de, der her møjsommeligt har fulgt tilblivelseshistorien side for side. Skal pladerne blot gemmes hen i diskotekets magasiner til glæde for nogle få videnskabsmænd; for udstille plader som andre museumsgenstande kan man vel næppe? Naturligvis ikke. Men hovedreglen her er som for al anden museumsvirksomhed: Først må tingene sikres, således at de ikke forringes med tiden, derefter skal de nyttiggøres. For diskoteket betyder det, at pladesamlingen deles i 2 rækker. En arkivrække og en udlånsrække. Arkivrækken er diskotekets grundvold. Den består af alle plader, som diskoteket kun har ét eksemplar af, og af det bedste eksemplar af de plader, der er indgået i flere eksemplarer. Arkivrækkens plader udlånes ikke. De afspilles så lidt som muligt og kun med største omhu. De opbevares så omhyggeligt, som det nu er praktisk muligt inden for diskoteket. Pladerne i udlånsrækken er derimod brugseksemplarer til afspilning og til udlån. Da grammofonplader slides ved afspilning, især når det sker

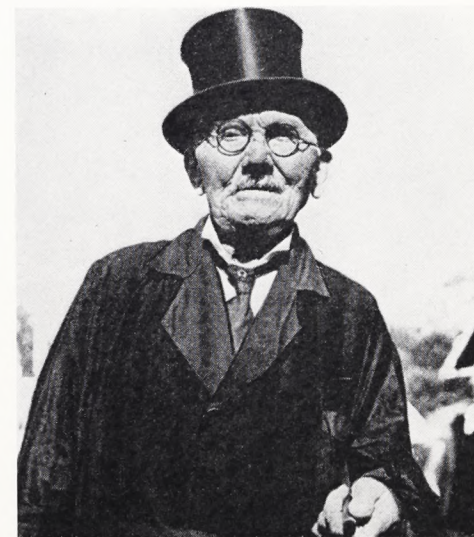
Fra radioens første år. Dirigent Schnedler-Petersen og frue lytter. Også den type gengiverapparater findes i diskotekets apparatsamling.

på forskellige apparater og af forskellige personer, er diskoteket klar over, at pladernes levetid i udlånsrækken bliver forholdsvis kort. I udlånsrækken indgår derfor kun eksemplarer, der kan undværes i arkivrækken. Af ældre eksemplarer i arkivrækken, som ikke mere er ophavsretsligt beskyttet, kan der tages kopier til udlånsrækken.

Da arbejdet med at øge diskotekets arkivsamling blev taget op for fem år siden, blev det mødt med forståelse og gavmildhed fra offentlighedens side. Da diskoteket for et år siden forsøgsvis begyndte at låne ud af dubletterne, viste publikum stor interesse, og mange biblioteker trådte hjælpende til og formidlede pladerne ud til lånerne landet over. Og lånerne behandlede pladerne over al forventning godt. Efter sigende holder en biblioteksbog til 10–100 udlån. 10 hvis det er en billedbog for børn under læsealderen. 100 hvis det er et højliterært værk. Diskotekets plader holder til mere end billedbøgerne, men de kommer ikke op på 100 udlån. Før i tiden sagde man, at en shellakplade kunne spilles 60–70 gange, før det kunne høres på gengivelsen. Forudsat man skiftede stift naturligvis. Med lidt held kommer tilsvarende til at gælde for longplayingplader i udlån, hvis lånerne lader safiren i deres pladespiller regelmæssigt efterse.

Udlånsforsøget faldt heldigt ud. Diskoteket har derfor her i sit 6. år kunnet meddele, at alle skoler, læreanstalter og biblioteker kan rekvirere plader til hjemlån i studie- og undervisningsøjemed, og det så at sige uden begrænsning hvad alle mere kendte musikværker angår. Ordningen er blevet mødt med næsten overvældende interesse. Danskerne har ikke ord for at være et musikalsk folk, men efter rekvisitionerne af plader til studie- og undervisningsbrug at dømme, er de nu stærkt på vej til at blive det. Da diskoteket endnu ikke har fået nogen ekstra bevilling til udvidelse af udlåns-samlingen, kan bunden p. t. skimtes i penge-kassen, men også dette finansår får vel ende.

Udlån af diskotekets plader sker til undervisnings- og studiebrug. Aflytning af plader, der ikke udlånes, kan i samme øjemed finde sted på diskoteket. Diskoteket er først og fremmest at betragte som et værktøj i undervisningens og forskningens tjeneste, ikke som et underholdningsapparat. Udlån til enkeltpersoner sker fortrinsvis gennem folkebibliotekerne i henhold til en overenskomst, der er truffet mellem grammofonindustrien og Danmarks Biblioteksforening. Når udlånet for tiden er begrænset til studie- og undervisningsbrug, skyldes det to forhold. For det første er de rent lovmæssige forhold i forbindelse med udlån af grammofonplader endnu ikke afklaret herhjemme. For det andet magter diskoteket ikke større opgaver i øjeblikket. Men på længere sigt håber man, at al seriøs kunst på grammofonplade kan komme til udlån uden nogen klausul. Det er i dag således, at man gennem folkebibliotekerne kan hjemlåne snart sagt et hvilket som helst litterært værk af værdi. Er det en bog, der er svær at erstatte, må man måske nøjes med at læse den på læsesal, måske må man endda hen på et special-biblioteks læsesal; men det skal være et meget sjældent værk, for at det ikke skal

Professor Labri lod i begyndelsen af 30'erne sin stemme forevige til fordel for arkivet.

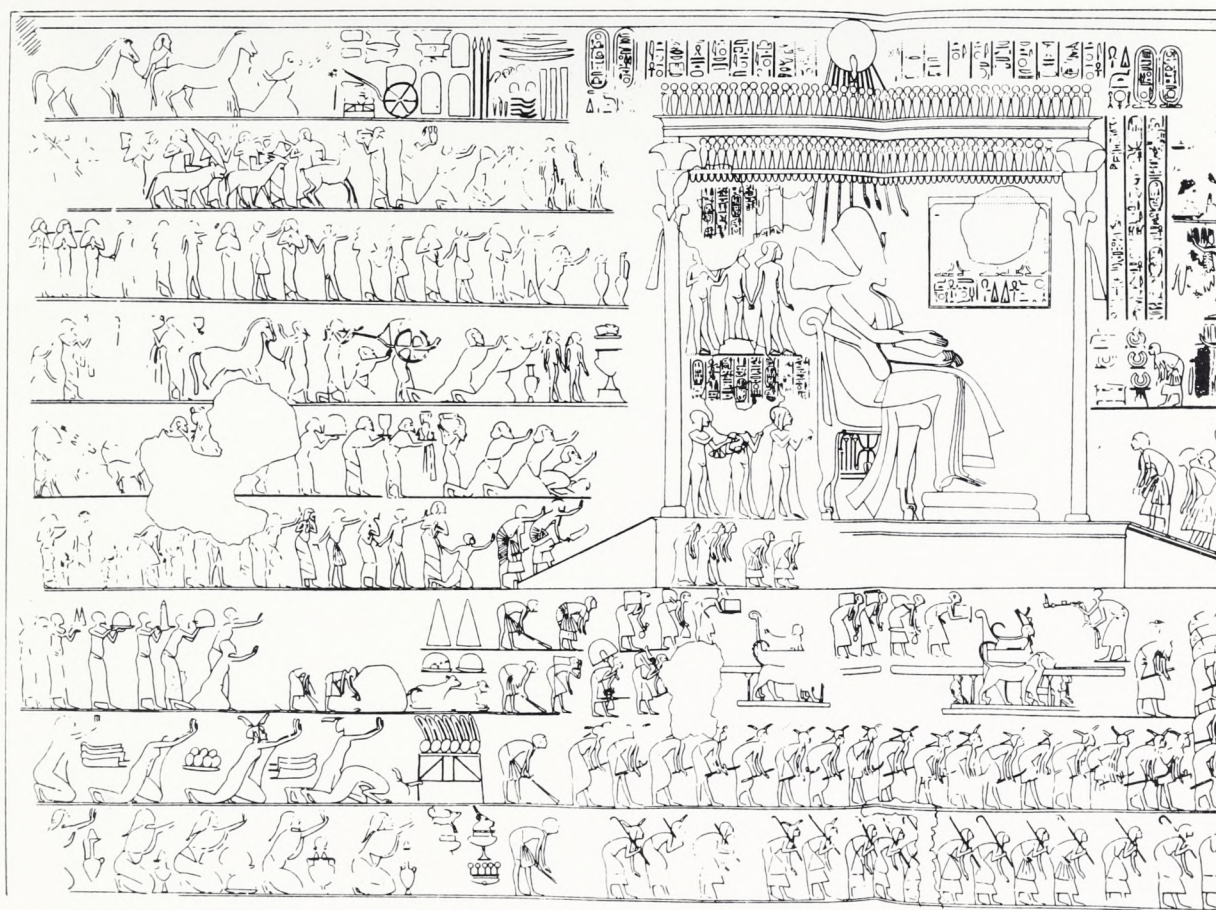
være tilgængeligt et eller andet sted. Noget tilsvarende må blive tilfældet for den kunst, der er nedfældet på grammofonplade. Det må blive således, at man kan hjemlåne en forsvarelig indspilning af et hvilket som helst betydningsfuldt musikværk, eller i det mindste kunne komme til at aflytte det på et let tilgængeligt sted.

Meget ville være vundet, hvis den lettere adgang til at hjemlåne værdifulde grammofonindspilninger fra Nationaldiskoteket, som nu er åbnet, på længere sigt kunne føre til, at skoler, læreanstalter og folkebiblioteker selv fik lyst og mulighed for at anskaffe sig pladesamlinger til at dække eget behov. Nationaldiskoteket kunne da koncentrere sig om at fremskaffe mere sjældne indspilninger i stedet for som nu også at brede sig ud over almindelighederne. I øjeblikket fungerer Nationaldiskoteket både som folke-, central- og hoveddiskotek. En gradvis tilbagetrækning til den sidste post ville nok passe bedst til den foreliggende bevilling.

E. S. I denne lille redegørelse er der anvendt udtryk som: „diskoteket kan“, „diskoteket magter“ o.s.v. Det er naturligvis kun en form; for diskoteket er en samling døde plader, der hverken gør det ene eller det andet. Det er medarbejderne, der henholdsvis kan og magter eller ikke kan og ikke magter sagerne. Men institutionsformen er bekvem, og så giver den fylde: „Rid længere borte, du! Vi er jo et heelt Diskotek.“

*„Rid længere borte, du! Vi
er jo et heelt Diskotek.“*

Udsnit med fremstilling af den tronende kong Amenophis IV. Efter N. de G. Davies, *The Rock Tombs of El Amarna II*, pl. XXXVII. Fig. 2.

Marie-Louise Buhl

Ægyptisk fremstilling af asiatiske folk

„Syv gange syv gange falder jeg ned for min herre konges fødder. Se, jeg er kongens tjener og hans huses hund“. Således skriver amoriterhøvdingen Abd-Ashirta til den ægyptiske konge Amenophis III (1412–1375 f. C.) Denne sætning kunne passende anvendes som billedtext til to sandstensrelieffer, som Ny Carlsbergfondet for kort tid siden skænkede Nationalmuseets antiksamling, fig. 1 (side 32). Hvert af dem har en fremstilling af en mandsperson med hænderne strakt frem og op i ydmygt bedende stilling. Konturer og ansigtsfarve er gengivet med rødbrun mat maling, på håret ses rester af sort matfarve. På det ene relief skimtes det lange ærme af en kjortel, på det andet ses enten rester af en vid tunica eller af en omviklingskappe. Begge har enkelte spor af lyseblå mat farve. Stykkerne opgives at stamme oprindeligt fra det sted i Øvre-

ægypten, som på moderne arabisk kaldes Amarna efter en beduinstamme Beni-Amrân. Her ligger ruinerne af en oldtidsby, som på gammelægyptisk hed Akhet-Aton, d.v.s. „Atons Horisont“. Amenophis IV = Akhen-Aton (1387–1366 f. C.), som var sin fader Amenophis III's medregent, lod opføre denne by for sig og sin dronning, den for sin skønhed så berømte Nofretete, efter at han havde lagt sig ud med Thebens præsteskab. I Amarna dyrkede han solen Aton, som i kongens sjette regeringsår blev ophøjet til den eneste sande gud. Ingen undersåt måtte fra da af tro på andre guder. Også Amenophis III flyttede til den nye by, hvor han tilbragte sine sidste dage i luksus.

Det i indledningen nævnte citat stammer fra en af de mange kileskrifttabletter med akkadisk tekst, der i 1887 blev fundet sammen med andre breve fra vestasiatiske fyrster i Amarna. Disse såkaldte Amarnabreve er skrevet af folk i Beirut, Byblos, Sidon, Tyrus, Megiddo, Askalon og Jerusalem. De er af forskelligt indhold og er gode kilder til forståelse af tidens politiske forhold. De giver nutiden et levende indtryk af de stridigheder og intriger, som udspillede mellem de forskellige prinser, der bad den ægyptiske konge komme sig til hjælp, enten mod hinanden eller mod de nye stammer, der trængte sig frem mod Middelhavskysten. På dette tidspunkt var man imidlertid i Ægypten mere optaget af at modtage vasallernes tributter end af at hjælpe dem. Scenerne på de ægyptiske relieffer viser os, hvad de underkastede folk måtte yde. Det drejede sig både om slaver, kostbarheder og store mængder naturalier, f. ex. vin, kød, korn. Hovedparten af varerne blev bragt på skibe til Ægypten, og den største udførsels-havn var Gubla senere Gebal (græsk Byblos), hvis moderne navn Djebail i sig skjuler det gamle semitiske navn, der betyder „Lille Bjerg“. Ægypterne kaldte undertiden byen Kpn.

For at danne sig et bedre billede af, hvad de to personer på Antiksamlingens relieffer har været iført, og hvorledes de kan have været anbragt i forhold til andre figurer må man søge oplysninger blandt reliefferne i Amarnagravene. Merire II var Atons ypperstepræst, og hans grav er den bedst udstyrede, fordi han havde magten og nød kongens gunst, så at han kunne få sine ønsker opfyldt, modsat mange andre embedsmænd, som aldrig nåede at få deres grave fuldendt, fordi Amarnas og Atondyrkelsens storhedstid spændte over det korte tidsrum af 25 år. Fig. 2 er et udsnit af Merires klippegrav i Amarna. På østvæggen i hovedrummet ses midt i fremstillingen kong Amenophis IV, som sidder på sin trone, omgivet af sin familie. På højre side af tronen kommer Sydens folk og på venstre Nordens folk. I den øverste række her ses nogle våben, som Ægypterne har taget som krigsbytte fra Syrerne. Nedenunder kommer en flok af Retenu-folk, som nogle forskere mener er Ægypternes betegnelse for Hurriterne, et ikke-semitisk folk, som drog ind i Nordsyrien og grundlagde det mægtige Mitannikongerige omkring 1500 f. C. Foran Retenu-mændene står tre unge kvinder, som nær-

Relief fra Sahures dødetempel i Abusir. Efter H. Schäfer u. W. Andrae, *Die Kunst des Alten Orients*, pl. 254. Fig. 3.

mest skubbes frem, muligvis for at formilde tributmodtagerne med deres ynde. De knælende mænd i 2., 3., 4., 5. og 7. række viser, hvorledes personerne på Antiksamlingens relieffer har ligget. Desværre er gengivelserne af reliefferne fra Merire II's grav ikke tydelige i detaljerne, når man skal undersøge dragtdelene; men bedre fremstillinger kendes fra grave kort før Amarnatiden. Fig. 4 er et maleri fra Sebekhoteps grav i Theben, opført på kong Thutmosis IV's tid (1425–12 f. C.). I to rækker er afbildet syriske tributbringere. Med undtagelse af den forreste person i nederste række, som

Maleri fra Sebekhoteps grav i Theben.
Efter Ph. Hitti, *History of Syria*, s. 92.
Fig. 4.

Maleri fra en af klippegravene i Beni Hasan.
Efter Ph. Hitti, *History of Syria*,
m. s. 76 og s. 77. Fig. 5.

er iført en vid tunica, bærer de øvrige lange ærmekjortler med omviklingskapper. Om den tunicaklædte mand, hvis nederste del af legemet er skjult af en anden person, og Antiksamlingens tributbringere har haft omviklingskapper, kan ikke afgøres. Fremmedfolk iført den slags dragter omtales i indskrifterne med vidt forskellige navne: „Nordlandene“, „Retenu“, „Høvding fra Naharina“, „Høvding fra Kheta“ (Hittiterriget), „Høvding fra Tunip“, „Høvding fra Libanon“. Det er således umuligt ud fra dragterne alene at sige, hvilke folk i Syrien der kan være afbildet på Antiksamlingens relieffer. Man må derfor undersøge de politiske forhold til og med det 14. årh. f. C.

Ægypternes kontakt med det østlige Middelhavsområde går meget langt tilbage. Fund af cedertræ og pinje er allerede gjort i 1. dynastis kongegrave. Kong Snefru (ca. 2750 f. C.) importerede fra Gubla (Byblos) 40 skibsladninger cedertræ til sine byggeforetagender i det træfattige Ægypten. Fra denne by kom også vin og olier, bl. a. anvendt til mumificering. Til gengæld blev der fra ægyptisk side leveret guld, metalarbejder og skrivematerialet papyrus. Derfor blev dette af Grækerne kaldt Byblos, og navnet er bibeholdt i ordet „Bibel“. Den berømte kong Cheops (ca. 2600 f. C.) lod indskrive sit navn på en alabastvase, givet til „Gublas Herskerinde“, der identificeredes med den ægyptiske kærlighedsgudinde Hathor. I Sahures dødetempel i Abusir fra 5. dynasti (ca. 2500 f. C.) ser man en gengivelse (fig. 3) af udbyttet fra en expedition til fremmede lande, bl. a. bjørne og en vase af en form, som kendes fra fund på Syriens kyst, f. ex. i Ras Shamra-Ugarit og på Tall Sūkās, hvor Carlsbergfondets Fønikiexpedition har

Elfenbensrelief fra Ras Shamra-Ugarit. Efter Syria XXXI (1954), pl. IX. Fig. 6.

gravet ud siden 1958. Gubla blev sikkert ægyptisk koloni under kong Uni, den sidste konge af 5. dynasti. Blandt de indskrifter, der kan dateres til det efterfølgende dynasti, findes beskrivelsen af Gublas skibe, som sættes ind på Middelhavsruten, og der gives de første detaljerede beretninger om ægyptiske kampagner i Syrien og i Palæstina.

I 12. dynasti (ca. 2000–1788 f. C.) havde faraonerne ikke blot herredømmet over den syriske kyst men også over Palæstina og store dele af det indre Syrien, bl. a. Qatna sydøst for Hama. Ved indgangen til B'aaltemplet i Ras Shamra lod den store kong Amenemhet III (1842–1795 f. C.) opstille en sfinx. Det er også fra denne periode, at man har en lang beretning af en ægypter ved navn Sinuhe, ikke at forveksle med den opdigtede person, som forfatteren Valtari har været mester for. Den historiske Sinuhe flygtede til Syrien, hvor han levede blandt beduiner og giftede sig med en amoritisk høvdingedatter. Fra begyndelsen af det 19. årh. f. C. stammer nogle interessante vægmalerier i Beni Hasan klippegravene i Ægypten. Her er afbildet en amoritisk familie hørende til æselsnomaderne (fig. 5). Både de mandlige og kvindelige slægtninge er iført brogede dragter. Mændene bærer sandaler og kvinderne røde sokker. Ansigterne er meget semitisk prægede med kraftigt buede næser. Skikkelserne er ret plumpe. Efter Amoriterne blev et andet tidligt indvandret semitisk folk Kana'anæerne det førende i Syrien. Der var ikke større forskel på de to. Amoriterne beherskede mere det indre Syrien, mens Kana'anæerne, af Grækerne senere kaldet Fønikerne, havde magten i kystegnene og mod syd i Palæstina. Fønikien kommer af det græske ord *phoinix* = purpur. En tilsvarende betydning har navnet Kana'an haft og begge skyldes fiskeriet af purpursnegle.

Ægypternes fremtrængen i Syrien blev afbrudt i begyndelsen af det 18. årh. f. C. af krigeriske bander kaldet Hyksos, som på gammelægyptisk kaldes „Fremmedlandenes Hersker“. Det drejede sig ikke om en bestemt race, men om mange forskellige elementer som Semiter, Hurriter og Hittiter. Fra begyndelsen sluttede også Amoriter og Kana'anæere sig til dem og drog af sted mod syd. Hos Hyksosfolkene var der forbindelse med den indo-europæiske civilisation mod nord. Derfra fik de kendskab til hesten og stridsvognen, som de indførte både i Syrien og Ægypten. Hyksosanførere blev konger i Ægypten fra omkring 1730 f. C., og de lod opføre deres by Avaris = Tanis i deltaet. Efter 150 års herredømme blev de fordrevet, og Thutmosis III (1483–1450 f. C.) gjorde ende på deres vælde i Syrien. Blandt dem var der som allerede nævnt Hurriter. Af kongerne i det hurritiske rige må nævnes Tuškratta, som sendte adskillige breve til Amenophis III og IV i Amarna. I Ras Shamra-Ugarit herskede et hurritisk dynasti, som vedligeholdt et venskabeligt forhold med Ægypterne, sikkert i ønsket om at kunne stå front mod den fælles fjende, Hittiterne mod nord. Disse lignede af udseende Hurriterne og stammede fra Anatolien. Deres land kaldte de Khatti og deres hovedstad Khattushash = Boghazköy, øst for det moderne Ankara. Under den mægtige Shubbi-luliuma (ca. 1380–1355 f. C.) fik Hittiterne fast fodfæste i Nordsyrien, og det lykkedes

Kalkstensstele fra
Ras Shamra-Ugarit
Efter C. Schaeffer,
Ugaritica III, pl. VI.
Fig. 7.

endog denne konge at slå Ægypterne tilbage til syd for Gubla. Det var med hans hjælp, at amoriterhøvdingen Abd-Ashirta, som blev nævnt i indledningen af denne artikel, og hans søn Aziru erobrede de fønikiske kystbyer. Aziru skriver også ydmyge, men falske breve til ægypterkongen Amenophis IV.

Da de ægyptiske kunstnere ikke som mål har sat sig at give et i alle henseender korrekt billede af de forskellige fremmedfolk, vil det være interessant at se, hvorledes Syrerne fremstillede sig selv. I 1952 blev der i Ras Shamra-Ugarit under udgravningerne bl. a. fundet en elfenbensplade, som viser den ugaritiske konge og hans unge brud,

som kærligt omfavner hinanden (fig. 6). Han er iført den lange ærmekjortel, som kendes fra de ægyptiske fremstillinger, men er ikke udstyret med omviklingskappen, som ses på fig. 4. Elfenbensrelieffet kan dateres til mellem 1400 og 1360 f. C. I det tidsrum herskede i Ugarit Ammistamru I, derefter hans søn Niqmadu II og endelig barnebarnet Arhalpa. Det var Niqmadu II, som ægtede en ægyptisk prinsesse, og da elfenbensrelieffets stil er overordentlig ægyptisk præget er det næppe forkert at antage, at det er denne konge og hans ægyptiske dronning, som her er fremstillet. Fra Ras Shamra stammer også en kalkstensstele fra det 14. årh. f. C. med to personer, som aflægger ed (fig. 7). De er iført omviklingskapperne. Man brugte altså i flæng kjortler med og uden omviklingskapperne gengivet på Ahirams sarkofag fra Byblos (fig. 8). Selvom Antiksamlingens relieffer havde været bevaret så meget, at man havde kunnet se personerne i hel figur, ville man alligevel ikke have kunnet bestemme dem mere nøjagtigt end til at være enten Amoriter eller Kana'anæere. Ansigterne ligner snarere Ahirams eller æselsnomadernes end den ugaritiske konges.

Ahirams sarkofag fra Byblos. Efter M. Dunand, *Fouilles de Byblos II*, pl. CXXX. Fig. 8.

Peter Michelsen

Nationalmuseets Bondegårds Undersøgelser

Ved „Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser“ har man i de senere år forstået den systematiske, landsomfattende berejsning af Danmark, som Nationalmuseet siden 1940'rne har foranstaltet med henblik på undersøgelser af gamle bondebygninger. Nationalmuseet har imidlertid beskæftiget sig med landlig byggeskik før den tid, og studiet af dette emne er her i landet grundlagt ved en storartet indsats fra anden side.

Det blev først efterhånden en almindelig europæisk bevægelse, da bondekulturen i 1870'erne og 1880'erne så småt begyndte at blive inddraget i museernes og historieforskningens interessesfære. Troels-Lunds behandling af bondeboligerne i *Dagligt Liv i Norden* og Bernhard Olsens indretning af landlige interiører i det nystiftede Dansk Folkemuseum er i lige grad udtryk for den betydning, nogle få foregangsmænd inden for den nye disciplin kulturhistorien tillagde studiet af bondebygningerne. Da Bernhard Olsen senere ved grundlæggelsen af Frilandsmuseet konsekvent kunne gennemføre sit interiørprincip og lade det omfatte ikke blot enkelte rum, men også hele bygninger, var det videnskabelige specialstudium af landbefolkningens bygningskultur allerede i gang. Nok så meget som de rejser, der dengang gik forud for erhvervelser af bygninger til Folkemuseets frilandsafdeling, er det undersøgelser af R. Mejborg, der har betydning som det grundlæggende pionerarbejde på dette område.

Mejborg havde omfattende planer om undersøgelse af hele landets gamle byggeskik. Hans død i 1898 afbrød dette arbejde, og af hans planlagte videnskabelige hovedværk var da kun bindet om de slesvigske bondebygninger, der udkom i 1892, blevet færdigt.

Fig. 1. Lille udhus. Ringeby bro, Vester Marie sogn, Bornholm.
H. H. Engqvist fot. 1944.

Fig. 2. Samme hus, tagfladen set indefra. T.v. et spær, der bærer to sideåse. Tækkehalmen hviler på et sammenbundet rudeværk af rafter og vandrette stokke. P.M. fot. 1960.

Fig. 3. Samme hus, et kig under tagskægget. Nederste lægte bæres af en nagle i remmen. P.M. fot. 1960.

Denne bog blev allerede i samtiden kritiseret fra historisk hold på grund af de almene slutninger, forfatteren var tilbøjelig til at drage, når han bredt malende søgte at placere bygningerne i historisk og geografisk sammenhæng. Det kan også indvendes, at æstetiske hensyn undertiden er gået forud for saglige ved tilrettelægningen af den righoldige illustrering. Men den er dog stadig den vigtigste behandling af landlig byggeskik i Sønderjylland og tillige helt op til vore dage dansk bondegårdsforskningens største litterære præstation. Materialet til denne bog og til Mejborgs andre trykte arbejder er bevaret på Nationalmuseet ligesom det, der var indsamlet, uden at han nogensinde nåede at udnytte det i en samlet fremstilling. Dette materiale er dels skitser og notater fra mange rejser ude i landet, dels talrige udskrifter fra flittige studier i arkivernes mængder af kildestof.

Mejborgs død medførte en pause i studiet af bondebygningerne. En sammenslutning af yngre arkitekter, Foreningen af 3. December 1892, fortsatte dog sin virksomhed med opmåling af en lang række værdifulde bygværker, og bygningsforskning blev efterhånden så småt taget op i tilknytning til Dansk Folkemuseums arbejde. Man var klar over, at et kulturhistorisk vigtigt stof var ved at forsvinde sammen med de gamle gårde og huse, der blev revet ned og bygget om i disse år. En spørgeliste om landbygninger kunne udsendes 1910, og en enkelt betydningsfuld afhandling om visse tømmerkonstruktioner i bondebygninger så dagens lys få år senere. Men en større indsats blev der dog ikke mulighed for at øve, før Folkemuseet 1920 overtoges af staten og blev til Nationalmuseets 3. afdeling.

Det blev afgørende for igangsætningen af Folkemuseets landsundersøgelser af ældre bon-

debygninger, at arkitekten H. Zangenberg, der forud selv havde påbegyndt undersøgelser af gamle bygninger på landet, blev knyttet til museet. Igennem 1920'rne og 30'rne stod han for genopførelserne på Frilandsmuseet og foretog en væsentlig part af Folkemuseets undersøgelser af bondebygninger rundt om i de forskellige landsdele. Man havde under udførelsen af dette arbejde en tydelig fornemmelse af at være i den elvte time, inden de opmålingsværdige bygninger alle ville forsvinde. Det var medvirkende til, at disse såkaldte landsundersøgelser fik en noget springvis karakter, idet der snart blev virket i den ene egn, snart blev besøgt nogle bygninger i et helt andet område. De midler, der stod til rådighed, var nemlig så begrænsede, at de ofte kun rakte til besigtigelse og eventuel nærmere undersøgelse af de ganske vist i mange tilfælde udmærkede objekter, som museets opmærksomhed var blevet henledt på ved henvendelse fra interesserede folk rundt om i landet. Der blev dog gjort forsøg på at få foretaget en nogenlunde systematisk berejsning af visse egne, således f. eks. dele af Fyn, hvor ikke mindst sulekonstruktionen fangede interessen. Til trods for de på mange måder vanskelige forhold, hvorunder arbejdet udførtes, lykkedes det Zangenberg at nå frem til at danne sig et ikke ringe overblik over de fleste danske egnes byggeskik, således som det fremgår af hans lange række småafhandlinger om de enkelte områders bondebygninger.

Ved udgangen af 1930'rne var der da i arkivet på Dansk Folkemuseum, Nationalmuseets 3. afdeling, samlet et ikke ubetydeligt stof til belysning af ældre byggeskik på landet i Danmark. Dette materiale er dog beheftet med visse mangler. Det er således på flere måder temmelig uensartet. Allerede i den ydre form gør dette sig tydeligt

Fig. 4. Blankenborghus i Rørup sogn, Vestfyn, ligger enligt på sin skrånende mark. Det er en firlænget ejendom med stuehus fra 1835 og delvis sulebårne udlænger. P.M. fot. 1960.

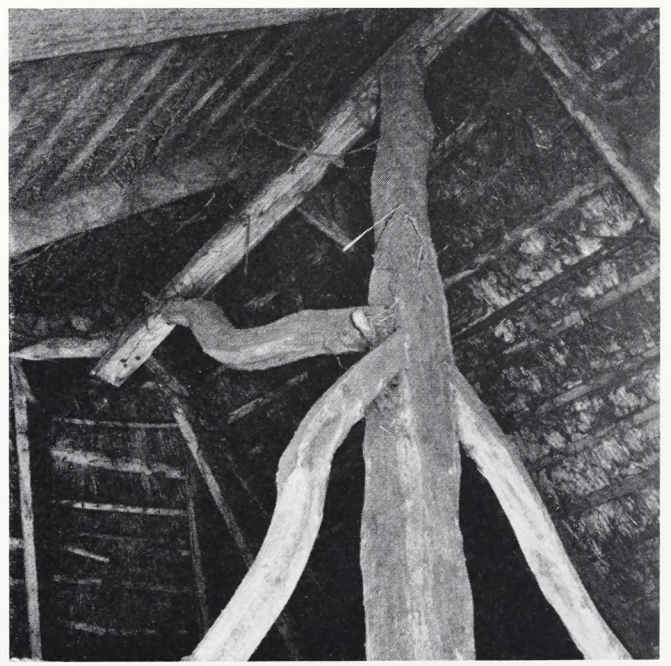

Fig. 5–8. Samme ejendom som fig. 4. Detaljer af udlængernes bærende konstruktioner. – Fig. 5. Et kig op i tagkippen ved sulekonstruktion. Sulen bærer en vandret ås på langs under tagryggen. Tagfladens lægter hviler på hængetræer, som ved hjælp af en svær trænagle hænger på åsen. – Fig. 6. Tagkippen ved spærttag. Spærene er bladet sammen, og foruden en trænagle på tværs er der tillige anvendt en skråsiddende støttenagle. – Fig. 7. Tømmermærkning ved samlingen mellem sule og bjælke. I begge tømmerstykker romertal III og to halvkredsformede mærker krydsende hinanden. – Fig. 8. Samme sules øverste del. Forbindelserne styrkes af lange krogede skråbånd. – P.M. fot. 1960.

gældende. Her er opmålinger i mange forskellige tegneteknikker og med yderst forskelligt målemæssigt grundlag, i reglen med sparsomme eller overhovedet ingen kommentarer. Her er løst henkastede skitser og spredte smånotater. Desuden et stort materiale af fotografier af forskellig kvalitet og bevaringstilstand, hvoriblandt f. eks. et stort antal udmærkede optagelser af Zangenberg. Materialet repræsenterer resultaterne af en meget lang række besøg i gamle bygninger, omfattende både større undersøgelser med betydelige opmålingsarbejder og ganske flygtige besigtigelser, der kun har givet anledning til et par hastigt nedkradsede linier til fastslåelse af en types forekomst. Dette ældre stof var for store deles vedkommende overleveret ubearbejdet, d.v.s. ikke rentegnet og notaterne ikke arkivmæssigt ordnet, men liggende som de var blevet til eller havde været brugt. Herpå er der først efterhånden og kun til en vis grad rådet bod, bl. a. ved kartoteksmæssig anbringelse af udskrifter fra de lommebøger, der er blevet benyttet på rejserne.

Under forsøg på at skaffe oversigt over museets materiale vedrørende bondebygninger og ved lejligheder, hvor enkelte problemer søgtes belyst, blev det dog klart, at det indsamlede stof ikke kunne tilfredsstille de krav, den nyere forskning måtte stille. Men et stort altid gældende fortrin havde det hidtil indsamlede materiale i

Fig. 9. Gennem gadeporten ser man ind i boelstedets lukkede verden, Helnæs by, Sydfyn. P.M. fot. 1960.

hvert fald frem for alt, hvad nye undersøgelser kunne give: Oplysningerne var tilvejebragt på tidspunkter, hvor mere virkelig gammelt var bevaret. Hvad der kunne opnås ved eventuelt at sætte nye undersøgelser i gang, ville være en forøgelse af materialet, så det blev stort, jævnt fordelt over landet og af ensartet karakter, og endvidere skulle tilstræbes en klargørelse af de principper, hvorefter materialet skulle indsamles.

Folkemuseets kræfter havde i 30'erne i høj grad været beslaglagt af arbejdet med indretningen af dets samlinger i det nye store Nationalmuseum. Da denne opgave var løst, befandt man sig i en periode med mulighed for at påtage sig nye undersøgelser, selv om de pekuniære midler ikke rakte langt. En del af arbejdet med bondebygninger ude i landet var blevet udført i tilknytning til Frilandsmuseets virksomhed. Efter at dette museum i 1941 var skilt ud fra Folkemuseet som en selvstændig 7. afdeling af Nationalmuseet, var det naturligt, at man her fortsatte og intensiverede det undersøgelsesarbejde, der skulle danne det saglige grundlag for museets udvælgelse af gamle bygninger til erhvervelse og for en forsvarlig genopførelse af dem. Frilandsmuseet foranstaltede derfor i 1942 og -43 en række bygningsundersøgelser på Læsø (se Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1944).

Det stod imidlertid klart, at skulle der opnås væsentlige resultater, inden de allerfleste gamle bygninger var forsvundet eller omdannet, så måtte der en storstilet organiseret, landsomfattende undersøgelse til. Fra Dansk Folkemuseums side blev der da også arbejdet stærkt for at få en sådan undersøgelse i gang. Det lykkedes at få en del tilskud fra privat side samt en bevilling fra staten, og man kunne derefter i sommeren 1944 påbegynde „Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser“, som efter planen efterhånden skulle omfatte hele landet.

I sommeren 1944 blev berejst Bornholm og det meste af Sjælland med nærliggende småøer (se Nordisk Tidskrift 1945 og Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1945). I den

Fig. 10–11. Samme hus som fig. 9. 67 fotografier samt 4 fra en ældre undersøgelse registrerer byggeskik her. – Fig. 10. Den nedre ende af sulehusets hængetræer er naglet til remmen. – Fig. 11. Spærtage's hanebånd har både tvær- og skrånagle. – P.M. fot. 1960.

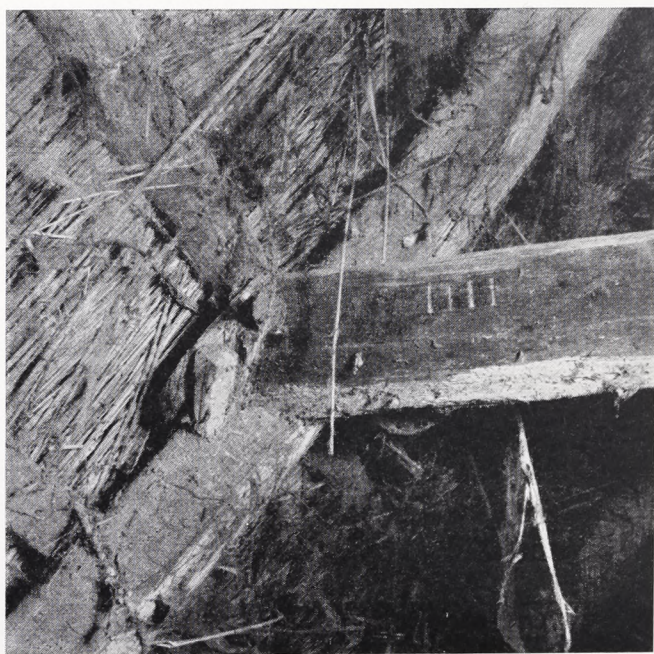
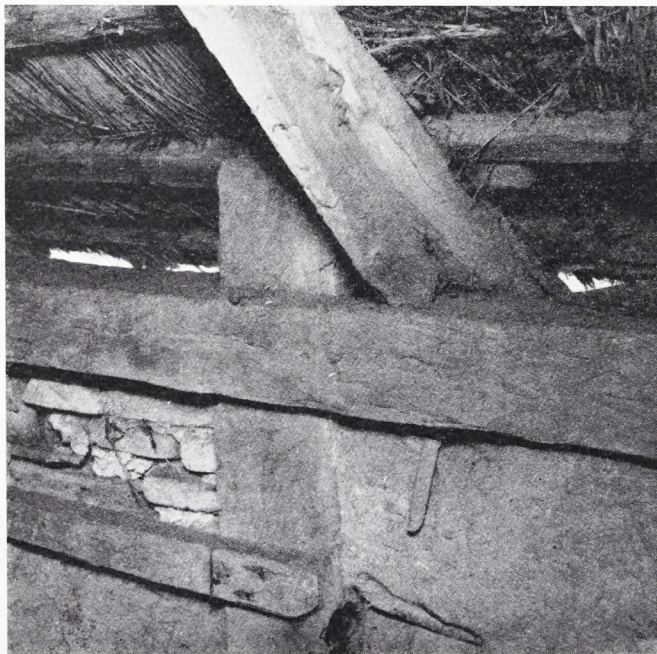

Fig. 12. Samme ejendom på Helnæs. Ladens tag bæres af suler midt hen gennem bygningen. I forgrunden de lerklinede tavl af en tværvæg, hvis tømmer stiver ydervæggene af mod tagets tryk. P.M. fot. 1960.

følgende sommer, 1945, da man ikke modtog nogen statsbevilling til dette formål, blev der i en kort periode fortsat inden for samme område. Fra 1946 til 1961, da undersøgelserne afsluttedes, er derimod hvert år ydet en ekstraordinær bevilling på finansloven til undersøgelse af gamle bondebygninger. I denne periode og indtil hans tidlige død i 1958 blev undersøgelserne ledet og på mange måder præget af Svend Jespersen, hvis syn på bondegårdsproblemer var bestemt af hans omfattende kendskab til det arkivalske kildestof. Berejsningen af landets forskellige egne er forløbet således, at den i 1946 omfattede Vestjylland (se Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1947), i 1947 Sydvestjylland, 1948 atter dette område samt det østlige Sønderjylland, 1949 Læsø, Sønderjyllands midtland, Sundeved samt Als. I 1950 fortsatte man på Als, men der blev desuden ofret meget energi på undersøgelse og restaurering af den gård i Toftum på Rømø, der nu er kendt som Nationalmuseets Kommandørgård. Endvidere blev foretaget en orienterende berejsning af dele af Sydslesvig. I sommeren 1951 arbejdedes der på Rømø, Als samt i det nordøstlige Sønderjylland og sydøstlige Nørrejylland.

1952 og -53 fortsattes nordpå i Østjylland og det sidste år tillige i Sydslesvig. 1954 videreførtes det foregående års arbejde i Djursland; siden berejstes Himmerland og Salling, ligesom Samsø blev gennemgået. 1955 afsøgte landsdelene nord for Limfjorden, Sydslesvig besøgte atter, og berejsningen af Lolland påbegyndtes. 1956 afsluttedes arbejdet på Lolland og Falster samt i de dele af Sjælland, der ikke var blevet undersøgt 1944; endvidere fortsattes de orienterende studier i Sydslesvig, og berejsningen af Fyn blev påbegyndt. Den fortsattes i 1957, da også dele af Sydslesvig blev kortvarig besøgt. Arbejdet på Fyn og nærliggende øer blev videreført i 1958 og de to følgende år. 1959 og -60 blev tillige foretaget undersøgelser på Bornholm til supplering af det materiale, der var indvundet på den første rejse i 1944. Sideløbende med denne systematiske gennemgang af landet egn for egn er der målt og undersøgt hist og her i alle områder, dels foranlediget af meddelelser om bestemte bygninger, som stod foran nedrivning eller ombygning, dels på grund af særlige problemer, som man ønskede at skaffe klarhed over, inden det måske blev for sent.

Det der først og fremmest har været karakteristisk for de i årene 1944-60 foretagne bondegårdsundersøgelser, var forsøget på systematisk i hver egn at undersøge alle de ældste, velbevarede bygninger. I begyndelsen arbejdedes der under den forudsætning, at bygningerne ikke skulle være yngre end fra 1700-årene, senest fra de allerførste år af 1800'erne; men efterhånden som undersøgelserne er skredet frem, har man i stigende grad inddraget bygninger fra første halvdel af 1800-årene. Ved arbejdet med at finde frem til disse undersøgelsesobjekter har princippet fra først til sidst været den direkte eftersøgning ved selvsyn. På den måde er samtlige ældre bebyggelser på landet blevet

beset med henblik på gamle bygninger. Denne tidsrøvende metode har været at foretrække på grund af de større og langt sikrere resultater, den fører til, end f. eks. en nok så godt organiseret rundspørge. Man har erfaret, at de fleste folk kun i ringe grad kan bedømme en ældre landlig bygnings alder og bevarings-tilstand, enten det så drejer sig om et bindingsværkshus eller en af de gamle grundmursbygninger, der findes i landets vestligste og sydvestligste dele. På den anden side har man dog ofte haft stor nytte af

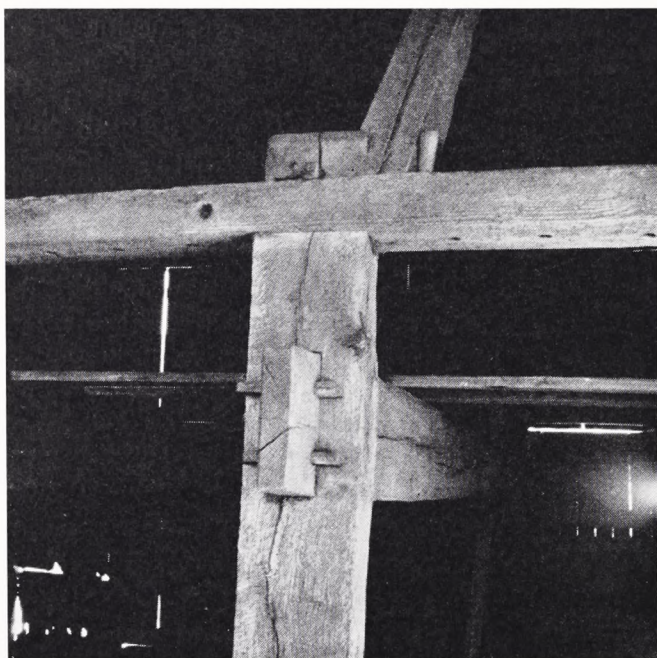

Fig. 13. Bornholmsk tømmerkonstruktion, blottet for vægfyld. Hellestgård, Ibsker sogn. P.M. fot. 1959.

Fig. 14. I karlekammeret står sengene på rad. Samme gård på Bornholm.
D. Yde-Andersen fot. 1944.

lokalkendte folks viden, f. eks. om særlig gammeldags forhold inden døre på ejendomme, der måske i det ydre virkede stærkt ombygget.

Ved undersøgelsen af de på denne måde udvalgte objekter er der samlet et materiale af samme karakter som det, de ældre berejsninger havde bragt til huse. Det drejer sig som ved alle bygningsundersøgelser om tegninger, fotografier og skriftlige optegnelser. De almindeligste former for tegninger inden for bondegårdsundersøgelsesmateriale er grundplaner, snit og opstalter. Langt den talstærkeste gruppe er grundplanerne, det klassiske middel til registrering af en bygnings form, ruminddeling og indretning. Ved hjælp af grundplaner kunne danske bondebygninger allerede ud fra det tidligere indsamlede materiale klart inddeles i en række egntyper. Antallet af planer af ældre bygninger er nu betydeligt forøget, og der er lagt vægt på at fremskaffe planer fra områder, der var mindre godt dækket ind. Ikke mindst i undersøgelsesperiodens sidste halvdel har man imidlertid i stadig stigende grad måttet erkende vanskelighederne ved at nå frem til grundplaner svarende til et stadium af nogenlunde ælde, selv efter ind-

gående undersøgelser af spor efter tidligere tilstande i bygningerne. På grundplanerne ses ikke blot ruminddelingen, også placeringen af møbler, redskaber m. m. er angivet. Man har så vidt muligt ikke indskrænket sig til at tegne grundplaner af en enkelt længe, men har medtaget hele anlæg med samtlige tilhørende bygninger og har i øvrigt optaget situationsplaner, som karakteriserer bygningernes placering i terrænet og angiver alt det, der hører til i de nærmeste omgivelser til en landbrugsejendom, ikke blot mødding og brønd, men også stakhjelme, redskabsboder, vandingssteder, gærder o. s. v. En anden hyppigt forekommende slags tegning er snittet, der sammen med tegninger af forskellige konstruktive detaljer udgør grundstammen i stoffet til belysning af de forskellige egne varierende byggemåder. Der har været lagt meget vægt på at gennemføre konstruktionsundersøgelserne konsekvent, og dette har affødt et stort antal tegninger af forskellig art. Også opstalter af særlig bemærkelsesværdige facader er tegnet, dog ikke i stort tal, da de i modsætning til plan- og konstruktionstegninger i mange tilfælde kan erstattes af fotografiske optagelser. Dog har man ved valg af registreringsmetode været opmærksom på tegnerens mulighed for på nyttigt anskuelig vis subjektivt at fremhæve visse hovedtræk på bekostning af distraherende enkeltheder.

En systematisk registrering ved hjælp af fotografier har bl. a. været anvendt over for facader, hvis detaljer nøje har kunnet fastholdes ved sektionsvis fotografering. Men i øvrigt er alle mulige slags enkeltheder i bygninger blevet dokumenteret på denne måde. Samtidig har der været lagt vægt på optagelse af oversigtsbilleder, der kunne være velegnet til at belyse bygningsanlæggene som helhed og samspillet med de øvrige elementer i kulturlandskabet. Ligesom ved tegningen af grundplaner har man ved udvælgelsen af fotografiske motiver stræbt efter at opnå en skildring af bygningerne ikke blot som arkitekturmonumenter, men også som ramme om de arbejdsprocesser og det liv, der har udspillet sig på en landbrugsejendom i gamle dage.

Lignende ønsker om betragtning af de undersøgte objekter ud fra mange synsvinkler og tilvejebringelse af helhedsskildringer, der ikke blot var spredte notater om et par rumbetegnelser eller en konstruktiv ejendommelighed hist og her, har gjort sig gældende ved tilblivelsen af de skriftlige optegnelser fra undersøgelserne. Deltagerne i de nyere undersøgelser har ofte måttet beklage, at man ikke i ældre tid i højere grad har ledsaget sine arkitekturopmålinger med omfattende tekster. Men mange af de forhold, som man nu kun yderst sjældent påtræffer, har for en lidet fjern fortid været selvfølge- ligheder, som ingen har tænkt på at skrive noget ned om. I mange tilfælde svigter materialet derfor, når den geografiske udbredelse skal undersøges for fænomener, der har varieret fra egn til egn. Undertiden har det været for sent, når man nu ved vor generations bondegårdsundersøgelser har stræbt efter at gøre notater også om en del af det, der var almindeligheder for få år siden. Det gælder begge de to grupper, optegnelserne kan deles i, bygningsbeskrivelserne, som er registrering af iagttagelser ved undersøgelserne, og traditionsoptegnelserne, som er skriftfæstelse af, hvad folk på stedet kan fortælle om bygningerne og livet i dem.

Fig. 15. Gård i Sønderby, Møgeltonder sogn, Sønderjylland. Lade samt staldgavl med udgang til møddingen. Gårdanlægget er vinkelformet og bygningerne helt grundmuret. P.M. fot. 1947.

Der har ved undersøgelsesarbejdet været lagt vægt på, at det indsamlede materiale klart skulle tilkendegive sin egen karakter, således at brugen af det ikke vanskeliggjordes for den, der ikke selv havde udført arbejdet i marken. I bygningsbeskrivelserne bør der skelnes mellem iagttagelser og de slutninger, man mener at kunne drage af dem. Der skal gives fremtidige forskere, som ønsker at benytte materialet, en mulighed for selv at nå frem til resultater på grundlag af de faktiske oplysninger, der er nedfældet i undersøgelsesberetningerne. Derfor har man søgt at undgå det i det ældre materiale ganske almindelige, at det på tegninger ikke er muligt at se, hvad der er noget i virkeligheden forefundet, og hvad undersøgeren på grundlag af sin viden i øvrigt har rekonstrueret. Ved optagelse af grundplaner er man da gået ud fra den på undersøgelsestidspunktet eksisterende rumfordeling. Når der har været anledning dertil, er desuden

fremstillet en eller flere grundplaner, som viser et eller flere tidligere stadier, og det fremgår i hvert enkelt tilfælde af de givne oplysninger, hvilke spor i bygningen og hvilken overlevering hos beboerne der ligger til grund for rekonstruktionen. Det er vigtigt under alle omstændigheder at være klar over, på hvilket grundlag de enkelte dele af materialet hviler. For tegningernes vedkommende er det således af betydning at vide, hvor udstrakt måltagning der er bygget på. Inden for det indsamlede materiale findes ligesom i det ældre stof mange forskellige overgange fra de mest detaljerede tegninger i stor målestok, baseret på et stort antal målinger, lige til den modsatte yderlighed, den løse skitse helt uden mål. Til at fastslå forekomsten af en type har skitsen i høj grad sin berettigelse, men tegningens objektivitet og deraf følgende brugbarhed i andre henseender er stigende i samme grad, som den er baseret på måltagning. Det har i en vis udstrækning været økonomiske betragtninger, som har været afgørende for, hvor stor en del af materialet af tegninger der er baseret på indgående måltagning.

Ved undersøgelserne i marken har det hele tiden været tilstræbt, at det indvundne materiale ikke skulle komme til at bestå af en række fra hinanden ganske løsrevne kendsgerninger. Den naturlige tilbøjelighed hos en forskningsgren, der i sit væsen er historisk, til at arbejde med så gammelt et stof som muligt kan meget let føre til, at det der kommer ud af det, er spredte enkeltiagttagelser uden organisk sammenhæng. Det har været betragtet som vigtigt at registrere alle de træk, der var udtryk for noget virkelig gammelt, måske en åben skorsten her og en primitiv tømmerkonstruktion et andet sted. Men netop for at nyttiggøre dette sporadiske materiale har det været af betydning, at der medens det endnu var muligt, blev foretaget helhedsundersøgelser, som kunne oplyse, hvilken slags åben skorsten og hvilken tømmerkonstruktion, der var almindelig sammen med bestemte grundplantyper, og vel at mærke også fortælle, hvordan den åbne skorsten og de tilstødende rum blev brugt i den daglige tilværelse.

Disse bestræbelser for at opnå en naturlig sammenhæng mellem de enkelte dele af det stof, der er indsamlet, er også gået uden for selve det snævert afgrænsede arbejdsfelt, som har været det centrale for bondegårdsundersøgelserne. Man har under arbejdet i marken naturligvis i hovedsagen beskæftiget sig med at undersøge bygninger, deres indretning og brug, men har dog ikke indskrænket sig hertil, for så vidt angår indsamlingen af materiale til belysning af denne bygningskulturs sammenhæng med den ældre bondekultur i almindelighed. De nyere bondegårdsundersøgelser er således præget af udviklingen af en nordisk og europæisk etnologi, den såkaldte folkelivsforskning, og undersøgelserne har også ud over det rent bygningsmæssige bidraget med nyt stof til denne forskningsgren. Særbevillingerne har givet Folkemuseets personale mulighed for en indgående berejsning af landet gennem en årrække, og dette har samtidigt betydet en tilvækst til billedsamling og optegnelserarkiv på andre sagområder, ligesom det til en vis grad har givet lejlighed til forøgelse af samlingerne af museumsgenstande.

I den årrække arbejdet i marken er foregået, har bondegårdsundersøgelseernes personale, der også har haft talrige andre funktioner inden for museets virksomhed,

Fig. 16. Stald i samme gård som fig. 15. I denne egn var der brug for store stalde, hvor marskhøet fra den rummelige højremslade ved siden af blev fodret op. P.M. fot. 1947.

måttet afstå fra forsøg på en bearbejdelse af undersøgelsesernes resultater eller en vurdering af deres betydning for opfattelsen af dansk bondekultur i almindelighed. Efter måneders undersøgelsesrejser om sommeren er der hver vinter anvendt megen kraft på at få det indsamlede materiale rentegnet, sammenskrevet og på anden måde bragt i orden til arkivering, så det blev efterladt i anvendelig stand, når man atter rejste ud. Man har så vidt muligt anskuet materialet på baggrund af det i forvejen kendte, set det i sammenhæng med øvrig viden og gjort sig problemstillingerne klar, ikke mindst med henblik på de metoder, hvorefter undersøgelserne skulle føres videre. Resultaterne kan derimod ikke i egentlig forstand siges at være gjort op, og de nyere undersøgelser har foreløbig kun i ringe grad sat spor inden for den videnskabelige litteratur. Her kan da kun gives få antydninger af de problemkomplekser, som har været bestemmende for

undersøgelsernes forløb, og nogle foreløbige bemærkninger om de resultater, der er nået.

Undertiden vil den vidererækkende betydning af de resultater, der er indvundet, først klart træde frem, når de bliver sat i sammenhæng med stof af anden art, særlig de oplysninger, som kan uddrages af det rige kildemateriale i arkiverne. Alligevel er det dog muligt at trække visse hovedlinier op. Først og fremmest er de regionale forhold med hensyn til rumfordeling og konstruktionsformer blevet klarlagt i langt højere grad, end det tidligere var tilfældet. Det er simpelthen følgen af det betydeligt større antal belæg, som har kunnet fremskaffes ved den omfattende, systematiske berejsning. Man skulle således nu med lidt større sikkerhed kunne trække grænserne mellem visse hovedtypers områder, f. eks. i Jylland mellem de to hovedgrupper af stuehuse, den østdansk-nordjyske og den vestdanske (sydjysk-fynske) samt mellem de lokale variationer af disse hovedgrupper indbyrdes. Resultaterne af et systematisk indsamlingsarbejde har vist sig allerklarest med hensyn til de i bygningerne anvendte konstruktioner, ikke mindst fordi man tidligere kun i ringe grad var gået systematisk til værks for dette spørgsmåls vedkommende, i hvert fald når det drejede sig om velkendte,

Fig. 17. Gammeldags bordopstilling med bordendebænk og en bænk langs vinduerne. Den afbildede stue befinder sig i den nærmeste af de to tvillinggårde på fig. 18. P.M. fot. 1952.

Fig. 18. Tvillingegårde i Blirup, Vår sogn ved Horsens. Gårdspladserne skilles af en længe i midten. P.M. fot. 1952.

praktisk talt overalt forekommende forhold. At man efterhånden gik så vidt som til regelmæssigt at gøre notater om f. eks. nagleformer i tagtømmeret selv i de almindeligste ældre bygninger og farvevalg ved kalkningen af bindingsværkets tavler, har måske ikke ført til sensationelle opdagelser, men dog fået visse hovedtræk i den regionale fordeling til at træde frem, som man måske nok anede i forvejen, men som nu tegner sig noget sikrere.

Med hensyn til tidsfæstelse gør det almindelige træk sig gældende, at man normalt ikke kan regne med så nøje dateringer inden for studiet af bondekulturen, som man på en del andre områder af historien er forvænt med. De nyere undersøgelser kan dog også på dette område fremvise resultater. Alene den større mængde af stof gør, at der er sket en forøgelse af antallet af tilfælde, der giver noget fastere holdepunkter både inden for den relative og den absolutte kronologi. Med hensyn til de forskellige planløsningers alder kan der – ud over hvad bygningerne selv og ved sammenligning kan fortælle – fås hjælp fra det arkivalske stof, men dette er for konstruktionernes vedkom-

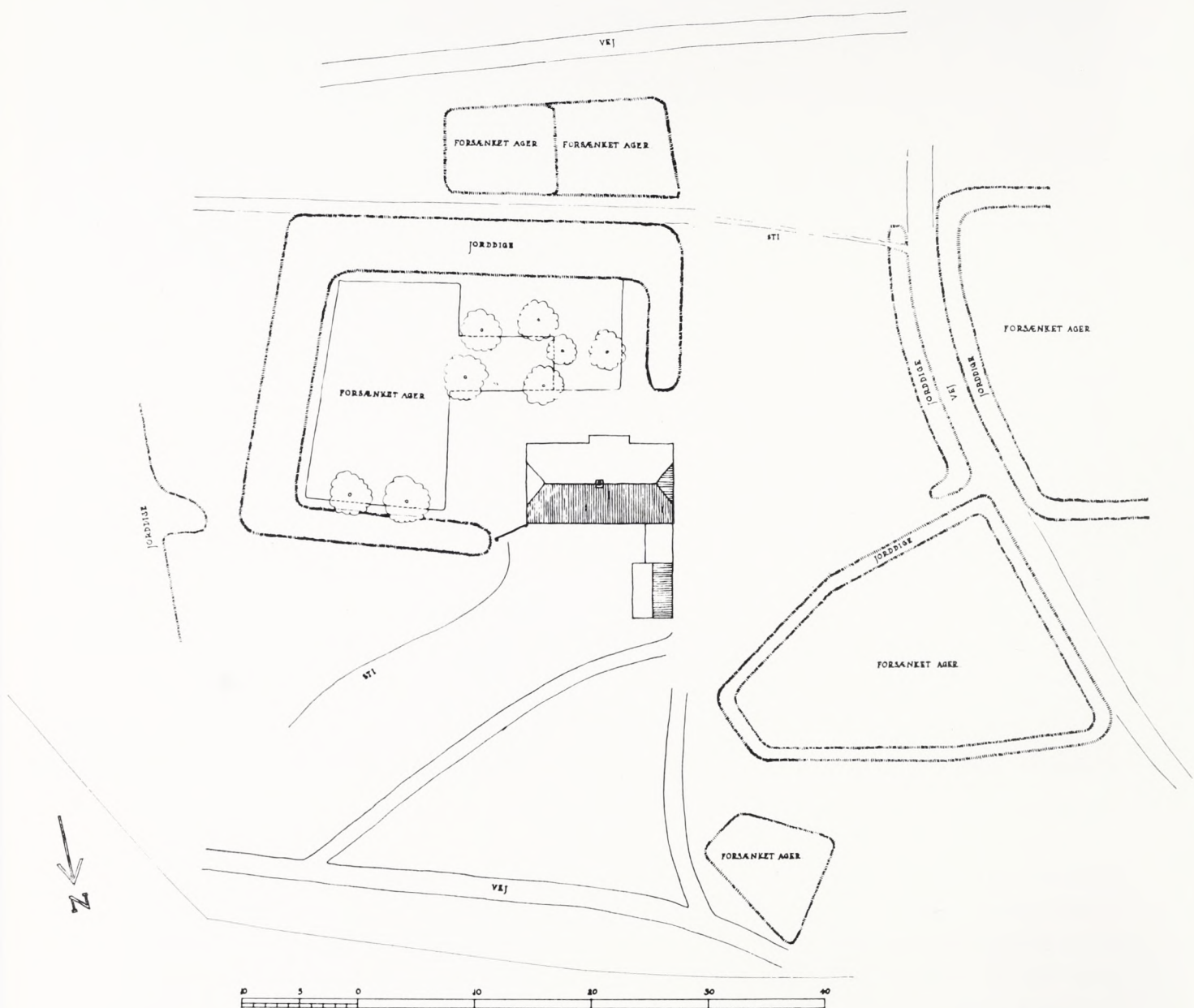

Fig. 19. Situationsplan af hus i Havneby på Rømø. Det har været beboet af en familie, hvor husfaderen sejlede, medens konen stod for landbruget på den beskudne jordlod. De små agre ligger mellem jorddiger, forsænket i forhold til de omgivende klitter, fordi de bestandig har måttet holdes fri for flyvesand. – Opmåling ved Marius Jespersen og Erik Laugsand 1947.

Fig. 20. Grundplan og tværsnit af samme hus i Havneby. Rummet med den svære, åbne skorsten er køkkenet. I fag med det ligger sønderdørns med karnappen ud mod syd. Derfra kommer man gennem et sengekammer ind i piselen i husets sydøsthjørne. Nord for den, ved siden af køkkenet, ligger nørredørns, hvis alkovevæg ses på tværsnittet. – Opmåling ved Erik Laugsand og Marius Jespersen 1947.

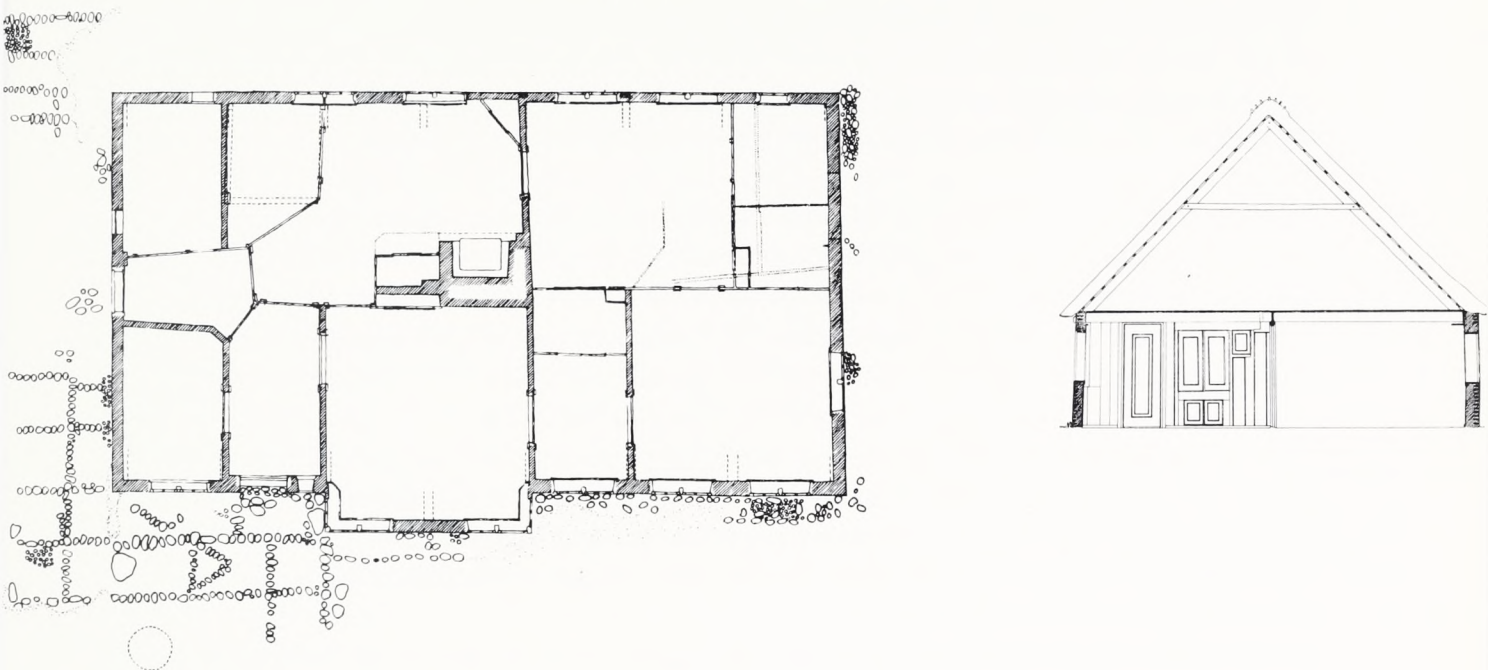

Fig. 21. Sydfacade og østgavl af samme hus i Havneby. Sydsiden er grundmur i udformning karakteristisk for egnen. På den anden side af huset er der bindingsværk. Døren i gavlen er en tilmuret ligdør. – Opmåling ved Erik Laugsand og Marius Jespersen 1947.

Fig. 22. I skorstenshammeren på den åbne køkkenskorsten er indskriften skåret med håb om, at ilden ikke skulle hærge gården, hvis grundplan ses på fig. 23. – Opmåling ved Ester Andersen 1951.

mende normalt kun tilfældet i det omfang, de kan knyttes nær sammen med noget, som omtales i arkivalierne. Imidlertid kan man ofte ud fra direkte iagttagelser i bygningerne drage slutninger om, hvordan forskellige konstruktionsformer det pågældende sted forholder sig tidsmæssigt til hinanden. Og undertiden giver indskårne årstal eller indskrifter mere eller mindre sikkert hold i den absolutte aldersbestemmelse. Det store antal iagttagelser, der er gjort af forhold inden for bindingsværkets konstruktioner og i øvrigt også vedrørende højrems- og sulekonstruktioner, har i nogle tilfælde modificeret de tidligere resultater med hensyn til de forskellige variationers aldersmæssige forhold og manet til forsigtighed med opstilling af udviklingsrækker, som undertiden er blevet til på et temmelig lille, men ganske vist i reglen noget ældre materiale end det, der nu yderligere er skaffet til veje.

Man har ved de nyere undersøgelser bestandig søgt at placere de undersøgte bygninger i deres sociale og socialhistoriske sammenhæng. Det kan ikke undre, at det under arbejdet ude i landet omhyggeligt er blevet noteret, i hvilken slags bygning de enkelte iagttagelser er gjort, stor eller lille gård, husmandssted, landarbejderbolig, håndværkerhus o. s. v. Der er på den måde samlet et stort stof til belysning af forskellene i byggeskik hos de forskellige lag af landbefolkningen. Dette falder naturligt i tråd med de almindelige bestræbelser for ikke at isolere materialet i enkeltundersøgelser, men at betragte det i bredere sammenhæng og så vidt muligt indvinde det ved helhedsundersøgelser, der omfatter hele det liv, som har udfoldet sig på stedet. At bygningsanlæggenes grundplaner og planløsningerne i de enkelte bygninger, ja måske også de anvendte konstruktioner, delvis er afhængige af størrelsen af landbrugsejendommenes jordtilliggende, er en nærliggende tanke. Man har ved indsamlingen af materialet været klar over, at det er af betydning nærmere at få studeret denne afhængighed og dens samspil med bygherres og bygmesters afhængighed af lokale traditioner, det overleverede mønster for opførelse og indretning af bygninger. Man har herunder været opmærksom på den rolle, påbud fra øvrigheden eller direkte og indirekte påvirkning fra de højere samfundsklasser kan have spillet for udformningen af landbygningerne, det man har kaldt centraldirigeret eller centralinspireret bygningskultur.

Mange af de problemer, man ved bygningsundersøgelserne har ønsket at belyse, kan kun løses ved, at det nu indsamlede stof betragtes i sammenhæng med andre arter af

materiale. Først og fremmest må de opnåede resultater suppleres ved hjælp af arkivstof. De til vor tid bevarede bygninger rækker i bedste fald et par århundreder tilbage, og baggrunden i den umiddelbart foregående tid må, ud over de ganske få levn, der kendes, især belyses af det arkivalske materiale, så vidt det rækker. De lange linier bagud i endnu fjernere tidsrum må man håbe engang kan trækkes op på grundlag af de yderst spredte kildesteder suppleret med langt flere arkæologiske undersøgelser end de ret få, det hidtil er lykkedes at gennemføre for de middelalderlige bondebygningers vedkommende. De egentlige bondegårdsundersøgelser har måttet koncentreres om de til vore dage stående ældste bygninger, og i kapløb med nedrivninger og ombygninger er der opmålt og registreret, hvad endnu var tilbage. Når nu undersøgelserne i hovedsagen må siges at være afsluttet, må man håbe, at det efterhånden kan lykkes at få gjort resultaterne op og sat ind i den rette sammenhæng. Og selv om det ikke straks kan lade sig gøre at klarlægge alle sammenhænge, vil det alligevel være af værdi lidt efter lidt at få udgivet stadig større dele af det indsamlede materiale, så det lettere kan udnyttes af fremtidig forskning på dette og nærstående områder.

Alt arbejde i marken kan dog ikke betragtes som afsluttet. At „Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser“ har behandlet en egn, betyder ikke, at der ikke kan gøres mere. I de allersidste år af undersøgelserne vendte man tilbage til en tidligere undersøgt egn, dels fordi der måtte rettes op på visse skævheder i materialet, som skyldtes ændringer i årenes løb i den anvendte fremgangsmåde ved arbejdet, dels fordi der under alle omstændigheder var brug for visse suppleringer til afrunding af materialet, inden det eventuelt kunne fremlægges i publikationsform. Denne besigtigelse af de samme ejendomme med femten års mellemrum, hvilket endda delvis kan suppleres med en ældre undersøgelse i samme egn netop femten år før den første nyere berejsning, gav et klart indtryk af den betydelige forringelse af mulighederne for at studere gamle bondebygninger, der er sket i den sidste menneskealder. Hvis der skal foretages nogle supplerende undersøgelser efter de retningslinier, der hidtil er fulgt, bør de nok finde sted snart, men kan dog stadig give et vist udbytte. Vigtige resultater vil endnu kunne opnås, hvis udgangspunktet er fordybelse i den enkelte egns byggeskik ud fra indgående kendskab til, hvad der er bevaret. Nationalmuseet har overalt fortrinsvis måttet behandle det nogenlunde velbevarede og helstøbte, men har måttet undlade at arbejde med mangan god lille stump af et gammelt hus, som er blevet stående mellem nyere længer, eventuelt i stærkt ombygget stand. Den tid nærmer sig formentlig også, da lidt senere perioders landlige byggeri må inddrages som studieobjekt. Adskillige udflyttergårde er således blevet forbigået, fordi de blev betragtet som for unge, men nogle af disse gårde repræsenterer i visse egne det ældste bindingsværk, der overhovedet er bevaret. Selv de yngste udløbere af bindingsværket såvel som en del af grundmursbygningerne fra midten og sidste halvdel af 1800-årene bør i en vis udstrækning undersøges, inden også de forsvinder.

I denne generation, hvor de sidste bondebygninger, der rækker tilbage til tiden før

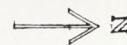

Fig. 23. Grundplan af gården Badensminde i Ø. Bisholt, Glud sogn syd for Horsens Fjord. 1 Overstue, 2 Overstuegang, 3 Kammer, 4 Sovekammer, 5 Kakkeltue, 6 Yderstue, 7 Køkken, 8 Spisekammer, 9 Kammer, 10 Pulterkammer, 11 Forstue, 12 Bryggers, 13 Kammer, 14 Mejeri, 15 Spisekammer, 16 Kælder, 17 Kostald, 18 Foderlo, 19 Hestestald, 20 Aftægtsstue, 21 Huggehus, 22 Hønschus, 23 Fårest, 24 Svinesti, 25 Vognport. I sydlangen lade. – Opmåling ved Ester Andersen og Svend Jespersen 1951.

og under de store landboreformer, bliver ombygget indtil ukendelighed eller helt nedrives, har Nationalmuseet søgt at registrere mest muligt af det, der er ved at forsvinde. Der er herved sikret et stof for forskningen, så den kan arbejde videre på de opgaver, der stadig venter på dette område. En forceret registrering af kendsgerninger har været den naturlige konsekvens af den udvikling, man har kunnet konstatere. Den kulturhistoriske videnskab har ikke noget ønske om at kæmpe mod udviklingen, men følger den med interesse som en fortsættelse af tidligere tiders stadige omdannelse af

kulturmønsteret. Også museumsfolk kan forstå, at stalde må moderniseres, og at det er nærliggende at erstatte den gamle store bagerovn ved bryggersskorstenen med et badeværelse, der optager nogenlunde den samme plads.

Men mindet om de gamle tilstande må bevares, og det er i oplysningsmæssig henseende ikke nok, at der på et museum findes nogle tegninger og fotografier. I et beskedent antal tilfælde kan de bedst bevarede gamle bygninger, omhyggeligt udvalgt som repræsentative på grundlag af de omfattende undersøgelsers resultater, flyttes til Frilandsmuseet ved Sorgenfri eller til et af de øvrige frilandsmuseer. Men mange flere bygninger fortjener at blive i hvert fald delvis bevaret på deres hjemsted. Man må naturligvis være yderst tilbageholdende med at foretage egentlig bygningsfredning på landbrugsejendomme, hvis drift ofte vil blive alvorligt hemmet af de med fredningen forbundne bestemmelser. En bredere forståelse af de æstetiske værdier, der er knyttet til det bedste i ældre landlig byggeskik, ikke blot med hensyn til bygningerne selv, men også deres samspil med landskabet rundt om dem, ville uden tvivl kunne redde meget, som nu pietetsløst ryddes væk. I mange tilfælde drejer det sig blot om en facade og et tag, som kan bevares, selv om husets indre i øvrigt er moderne indrettet. Der må her appelleres dels til de mange byboere, der til sommerbeboelse har overtaget ældre bygninger på landet, i de fleste tilfælde mindre ejendomme og småhuse, dels til de landboere, som benytter de gamle bondebygninger efter deres oprindelige bestemmelse. Ved istandsættelse af sådanne gamle huse må man gøre sig klart, hvad der har været karakteristisk netop for den pågældende egns byggeskik. Efterhånden som det bliver vanskeligere at konstatere det på stedet, vil den viden, der i tidens løb er samlet på dette felt, også kunne få en praktisk anvendelighed, som dog nok bedst vil kunne formidles gennem oplysende skrifter. Det materiale, der er indsamlet af Nationalmuseets bondegårdsundersøgelser, vil da kunne opfylde endnu et formål, selv om det er bragt til veje med henblik på at skabe et grundlag for forskningen og forklaringen af dens resultater gennem oplysningsvirksomhed.

Tre borge på Egholm

AF JOHS. HERTZ

Herregården „Egholm“ ligger i den syd-vestlige del af halvøen Hornsherred. Med sine store, jævne bakkeformer virker landskabet storslået, skønt højderne kun få steder når mere end femogtyve meter over havet. Mod Isefjordens inderbredning i vest er der bratte fald, ofte med nøgne klinte. Kendtest er nok landskabet omkring „Dejligheden“ ved Bramsnæs vig, hvortil Chr. Winthers navn er knyttet. Henved fem kilometer længere nordpå brydes den jævne kystlinie af endnu en indskæring, den én kilometer dybe Vellerup vig. I fortsættelse af vigen strækker en lavning sig yderligere tre kilometer ind i landet. Engang i forhistorisk tid har også lavningen været en del af fjorden, et par spadestik under græstørven finder man gammel havbund med skaller af hjertemusling og østers, og flere steder på begge sider af det to-tre hundrede meter brede engdrag står kystskrænterne uforstyrret. Selv inderst i lavningen er engbunden stadig kun hævet godt en meter over havfladen, og området er temmelig fugtigt; på et generalstabskort fra 1860 kaldes lavningen „Vejlemølle Sø“, skønt signaturen viser eng. På det ældste matrikelkort, fra 1780, benævnes området „Skræpper“.

Gennem engene glider Vejlemølle å, og inderst i lavningen, hvor åen træder ud imellem bakkerne, ligger Egholm på sit voldsted, højt knejsende over den, som færdes i engens niveau, men dybt nede at se til fra de omgivende bakker. Voldstedet består af en næsten cirkelrund banke, 80–90 meter i diameter ved grunden, 60 meter ved topfladen, med fem meter høje, stejle sider og omgivet af en vandfyldt grav, hvis yderste begrænsning har form omtrent som et „spar es“ med spidsen vendt imod vest; her er gravens bredde over tyve meter. Medens graven i nord, syd og øst er nedskåret i terrænet, som her ligger noget over engens niveau, er det imod vest kun en dæmning, som stænger for gravens vand.

Voldstedet giver kun plads for gårdens hovedbygning; på terrænet mellem denne og det høje land i øst, en strækning på godt to hundrede meter, ligger det vidtstrakte kompleks af avlsbygninger.

I.

Egholm er en gammel gård, men vor historiske viden om den er sparsom. Gården omtales første gang 1405, da skrev Predbjørn Podebusk sig til Egholm. 1436 gik den til hans svigersøn, væbneren Hans Grubendahl. Blandt de følgende århundreders ejere, alle af betydende adelsslægter, skal nævnes den rige Holger Rosenkrantz, som gjorde sig så uheldigt bemærket, da han 1645 som lensmand på Bornholm overgav

øen til svenskerne uden sværdslag. Under hans søn, Oluf Rosenkrantz, øgedes Egholms jordtilliggender betydeligt. Fra 1673 kendes en instruks udstedt af husets frue, Birte Skeel; den omhandler ridefogdens forpligtelser til at holde et godt og christeligt regimente på gård og gods. Først under de følgende ejere, geheimeråd Iver Rosenkrantz og frue Charlotte Amalie Skeel, høres om arbejder på gårdens bygninger. I Pontoppidans Danske Atlas findes 1764 følgende beskrivelse: „Eegholm. En ypperlig og ældgammel grundmuret Gaard med 4 Taarn-Spidser“. Og i et tillæg til samme værk, 1774: „Gaarden var grundmuret, to Etager høj, og bestod af to Huuse med fire Spiir, af hvilke Geheime-Raad Iver Rosenkrantz lod det ene sette i Stand, og hans Enke 1752 det andet. 1765 skal Borge-Gaarden være nedbrudt; Lade-Gaardens Bygninger ere af Bindingsverk.“ Gården var uden hovedbygning, indtil kammerherre, senere indenrigs- og krigsminister Wolfgang v. Haffner i 1846 opførte den endnu stående, smukke, hvidkalkede bygning i klassicistisk stil. Midt for vestfaçaden findes et halvcirkulært fremspring, som bidrager til at give bygningen en vis lighed med Bernstorff slot, men arkitekten er ukendt. I 1920 adskiltes hovedbygning og avlsgård.

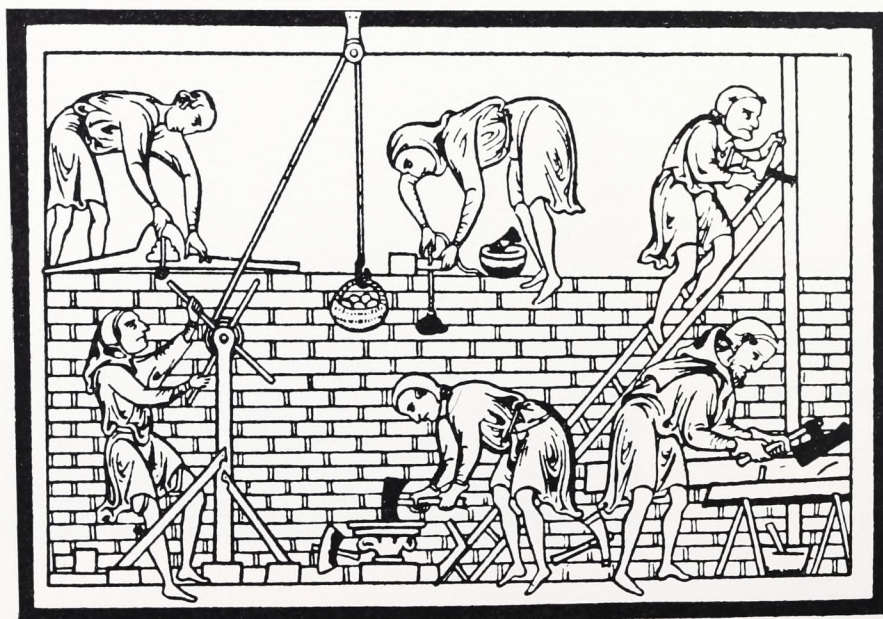
Det var mangelen på historiske efterretninger om Egholms fortid, som fik den nuværende ejer af hovedbygningen og parken, civilingeniør Alex Christiani, til i efteråret 1960 at tilbyde Nationalmuseet at lade foretage den udgravning, som skal omtales i det følgende.

Hovedbygningen set fra øst. I forgrunden voldgraven. Midt i billedet ses den frilagte og restaurerede ruin af det middelalderlige porttårn.

I november tog man de første spadestik. Man kunne, især med 1600-årenes betydende ejere og med Pontoppidans beskrivelse i tankerne, gøre sig håb om at afdække rester af et renaissanceanlæg, og fund, gjort under udgravningens første uger, af sandstensfragmenter, hvoriblandt en konsol udformet som en engel, bekræftede dette. Men det stod hurtigt klart, at Egholms jord rummede større hemmeligheder, hvis efterforskning fuldstændig ville sprænge rammerne for den planlagte udgravning. Hvor man end lagde søgegrøfter, dukkede husrester frem, som kampestensfundamenter eller røde munkestensmure, flere af de sidste i umiskendelig middelalderlig murteknik. Ved et møde på Nationalmuseet i februar 1961 gav Egholms ejer tilsagn om den nødvendige arbejdskraft og gravemateriel til en tilbundsgående undersøgelse, idet man dog skulle stræbe efter at afslutte udgravningen inden højsommeren. Man arbejdede herefter med en gennemsnitlig arbejdsstyrke på 12-14 mand; den opgravede jord måtte i stor udstrækning fjernes med maskinkraft, og til at fjerne fundamenter, som forhindrede undersøgelsen af dybereliggende bygningsrester, disponerede man i perioder over en kraftig, mobil kran. Et blik på udgravningsplanen vil give et indtryk af, hvor stor en del af bankens frie overflade, der har været genstand for undersøgelse. Når man dertil forestiller sig mere end mandshøje jordbunker langs bankens rand og imellem udgravningsfelterne, vil man forstå, at der var tidspunkter, da hovedbygningen på det nærmeste var afskåret fra omverdenen.

Grundige voldstedsundersøgelser er altid besværlige og kostbare, og de er derfor kun foretaget i et beskedent antal. Man kan ikke være taknemlig nok for, at der fra privat side blev givet Nationalmuseet mulighed for at gennemføre undersøgelsen på Egholm. Det er derfor også særlig glædeligt at kunne konstatere, at anstrengelserne videnskabeligt set var umagen værd. Ikke alene gav undersøgelsen sikre vidnesbyrd om herregårdens historie betydelig længere bagud i tid, end man turde håbe, men de fremdragne bygningsrester var af en sådan art, at de i høj grad øger vor viden om dansk middelalderlig borgarkitektur. Undersøgelsens resultater kan dog først gøres endeligt op, når det store materiale er fuldstændigt bearbejdet, hvilket endnu ikke er tilfældet. Den følgende beskrivelse må derfor tages som en foreløbig redegørelse.

Terning af ben, fundet i Egholms
middelalderlige brønd.

II.

For at studere voldstedets opbygning gravede man fra hvert af de fire verdenshjørner dybe, 1,5 meter brede snit fra voldgraven ind mod bankens midte, så langt man nu kunne komme. Man forsøgte ved disse snitgravninger overalt at nå til fast bund, hvilket viste sig at være overordentlig besværligt. For det første måtte snittenes indtil fem meter høje sider afstives forsvarligt, hvilket vanskeliggjorde opmålingen af snitfladerne. Desuden viste det sig, at den faste bund adskillige steder lå under voldgravens overfladeniveau. Her måtte man tage en pumpe til hjælp for at holde vandet stangen; alligevel måtte man i mange tilfælde lade sig nøje med at lære de nederste lag og bunden at kende ved at tage prøver med geologisk bor.

Det viste sig, at kernen i banken er en naturlig forhøjning af moræner, af udstrækning langt mindre end den nuværende banke (ca. 60 m langs foden i retningen øst-vest) og væsentlig lavere; den gamle, mulddækkede topflade lå gennemsnitlig to meter under den nuværende overflade. Medens forhøjningen ellers har haft jævnt skrå sider har der imod vest stået en 1,5–2 m høj, stejl skrænt, ved foden af hvilken der har strakt sig et vandret, 4–5 m bredt plateau. Imod øst og nord har forhøjningens fod fladet sig noget ud; her har man engang – og det vil sandsynligvis sige i middelalderens første halvdel – ved gennemgravning af foden anlagt en smal, vandfyldt grav. Den nye, stejle skråning har man, i hvert fald stedvis, beskyttet med skråt nedrammede træpæle. Nu ligger denne gamle grav skjult dybt i banken; den nuværende, brede voldgrav er af langt yngre dato.

Det er vigtigt at fastholde billedet af den lille, naturlige forhøjning, for direkte på dennes overflade og med en ejendommelig udnyttelse af terrænets form har den første bebyggelse, som udgravningen gav kendskab til, fundet sted.

På og over den oprindelige overflade sås i snitfladerne blandt mange forskellige fyldlag tre kraftige nedbrydningslag, kalk og murbrokker, som gav os bankens profil til forskellige tider. Ved undersøgelsen af de mange bygningsrester skulle det vise sig, at der til hvert af disse profiler svarer en hovedepoke i bankens bebyggelseshistorie. Der skal i det følgende gøres forsøg på at udrede disse byggeepoker fra hinanden og at tidsfæste dem, men først må bygningsresterne beskrives felt for felt, således som de fremtrådte ved udgravningen. Den eksisterende hovedbygning bliver i denne beskrivelse kaldt „hovedbygningen“.

Til venstre: En middelalderlig byggeplads, hvor der bl. a. benyttes en vinde som den, der blev fundet i Egholms middelalderlige brønd (se teksten side 107). 1200-tals håndskrift.

III.

Det romanske hus og ringmuren. De tre byggeperioder er alle repræsenteret i udgravningsfeltet vest for hovedbygningen (omkring havetrappen og syd for denne). På udgravningsplanen, hvor de højestliggende bygningsrester er tegnet med fuldt optrukken streg, mens underliggende dele er vist med punkteret kontur, fremtræder feltet, som det gjorde ved den første fladeafgravning: omtrent fra hovedbygningens syd-vestre hjørne udgår med retning mod nord-vest et ca. ti meter langt fundament lagt af svære kampesten. Tre meter øst for dette ses i vinklen mellem hovedbygningens vestfacade og havetrappen en ca. fire meter bred flade af mindre kampesten, og endelig ses imellem denne kampestensflade og det førstnævnte fundament rester af sammenhængende murværk, munkesten muret på højkant, som skulle vise sig at være oversiden af hvælvingerne over et dybtliggende, næsten intakt rum.

Med det ti meter lange fundamentstræk bliver vi lettest færdige. Det var 2–3 sten dybt og viste på oversiden spor af at have båret murværk. Dets beliggenhed højt oppe i fyldlagene over den naturlige banke viser, at det hører til det yngste sæt af de forsvundne bygninger. I fylden under fundamentet gjordes iøvrigt et i sig selv værdiløst fund, som bidrager til at placere fundamentet i tid: hanken af en „stjertpotte“, et stykke husgeråd, som almindeligvis antages at have været i brug fra begyndelsen af 1500-årene og et par hundrede år frem i tiden.

Den brede kampestensflade omkring havetrappen viste sig at være det øverste synlige „skifte“ af en mur, som er bygget omkring den oprindelige lerskrænt, som omtaltes under beskrivelsen af snitgravningerne. Murens vestside er opført på det flade plateau neden for skrænten, medens dens østre del hviler på den oprindelige bankes topflade. Stenene er oplagt som „tørmur“ uden anvendelse af mørtel, men dele af murens vestside er pudsede med en grov puds, som lader fremspringende partier af stenene være synlige. Allerede heraf må man have lov at slutte, at den bestående del af muren, hvis oprindelige højde ikke kendes, må have oplevet i det mindste to byggeperioder, idet dens vestside fra begyndelsen har stået synlig – ellers havde den ikke været pudset – senere er terrænet hævet til et niveau, som angives af en smal stribe „brolægning“, to rækker flade sten langs murens vestside. Til samme niveau hører det først omtalte fundamentstræk vest for muren. Den brede mur kaldes i det følgende „ringmuren“, hvilket navn senere skal begrundes.

Ved gravningen langs ringmurens yderside afslørede en teglstensmur vinkelret på ringmuren. Det mest fascinerende ved denne teglstensmur var den rundbuede døråbning, som kom til syne i murfladen. Det måtte være indgangen til det overhævede rum, hvis hvælvinger endnu delvis hvilede på de jordmasser, hvormed rummet engang i fortiden var opfyldt. Ved tømningen af rummet blev der draget omsorg for, at

Til venstre: Træværk til sikring af den middelalderlige bankes fod, afdækket i det nordre hovedsnit. Den vandretliggende stamme til venstre for billedets midte har fortsat mod højre som antydnet med de hvide, stiplede linier.

Nederst: Det romanske hus under udgravning, set fra nord. I billedets midte døråbningen. Bueslaget i murens overkant er vederlaget for en forsvunden hvælving. Bag muren ses oversiden af de bevarede hvælvingsrester. Til venstre i billedet den middelalderlige „ringmur“, som går midt igennem det romanske hus. Stenene til højre i billedet er et fundament fra renaissance-tiden eller senere.

hvælvingsresterne forblev på plads. Overraskende viste det sig, at rummet var større, end man kunne formode af hvælvenes udstrækning. Halvdelen af rummet var simpelthen fyldt med sten, som udgjorde en del af ringmuren, og for at give plads for denne var engang den østre del af overhvælvingen blevet nedbrudt efter en linie på langs af rummet, lidt øst for midtaksen; men det er værd at bemærke, at man havde gjort sig umage for at bevare den resterende del af hvælv, idet et lodret hul i fylden lige midt

i rummet i dets fulde højde røbede, at der her havde stået en stolpe til understøtning af hvælvingsresterne. Efter at den del af ringmuren, som lå inden for rummet – adskillige tons sten – var blevet fjernet, kunne rummet nu undersøges i dets fulde udstrækning.

Det måler indvendig $3,2 \times 5$ meter og har været overdækket med to fag krydshvælvinger. Af den samlede hvælvflade var ca. en fjerdedel bevaret ved udgravningen. De to hvælvingsfag er adskilt af en halv stens gjordbue, der ligesom halvtensribberne er udført af trekløverbladsformede sten. Hvælvkapperne er en sten tykke, og deres underside og ribberne bærer spor af at have været pudsede. Væggene står røde uden spor af puds eller kalk, forbandtet er det middelalderlige munkeforbandt, „to løbere og en kop“, men noget uregelmæssigt. En fin detail er det skifte muret på kant, som løber væggene rundt med underkanten i højde med ribbernes og gjordbuens udspring, og som også fandtes på nord- og vestmurens udvendige sider. Rummet har to vinduesåbninger, begge i vestvæggen. I vandret snit er vinduerne ens, med kun 17–18 cm brede lysåbninger – uden spor efter karm eller glas – og indvendig kraftig smigede sider. Men overdækningerne er forskellige; det søndre vindue havde sparsomme rester af et rundbuestik, mens det nordre vindues fladbuestik let lod sig erkende som resultatet af en reparation.

Rummets døråbning har en fri bredde på 120 cm og er udvendig overdækket med et rundbuestik, indvendig med et fladbuestik. I og lidt uden for døråbningen fandtes ved udgravningen et par kvadratmeter teglstensgulv, så højt beliggende, at den fri højde i døren kun blev ca. 160 cm. Derved blev der et 25 cm højt trin ned til det gulv, som afdækkedes inde i rummet, et meget ujævnt brolagt gulv, som stod i mærkelig kontrast til det omhyggelige murerarbejde. Imidlertid viste det sig, at der under det omtalte stykke teglstensgulv i døråbningen lå en muret trappe bestående af to trin, hvoraf det laveste endte i niveau med brolægningen. Nu var der forhold, som bevirkede, at man forsøgsvis fjernede et par sten i denne trappe; derved kom et sæt ældre, ligeledes murede trin til syne. Det nederste af disse endte 10 cm under brolægningen. Det er derfor sandsynligt, at der forud for brolægningen har været et ældre gulv, og man har lov at gætte på, at dette har været et finere teglstensgulv. Gulvniveauet er altså blevet hævet i flere omgange, hvorved rummets indvendige højde er blevet betydelig trykket; den oprindelige højde har under midten af gjordbuen været ca. 220 cm. Forklaringen på disse gulvhævninger kan ligge i vandforholdene på banken. Man havde ved tømningen af det overhvælvede rum som ved andre dybdegravninger det største besvær med grundvandet. Banken er overordentlig vandrig, og det er rimeligt at antage, at grundvandet også tidligere har voldt besvær for Egholms beboere.

Det står klart, at det overhvælvede rum kun er en del af et hus. Rummets vestmur, den med vinduesåbningerne, fortsatte et par meter forbi nordmuren med døråbningen, og murstumpen var her tilfældigt afbrudt. Også ved dørens østside, i flugt med dens

østre vange, sås en fortsættelse imod nord, afbrudt ca. en meter fra nordmurens yderside. Over døren var et tydeligt spor efter en halv stens hvælvingskappe. Der har altså været endnu et rum, men smallere end det inderste, kun 190 cm bredt.

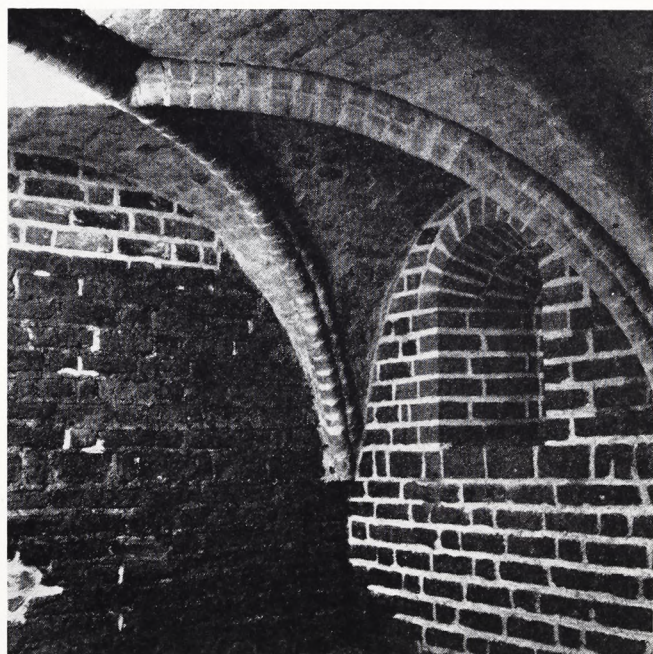
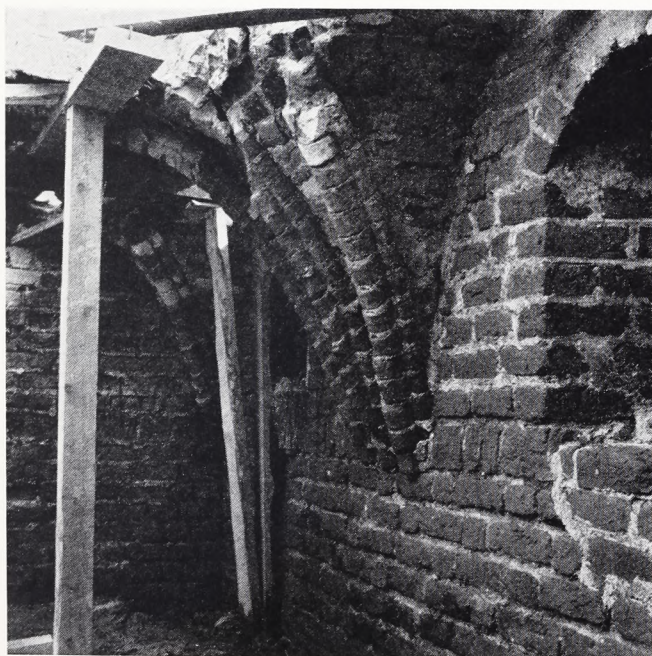
Endvidere viste det sig, at huset har fortsat i sydlig retning. Dette forhold kunne ikke undersøges for østmurens vedkommende, fordi denne, som udgravningsplanen viser, forsvinder ind under hovedbygningen; men vestmurens fortsættelse var bevaret i en meters længde. Der har imidlertid ikke været noget rum i samme plan syd for det overhvævede, for her lå den faste lerbund 120 cm højere end gulvet i dette rum, og vestmurens fortsættelse gik kun lidt ned i den faste bund. En gravning ved ydersiden af østmuren afslørede de samme bundforhold her, d.v.s. at rummets øst- og sydmur er muret op ad den lille lerskrænt, som har været omtalt i forbindelse med hovedsnittene og ringmuren. Skrænten har ved rummets sydøst hjørne gjort et sving mod vest, hvis ikke rummet ligefrem er gravet ind i skrænten. Ved at grave et snit ned igennem den hårde, kalkholdige lerbund til underkanten af østmuren erfarede man, at murens yderside fulgte skræntens stejle hældning, således at murtykkelsen kun var 36 cm forneden mod 90 cm foroven. En temmelig letsindig byggemåde. Med kun to fri sider – mod nord og vest – er den bevarede etage altså halvvejs en kælder.

Af fortsættelsen mod syd ved vi, at huset har haft endnu mindst en etage, som altså i husets sydlige del har været den underste. Et firkantet, 25 × 25 cm stort stolpehul, som sås i oversiden af vestmuren, ud for nordmuren, tyder på, at næste etage har været en bindingsværkskonstruktion, antagelig dog kun for nordendens vedkommende.

Når huset i det følgende benævnes „det romanske hus“, hvilket forudsætter en opførelsestid før år ca. 1300, beror det først og fremmest på en vurdering af stiltræk og

T.v.: Det romanske rum efter udgravning, set mod syd. Til højre den vinduesåbning, som har fået fladbuet overdækning efter en reparation. I midten ribber og gjordbue og til venstre for disse den anden vinduesåbning.

T.h.: Det romanske rum efter restaurering. Syd-vest hjørnet.

byggeteknik og især på følgende: 1) Hvælvingsribbernes og jordbuens trekløver-profil. 2) Hvælvingskappernes tykkelse, form og opmuringsteknik. 3) Vinduerne i deres ældste form: rundbuen, smigen og den smalle lysning. 4) Spor efter en kalkning på nordmurens yderside: rødkalkning med hvid markering af fugerne. Hver for sig giver disse træk ikke sikkert holdepunkt for en datering; tilsammen indicerer de en opførelse i romansk tid. Denne datering støttes af fundet af en mønt under rummets brolagte gulv. Det drejer sig om en sølvpenning slået i Slesvig, medens Eskil var biskop (1144-55). Om huset som helhed er det vanskeligt at danne sig noget bedre indtryk, dertil er trods alt for lidt bevaret; og dog hører det romanske hus på Egholm til de bedst bevarede eksempler på romansk profanarkitektur her i landet.

Før beskrivelsen af de øvrige udgravningsfelter skal endnu omtales, at der for enden af „ringmuren“, som mærkeligt nok viste en ganske klar afslutning et par meter forbi hovedbygningens havetrappe, stod en kort stump murværk, som ganske i lighed med det romanske hus' østre mur var muret på skrå op ad den naturlige skrænt, med blank façade mod vest. I østsiden sås en niche, hvori der må have stået en stolpe. Murværket syntes at være afhugget for at give plads for ringmuren, og er altså ældre end denne. Om heraf kan sluttes noget om det romanske hus' oprindelige længde, eller der er tale om et andet, jævngammelt hus, er uvist.

Det gotiske hus. Under gennemgravningen af det nordre hovedsnit blev der som nævnt påtruffet en ældre voldgrav. Samme sted stødte man på en høj kampestensmur, som viste sig delvis at være anlagt hen over voldgraven. Muren, som altså er yngre end den gamle voldgrav, er nordgavlen af et hus, som omtrent i retning syd-nord strækket sig ud fra hovedbygningens nord-vest hjørne. Huset er opført på det naturlige terræn, østmuren er oven i købet gravet lidt ned i den oprindelige topflade, medens nord-vest hjørnet er bygget på bankens skråning.

Husets indvendige syd-vestre hjørne går lige akkurat klar af hovedbygningens vest-facade, således at de indvendige mål kendes: 7,8 × 16,7 meter. Murene er af forskellig tykkelse, sværest er østmuren med sine 3,8 meter. På et fundament af almindelige marksten er murenes nederste del sat af svære kampesten; til indersiderne er valgt meget plane sten, som danner en 60 cm høj sokkel. Over denne højde har murene været udført som kassemur med teglsten i munkeforbandt ind- og udvendig. 5,5 meter fra nordgavlens inderside har husets eneste oprindelige skillerum stået, opmuret i tegl helt fra fundament-højde. Kun den del af skillerummet, som støder op til vestvæggen, blev fremgravet; man kender derfor ikke nogen døråbning i skillerummet.

Det oprindelige gulvmateriale kendes ikke, men nord for skillerummet er gulv-niveauet engang blevet hævet til soklens overkant, hvor der lagdes et munkestensgulv, som endnu er bevaret. Årsagen til ændringen er vel her, som ved det romanske hus, at søge i grundvandsforholdene.

Over sokkelhøjde sås i både vest- og østvæggens murværk lidt syd for skillerummet en lille niche af den slags, der normalt betragtes som indbyggede hylder, bl. a. for

Det store, gotiske hus under udgravning. Set mod nord fra hovedbygningens tag. De to tynde, nord-syd gående skillerum er ikke oprindelige. Ved husets nord-vest hjørne ses det nordre hovedsnit. Øverst i billedet voldgraven.

hensætning af lys. I vestvæggen fandtes lidt længere mod syd rester af en større niche eller skakt, hvis formål er ukendt. Der fandtes i de dele af husets ydermure, som var tilgængelige for undersøgelse, intet tegn på vinduer eller døråbninger, hvilket for vinduernes vedkommende kan skyldes, at murene ikke er bevaret i større højde. Derimod sås i nordgavlens murværk rester af en meget stor niche (eller skakt?), 1,4 meter dyb

og mindst 2,0 meter bred. I dens østside ses i murens sjette skifte, det højest bevarede, en flugt af mursten, som med retning mod nord-øst danner en spids vinkel med nichens side, måske lidt af et trin fra en trappe i murlivet, for med sine imponerende murtykkelser har huset rimeligvis haft mere end eet stokværk.

Desværre gjordes der trods omhyggelig harpning af store mængder fyld ingen småfund til støtte for en datering af huset. Dettes hele karakter sammenholdt med dets placering i det billede af Egholms bebyggelseshistorie, som senere skal forsøges op-ridset, gør imidlertid en anlægstid mellem år 1300 og 1500 sandsynlig.

Selv Egholms solide, gotiske hus slap ikke for nedbrydelse. På dets rester findes et kompleks, som gør et højt improviseret indtryk. Til det yngre hus hører bl. a. de to tynde nord-syd gående skillerum, som ses på udgravningsplanen. Der er sandsynligvis tale om en sekundær del af det renaissanceanlæg, der som senere omtalt må formodes at have afløst den gotiske borg.

Nordre renaissance-hus. Det ialt 17,5 meter lange fundamentstræk, som, afbrudt af hovedbygningens nord-øst hjørne, fra syd-øst rammer midten af det gotiske hus' østfacade, er, set i plan, ikke meget forskellig fra de middelalderlige kampestensmure. Der er dog den forskel, at medens de bygningsrester, som har kunnet erkendes som klart middelalderlige, overalt var opført på bankens naturlige overflade, så hvilede dette fundament på et fyldlag, som på grund af et svagt fald i bankens gamle topflade, var af stigende tykkelse imod syd-øst. Fyldlagets tykkeste del indeholdt lag, som på afgørende måde skilte fundamentet fra det middelalderlige niveau, et forhold, som omtales nærmere i forbindelse med fundet af en middelalderlig brønd. Fundamentet blev herefter bedømt som den sydvestre ydermur af et hus, der i det følgende omtales som det nordre renaissancehus. Øst for fundamentet fandtes en brolægning, som ved prøvegravning konstateredes i hvert fald ni meter længere mod nord-øst. Derimod er der endnu ikke gjort forsøg på at finde frem til hverken det formodede hus' nord-øst mur eller dets nord-vestre gavl. Hvor man skulle forvente at finde husets syd-øst gavl, stod kun en enkelt række syldsten afbrudt af en døråbning, hvis ene side var bevaret i murværk. Forklaringen herpå må søges i det følgende.

Tilbygningen til det nordre renaissancehus. I forlængelse af „det nordre renaissancehus“ afdækkedes et stort hus, som strakte sig helt ud til bankens nuværende indkørsel. Bortset fra enkelte forstyrrelser er husets hele omkreds bevaret. Dets mure, som hviler på vekslende fyldlag af ler og slam, er fra grunden sat af en blanding af granit- og teglsten. Ved husets østhjørne står grunden til et ottekantet tårn, et tilsvarende tårn ved syd-hjørnet er næsten helt forstyrret. Midt for gavlen imellem de to tårne ses et retkantet fremspring. Fra det østre hjørnetårn udgår en mur, som kun blev afdækket over en kort strækning; det må dreje sig om en spærremur. Husets indvendige nordre hjørne er helt opfyldt af en stor stenpakning, som rager lidt over gulvbrolægningen; man ville gætte på, at et stort ildsted med bageovn i husets økonomietage har haft sin plads her. Af et par murede forhøjninger midt inde på gulvet, er den største, som står på et solidt

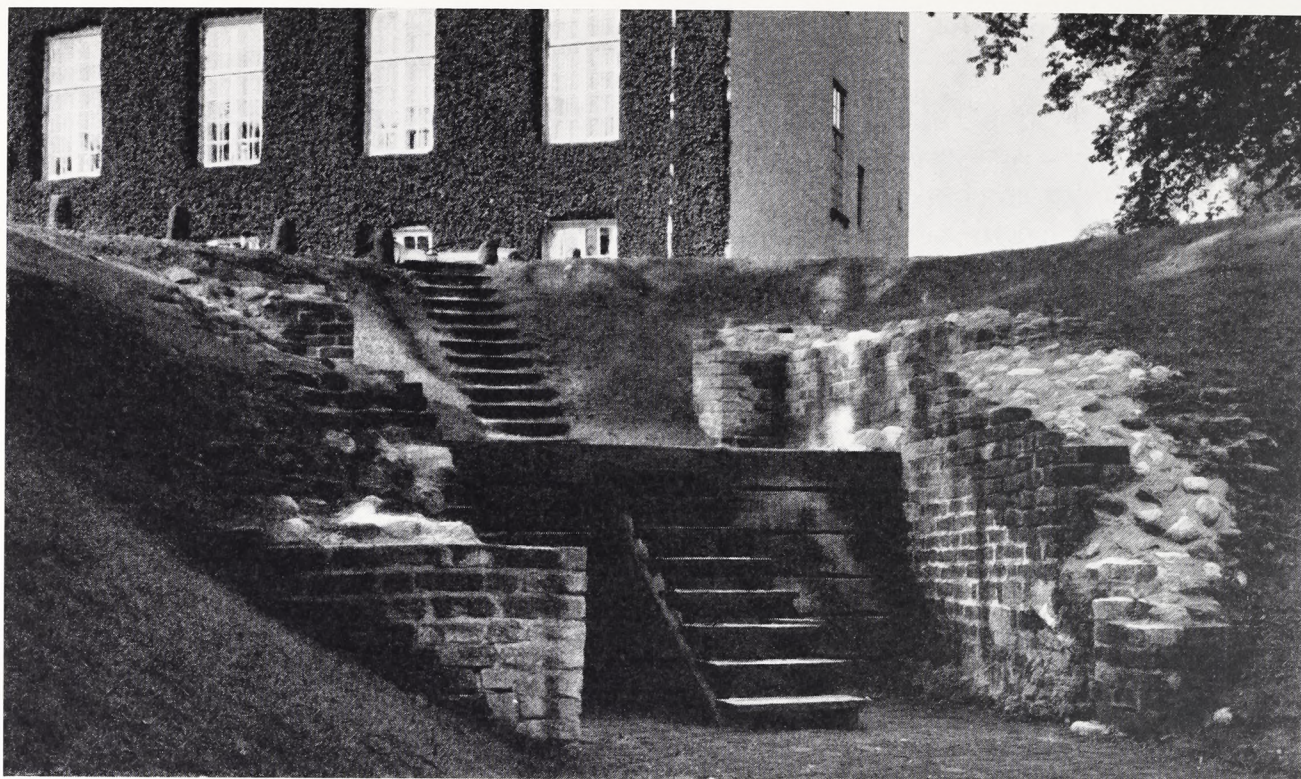
fundament, måske resten af en støttestøtte for en kamin i en overliggende etage. Ud for denne pille fandtes ved nord-øst murens yderside en brolagt slidsk med kraftigt fald ned imod voldgraven; omkring slidskens øverste ende sås antydningen af et muret fremspring. Man har formodentlig her bunden af en „hemmelighed“, en muret latrinskakt, som de kendes fra både middelalder og renaissancetid.

Det store hus, hvis underste etage vi således har et ganske godt kendskab til, er blevet fortolket som en tilbygning til det førnævnte renaissancehus. Mærkeligt nok synes gavlen af det ældste hus at være blevet erstattet af et skillerum ved udvidelsen.

Søndre renaissance-hus. Ved hovedbygningens syd-øst hjørne ligger en del af fundamenterne for et hus, som har haft sin længste udstrækning i retningen øst-vest. Den vestre del af fundamenterne har ligget i vejen ved hovedbygningens opførelse og er

Det middelalderlige porttårn fra nord. Imellem træerne ved billedets overkant skimtes bakkelandskabet.

Ruinen af det middelalderlige porttårn efter restaurering.

blevet fjernet. Ved sydsiden er bevaret stumpen af et muret fremspring, som formodes at være det nederste af en „hemmelighed“. Fra østsiden af fundamenterne udgår en stenrække med retning imod bankens nuværende indkørsel. Fundamenterne ligger på en opfyldning af ler og grus.

Rene kampestensfundamenter er naturligvis i sig selv ganske udaterbare. Kun niveauet gav i dette tilfælde holdepunkt for at henføre fundamenterne til det sidste af de forsvundne anlæg.

Porttårnet. Kun en tilfældig indskydelse gav anledning til, at man udvidede den inderste del af det østre hovedsnit et par meter imod syd, hvorved det murværk afsløredes, som skulle vise sig at være en stump af en middelalderlig portbygning. Fuldt udgravet fremtræder portbygningens rester som to vældige piller, hver ca. $2,10 \times 7,70$ meter med en indbyrdes afstand på ca. 3 meter. Men før man kom så vidt, måtte det nordre renaissancehus' østre hjørne og en stor del af tilbygningens nord-østmur, bl. a. køkkenildstedets store stenpakning og hemmelighedens slidsk, fjernes.

Portbygningen er opført på det yderste af bankens oprindelige topflade og ned ad skråningen øst for denne. Da man begyndte at opføre portbygningen, har man først afgravet mulden i to baner i pillernes bredde ned ad skråningen. Disse nødtørftige fundamentgrøfter har man fyldt med sten og sand. Over terrænhøjde har man begyndt opmuringen af pillernes kasse-mure, teglstenskasser i munkeforbandt med en „sjæl“ af marksten i kalkmørtel. Den letsindige omgang med den vanskelige byggegrund har hævnnet sig; det viser de talrige kraftige revner i det bevarede murværk.

På billedet ovenfor ses, at der på den forsvundne afstivningsvægs plads er opsat en væg af sveller. Overkanten af denne væg svarer til det middelalderlige indgangsniveau. Foran væggen, hvor der nu er en trappe, er rummet for vindebroens kontravægt.

Et længdesnit lagt imellem pillerne var særlig interessant. Det forlængedes siden tværs igennem renaissancetilbygningen helt ind til hovedbygningens østmur. Herved viste det sig, at et svagt fald østligt i bankens oprindelige topflade engang var udlignet med vekslende fyldlag, således at der var fremkommet et næsten vandret niveau. Imellem portbygningens piller, ved disses bagkant, fandtes i dette niveau en lille brolagt flade, formodentlig rest af en brolægning i hele portrummet. Niveau'et kunne følges til østenden af den lange niche, som findes i den vestre halvdel af begge pillers indersider; her ophørte såvel fyldlagene som den oprindelige overflades muld. Øst for dette 1,60 meter høje, næsten lodrette spring i profilet bestod fylden imellem pillerne kun af nedbrydningsmateriale, murbrokker og kalk; og medens ydersidernes fundament følger bankens naturlige skråning, og murværkets nederste skifter er aftrappet herefter, så hvilede pillernes inderside fra østenden og ind til springet i profilet på en vandret række syldsten. Der har altså ved tiden for husets nedbrydning imellem pillernes yderste del og delvis indgravet i bankens skråning været en åben grube, som har ladet sig fylde med nedbrydningsmateriale. Men fyldlagene af muld og ler imellem pillernes inderste dele kan ikke have stået så stejlt uden støtte, og denne støtte må være fjernet ganske kort før husets nedbrydning. Støttevæggen har rimeligvis været af tømmer; det er endvidere tænkeligt, at den har været støttet af skråstivere, derpå tyder et par mod vest stigende aftryk i indersidernes murværk.

Husets funktion er i det store og hele klar: Det egentlige portrum, måske brolagt, går fra pillernes vestende til østsiden af den store niche i begge indersider. I forlængelse af kørebanen må man forestille sig broklappen af en vindebro. Klappen må have været udformet med en bagudragende ende, på undersiden sikkert forsynet med en kontravægt, som er svinget ned i det åbne rum uden for støttevæggen, når broklappens yderste del er hejset i vejret. En sådan konstruktion kaldes undertiden for en vippebro, fordi klappen vipper om sin akse, uden at større kraft skal anvendes, i modsætning til de egentlige vindebroer uden kontravægt, hvor klappens fulde vægt hviler i hejsemekanismen. Af træværket i broens bevægelige dele er intet bevaret; der er vist nok kun en gang her i landet fremdraget velbevarede dele af en vindebro, og denne, antagelig ret sene bro, skjuler sig nu i voldenes jordmasser uden for Sønderborg slot. Derimod skulle der være håb om at fremdrage nogle af den faste bros træstolper nogle meter øst for Egholms portbygning, hvor der endnu ikke har været gravet. En gravning her vil også kunne skaffe klarhed over bygningens forhold til den ældste voldgrav, som sporede i det østre hovedsnit nogle meter nordligere.

Ved et sært tilfælde står vi dog alligevel i dag med et par trægenstande, som rimeligvis er vitale dele af maskineriet enten til en bevægelig bro eller til et faldgitter fra portbygningens tid. Det drejer sig om to ender af en vinde og en velbevaret taljeblok, begge fundet i bunden af den middelalderlige brønd, som skal omtales nedenfor. Vinden har for enderne i flere retninger gennemboringer beregnet for tværstænger, hvormed man har drejet bommen rundt. Blokken er en velformet genstand af egetræ, en halv meter

høj. Den har et trissehjul og foroven en slids for et tov til ophængning af blokken. Begge dele forekommer alt for kraftige til anvendelse ved ophejsning af vand fra en brønd, men er vel tænkelige i forbindelse med et mekanisk portforsvar.

Af største værdi var det naturligvis at lokalisere den middelalderlige adgangsvej, men samtidig rejstes et nyt dateringsproblem. Det har været antaget, at vindebroer hos os først forekommer ret sent i middelalderen, og at man før i tiden har betjent sig af i nødsfald at afkaste broens planker over et par fag, således som folkevisen beretter, at Niels Ebbesens smådreng gjorde det med broen over Randers å. På anlæg som Søborg

i Nordsjælland og – i mindre format – Næsholm i Odsherred er dog bevaret tydelige spor efter vindebroer, hvis oprindelse går tilbage til før år 1300.

På Søborg er adgangen yderligere beskyttet af et flankerende tårn, hvilket var almindeligt ved større anlæg. Derimod er egentlige porttårne med gennemkørsel, fritliggende eller kombineret med en spærremur, som de kendes fra senmiddelalderlige byporte, og som bliver almindelige i renaissancen, kun kendt i ganske få eksempler fra vore middelalderlige borganlæg. Et sent eksempel er Spøttrup i Salting fra omkring 1500. Det eneste sikre højmiddelalderlige eksempel synes foreløbig at være tårnet ved broen på Hammershus. Naturligvis er flere forsvundne. Roskilde-bispens Dragsholm har haft et porttårn i en omfatningsmur; det kendes fra en afbildning i Reesens Atlas. Der er på dette sene tidspunkt ikke vist nogen vindebro, men det vides, at den stærke borg har haft en sådan. Fra en foreløbig gravning foretaget i 1951 kendes delvis dimensionerne på Dragsholms porttårn, som i mål svarer nogenlunde til Egholms.

Sammenligningsmaterialet er således (så længe man holder sig til dansk område) sparsomt, og det eneste, man direkte kan aflæse ud af bygningsresterne er, at Egholms porttårn er opført i middelalderligt forbandt.

Taljeblok af egetræ, fundet i den middelalderlige brønd.
Højde 49 cm.

De to brønde og overløbet. Tæt øst for hovedbygningen i den inderste del af det snit, som udgik fra bagkanten af den søndre bropille, nåede man 1,70 meter under terrain et lag grene og derunder et 25–30 cm tykt, sort lag, som indeholdt fæhår og fluepupper i stor mængde, og som allerede ved sin ramme lugt røbede sig som en veritabel mødding. Laget hvilede i en vis udstrækning på en brolægning. Et sted dannede møddingslaget en mærkelig, hængende sæk, som pirrede nysgerrigheden. Heldigvis, for under „sækken“ afsløredes en cirkelrund stensætning, det øverste af en stensat brønd, som efter tømningen viste sig at gå 6,30 meter i jorden fra oprindeligt niveau. Diameteren var foroven 1,50 meter, forneden ca. 0,9 meter. En meter fra overkanten lå et tykt grenlag, herunder bestod fylden af næsten ren jord uden murbrokker. 2,50 meter fra overkanten lå den omtalte store taljeblok, og 4–5 meter nede lå vinden. Trods omhyggelig harpning af al fylden, fandtes kun et par håndfulde potteskår og en spilleterning af ben. Den ringe fundmængde tyder på, at brønden tilfældigvis er blevet oprenset kort tid før dens tildækning, og da skårene, hvorefter kun to var sammenhørende, lå fordelt i forskellig højde i fylden, må de for de flestes vedkommende ved opfyldningen være fulgt med jorden, som antagelig er afgravet andet steds på banken. Det er da påfaldende, at alle skårene er typisk 1300-tals keramik, bortset fra et, som er ældre, hvorimod der ikke findes eet skår af den keramik fra 1500-tallet og senere, som var forholdsvis rigt repræsenteret overalt i de fyldlag, som dækkede de middelalderlige bygningsrester. Hvis man herudfra kan slutte noget, må det blive, at brøndens tilfyldning har fundet sted ikke senere end engang i 1400-tallet. Taljeblokken var i god stand, da den blev kastet i brønden; hvis teorien om dens tilhørsforhold til porttårnet holder stik, så har denne bygning delt skæbne med brønden. I det hele taget må man gå ud fra, at et bygningsanlægs skæbne er beseglet, når man tager dets vandforsyning fra det; og der er ingen grund til at tro, at brønden er hørt op med at give vand. Møddingslaget, der også dækkede den tilfyldte brønd, forsegler så at sige de dele af middelalderanlæggene, som det går hen over, og bliver derfor af stor betydning for stratigrafien, den arkæologiske lagfølge.

Nu er det så heldigt, at møddingen strækker sig ind under syd-hjørnet af det hus, som vi har udnævnt til det nordre renaissancehus. Til dets udvidelse når møddingslaget ikke, men her får vi hjælp af noget, som er i hvert fald ikke ældre end møddingen: da man fyldte bankens midte op for at bygge det sidste af de forsvundne anlæg, renaissanceanlægget, fyldte man en meter på i højden med skiftende lag af leret fyld og sort slam; efter denne sidste påfyldning har man tværs hen over banken i retningen vest – øst gravet en grøft for en vandledning. Disse forhold kunne direkte iagttages i snittets lodrette væg syd for brønden. Grøften sås her som en V-formet nedgravning i fyldlagene, og nederst i grøften kom lige akkurat et stykke af vandledningen til syne over møddingslaget. Ledningen er gjort af udhulede træstammer med en indvendig diameter på 2–3 tommer. Stammerne er samlede med et beslag, en bøsning gjort af jernblik, som er drevet ind i begge de sammenstødende stammers ender.

Ledningen kunne forfølges et stykke til begge sider. Kort før renaissancetilbygningens syd-vest mur var den rådnet væk, men dens spor kunne følges, og det viste sig da, at ledningen havde fortsat ind under fundamentet igennem en åbning, som var overdækket med et lille muret stik. Ledningens forløb under gulvet kunne følges som en sænkning i brolægningen, der har sat sig, efterhånden som den rådne ledning blev trykket sammen, og en tilsvarende åbning i det nord-østre fundament viste, at ledningen er mundet ud på bankens skråning.

Også ledningens anden ende mener vi at kende. En brønd, to meter i diameter, som findes i et af hovedbygningens kælderrum, og som stadig er husets vandforsyning, viste sig at være sat af munkesten, og en udhulet træstamme rager ind i brønden. Denne må høre til renaissanceanlægget, og vandledningen er et overløb, som nok har kunnet havees nødvendig på den vandrige banke.

Det er klart, at forbindelsen middelalderlig brønd – mødding – overløb – renaissanceanlæg er af største betydning for fortolkningen af byggeperioderne.

IV.

Der graves forskellige prøvehuller uden for voldstedet. I engen vest for dette støder man kun lidt under græstørven på gammel havbund. I parken øst for voldstedet eftersøgte en eventuel vejdæmning, som kunne have ført over til banken. Da spor efter en sådan dæmning ikke fandtes, må man slutte, at adgangen er sket ad en pælebro. Denne del af parken hviler på fyldlag, helt ned til godt tre meter under terrænet, hvor man støder på tykke moselag. En foreløbig undersøgelse, foretaget af museumsinspektør Svend Jørgensen, Nationalmuseets naturvidenskabelige afdeling, godtgør, at mosens oprindelse går langt tilbage i tiden. En prøve taget ca. 35 cm under mosens overflade, angiver en relativt tør moseflade. Her findes store mængder af sporer af kærbrug og samt mange pollen af halvgræsser og dunhammer, men kun ganske enkelte pollen af egentlige vandplanter. Foruden pollen af vejbred og andet markukrudt blev der fundet et pollenkor af hvede, men ingen rugpollen. Fraværelsen af rugpollen i et pollenspektrum fra et kulturområde som det foreliggende sandsynliggør en datering til tiden for Kristi fødsel. På et senere tidspunkt, omkring eller efter den tid, da borgen første gang optræder i historiske kilder, har der imidlertid stået åbent vand over den faste tørvebund. Hvorfor ved vi nu det? Jo, i en prøve fra mosens øverste 20 cm, var pollen af rene vandplanter, som andemad, vandaks og grønalgkolonier, i absolut overtal. Desuden fandtes store mængder af rugpollen og pollen af mange markukrudsplanter, blandt dem kornblomst, som efter gængs opfattelse daterer denne prøve til tiden efter 1350. Hvornår oversvømmelsen har fundet sted, siger prøven os intet om, kun det meget væsentlige, at der har været åbent vand omkring eller efter dette tidspunkt.

Vandproblemet kan forfølges ind i den gamle voldgrav. En træbeklædning af skråt

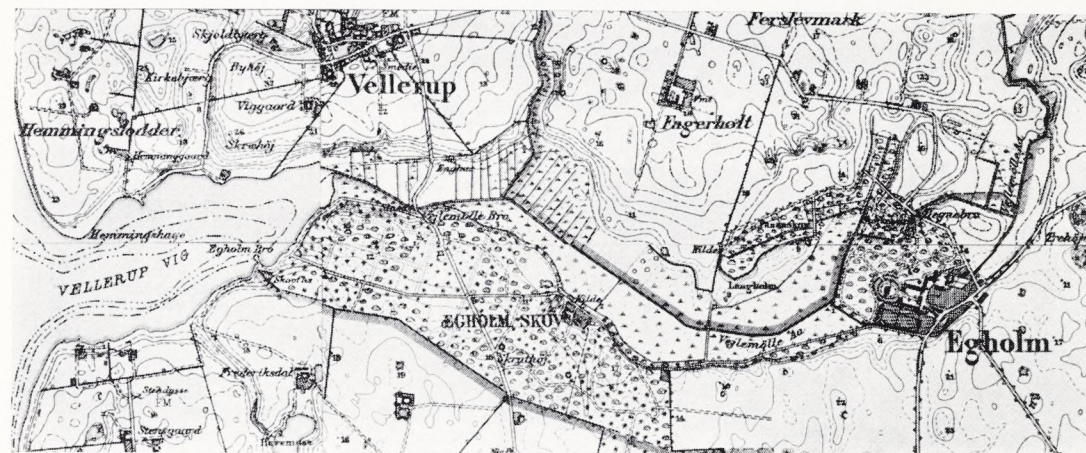
Den middelalderlige brønd, set fra nord. Brønden er 6,30 m dyb. Til venstre for billedets midte skæres udgravningen af en træ-vandledning, som hører til renaissanceanlægget. Den tykke, mørke stribe under vandledningen er et møddingslag, som også har dækket brønden efter dennes opfyldning. Den stiplede, hvide linie angiver profilet for vandledningens nedgravning fra renaissanceniveau. Det nuværende terræn ligger i billedets overkant.

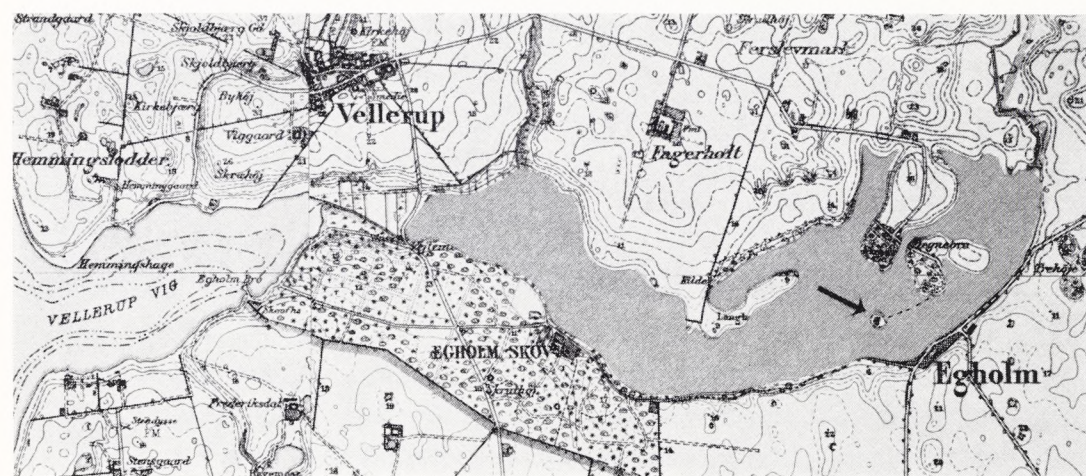
nedrammede egepæle kunne her påvises i det nordre hovedsnit. En sådan konstruktion udfører man, hvor vand truer med at undergrave en skråning eller få dens ler til at skride ud. På træværkets pæle kan man direkte aflæse den sandsynlige vandstand, for de er alle rådnet næsten helt over i samme højde, ca. 60 cm fra pælens top. Derved har vandet netop skjult toppen af den udenfor liggende vold, som egentlig blot er en revle, der er blevet tilbage, efter at man har gennemgravet bankens fod for at gøre dens side stejlere og mere utilgængelig. Halvskjulte revler som denne kunne hindre uvedkommende i at sejle helt ind under en borgs sider; det synes at være tilsigtet ved flere anlæg.

Nu har vi ingen datering på den gamle voldgrav, men vi ved, at den er ældre end det gotiske hus og sandsynligvis hører til det romanske anlæg. Overføres det tænkte vandspejl til porttårnet, så ligger det ca. 35 cm lavere end tårnets fod.

Men har et vandspejl overhovedet kunnet holdes i dette niveau, godt en meter over den nuværende voldgrav og hele tre meter over engen? Dertil kræves en opstemning foretaget imellem voldstedet og kysten, hvor åen møder Isefjorden. Fra naturens hånd findes ikke en sådan hindring, men den kan være frembragt ved kunst, og det har her været tilfældet. Lige syd for landsbyen Vellerup sætter en landevej ad en dæmning over dalen og åen; et stigbord sørger nu for at holde åens vand i den ønskede højde. Der er al grund til at tro, at vejdæmningen er den selvsamme, hvormed man ved middelalderens

Udsnit af målebordsblad, som viser det nuværende Egholms beliggenhed ved Vejlemølle Å.

Middelalderens Egholm med den opstemmede sø indtegnet på målebordsbladet. Pilen peger på borgen.

midte – måske før, opstemmede Vejlemølle å og derved frembragte den sø, hvori den lille borgholm nu kom til at svømme. Dæmningens laveste punkt ligger endnu kun lidt under den beregnede vandhøjde.

Kunstige søer i forbindelse med borganlæg er ikke ukendte. Eksempler er Vendsysels Asdal, hvor dæmningerne endnu ses, og Næsholm, hvor søens anlæg blev konstateret ad pollenanalytisk vej. Opstemningen menes ofte at være blevet udnyttet til anlæg af en vandmølle, og det kan udmærket have været tilfældet ved Egholm. På det originale matrikelkort over Vellerup bys marker, målt i 1803, er vest for landevejen, i engens nordside, vist en trelænget bygning med betegnelsen „Weile Mölle Huse“. På dette sene tidspunkt må møllen forlængst være nedlagt, men den omtales 1691 i en indberetning underskrevet af amtmand Otto Krabbe: „... Wejlemølle, vandets tilløb er af Egholmss Søe, som mest er efter groed, haf^uer ej andet end som samme vand, hvilchet iche er fuld vand at maalle af, Uden j stor Regn oc tøløb, oc da besverlig at

Møllens, men ikke dæmningens oprindelse står naturligvis stadig hen i det uvisse. Der er dog intet i vejen for, at den kan være jævngammel med den romanske borg, og i hvert fald er det næsten utænkeligt, at den store møllebygger, Valdemar Atterdag, har kunnet tåle at se åen ved Vellerup løbe uudnyttet i havet.

Problemerne omkring vandforholdene førte os to kilometer væk fra voldstedet, men vi vender tilbage med bedre muligheder for at give et sandfærdigt billede af borgens bygningshistorie, når vi i det følgende skal til at gøre resultaterne op.

O URBE Domino de Asparck etc: Quitti
nia. Paridi Regio, hanc a se delineatam imaginem subijcit.

113

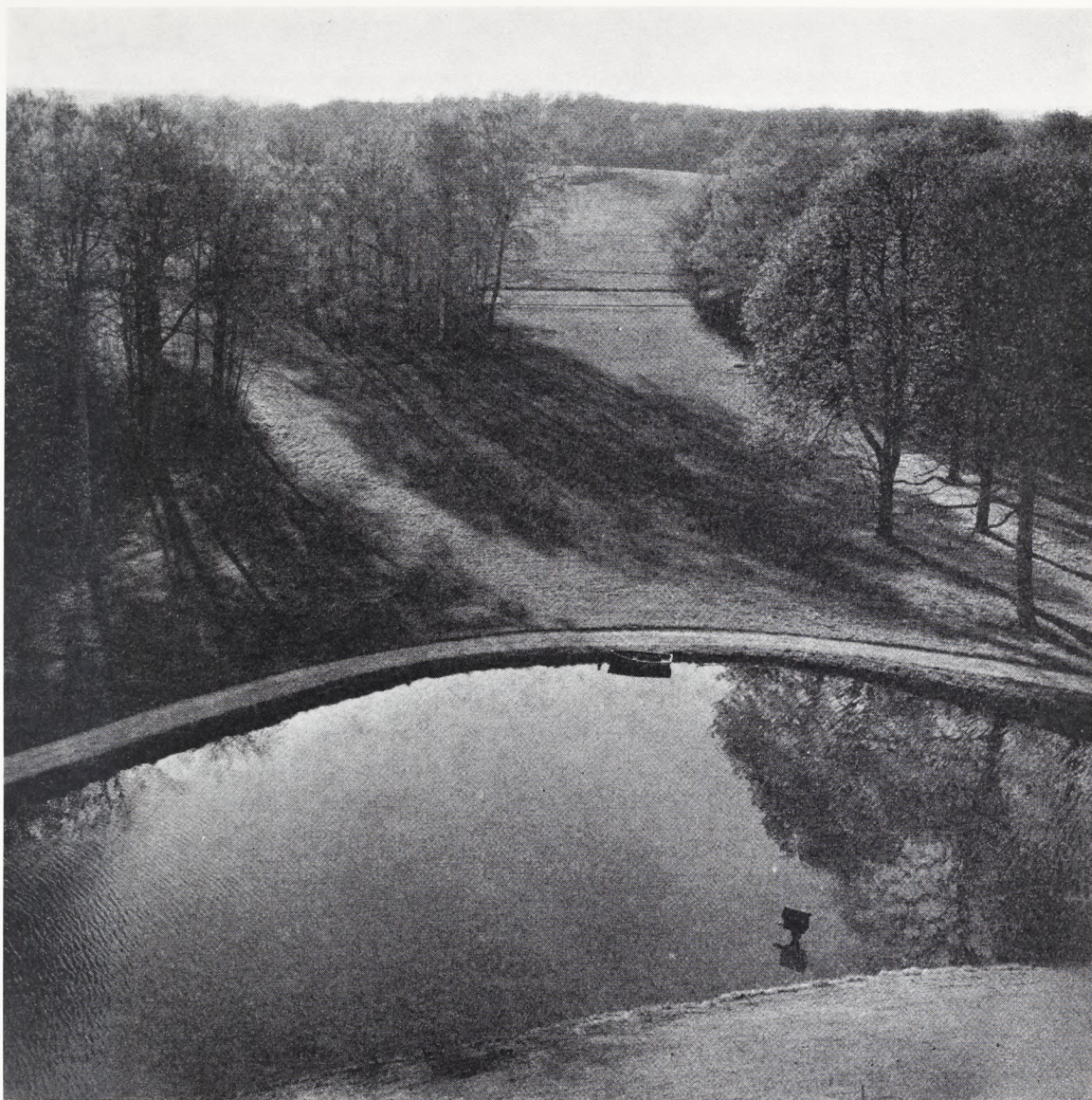
fortifikatoriske element; man må regne med, at banken har båret endnu mindst eet grundmuret hus, et fast tilflugtssted, borgens kernetårn, som sikkert har ligget centralt på banken, på det område, som nu på grund af den eksisterende hovedbygning ikke kan undersøges. Den stensatte brønd hører rimeligvis også til anlægget og dertil alle de nødvendige mindre bygninger, boliger for tyende og mandskab, stalde og værksteder, som har været let bygget og derfor kun har efterladt sig svage spor i form af enkelte pæle og rækker af syldsten, hvoraf en del blev afdækket nord og øst for brønden, men over for lille et areal til, at man kunne danne sig noget begreb om bygningerne.

I det hele taget savner vi fund, som kunne fortælle om borgens hverdag. Rent tilfældigt ved vi lidt om beboernes spisevaner; ved foden af det romanske hus' vestmur fandtes et tykt, papagtigt lag, som viste sig hovedsagelig at bestå af de indvendige hinder fra skaller af østers og blåmusling, selve skallerne var opløst. Vi ved, at det romanske hus er blevet brøstfældigt og har undergået en større reparation; formen på det reparerede vindue og dørens indvendige fladbue viser, at det er sket i gotisk tid, efter 1300. På et andet punkt har borgen været mindre velholdt. Da graven ved bankens nordside blev opgivet ved anlæggets første store ændring, har den været næsten tilgroet. Prøver af dyndet fra gravens bund indeholder nemlig kun forsvindende mængder af pollen fra rene vandplanter, hvorimod halvgræsser, brændenælder, dunhammer og andre planter på fugtig og sumpet bund er rigere repræsenteret. Samme prøvers pollenindhold af rug og markukrudt (især agersennep) er stort i forhold til mængden af træpollen, et vidnesbyrd om egnens vidt fremskredne opdyrkning ved middelalderens midte.

Til også at rumme borgens ladegård har banken været for snæver og ligget for isoleret. Den må søges på det faste land eller snarest på den større, uregelmæssigt formede ø, som ved åens opstemning blev dannet øst for voldstedet. Til denne ø, som ved en kort bro nemt har kunnet sættes i forbindelse med det faste land i nord, har borgens forbindelse været en henved to hundrede meter lang pælebro.

Den gotiske borg. Engang efter år 1300 sker der så store forandringer med borgen, så at man kan tale om en helt ny anlægstype. Det mest karakteristiske element er nu det store hus med kampestenssokkelen. Det synes med sine store dimensioner og imponerende murtykkelse at være beregnet både til permanent bolig og til forsvar, en type fæstningstårn, som især udvikledes i Normandiet og her har fået betegnelsen „donjon“. Egholms donjon opføres så yderligt på banken, at en del af det ældre anlægs voldgrav må fyldes op i den anledning. Det er fristende at tænke sig, at man ved opførelsen har respekteret bestående bygninger på bankens midte og da sandsynligst det romanske anlægs efterlyste kernetårn, men det må naturligvis blive gætteeri.

Til det gotiske anlæg hører også muren langs bankens vestskrænt. En direkte forbindelse mellem denne mur og donjon'en savnes ganske vist, men da murens opførelse medfører næsten total ødelæggelse af det romanske hus, må en forudsætning for muren være, at donjon'en har overtaget dette hus' boligfunktion. Muren frembyder nogle af udgravningens største gåder. Der synes i anslaget at være tale om en virkelig omfat-

Parken og engen, udsigt fra hovedbygningens tag imod vest. I forgrunden bankens fod og vold-graven.

ningsmur, deraf den i det foregående brugte benævnelse, „ringmuren“. Dog savnes enhver fortsættelse udover strækket langs vestsiden. Mellem murens nordende og donjon'en er et åbent gab, som desværre på grund af en moderne oliebeholder er næsten helt forstyrret. Et prøvehul ved østsiden af murens nordende afslørede en dyb nedgravning vinkelret på muren. Det kan således se ud til, at man her har ladet sig nøje med en hindring af terrainmæssig art. På dette sted kan der have været nedgang til søen; sådanne „bagdøre“ er ikke ukendte fra andre anlæg, og det er vel ikke urimeligt at tænke sig, at man har haft mulighed for at lægge til med fartøjer her ud imod den dybe del af den ret store, opstemmede sø. At man har færdedes på det lave terrain neden for muren er sikkert. Vi ved jo, at den ene halvdel af det overhængede rum i underetagen

af det gamle hus stadig var tilgængelig, vel som forråds-kammer, efter murens opførelse og det ser endda ud til, at man skærmede indgangen med en lervold parallel med muren.

På bankens østre halvdel savnes også en fortsættelse af muren, men man må erindre, at der her endnu ikke har været foretaget gravninger langs kanten af banken, bortset fra det østre hovedsnit og porttårnets allernærmeste omgivelser. Om denne bygnings eventuelle tilknytning til det romanske anlæg kan intet siges med bestemthed. Det forekommer dog mest sandsynligt, at den skylder det gotiske anlæg sin tilblivelse, og sikkert er det, at porttårnet med sin vindebro indgår i dette anlæg som et vigtigt forsvarsmæssigt element. Det kraftige portforsvar må kræve en spærring langs bankens rand eller fod. En kampestens tørmur i et par stens højde afdækket over en meters længde ved bankens fod op til porttårnets sydside tyder også på tilstedeværelsen af en sådan mur, men en tilsvarende mur fandtes ikke ved tårnets nordside og blev heller ikke påtruffet i det østlige hovedsnit. Et randforsvar i form af palisadehegn er ikke utænkeligt. Dog har vi en nærliggende plausibel forklaring på den manglende ringmur: Stenene er formodentlig at søge i det yngre anlæg, renaissanceanlæggets omfangsrige fundamenter.

Detaillerede oplysninger om den boligmæssige standard savnes her lige så vel som for den romanske borgs vedkommende. En enkelt oplysning får vi igennem et par keramikskår, som blev fundet bag ringmuren på middelalderligt niveau. Det drejer sig om skår fra cylindriske krukker af urtepotte-form med bølgede vægge. Et af skårene var grønglaseret på indersiden. Sådanne krukker anvendtes til opmuring af ovne til rumopvarmning; teknikken er uvis, men krukkerne kendes fra enkelte 1300-tals fund, således fra Søborg.

Renaissanceanlægget. Sidste byggeperiode indvarsles af store omvæltninger. Alle bestående bygninger med undtagelse af en lille del af donjon'en nedrives. Den sidste rest af det fine, overhængede rum forsvinder under jordmasserne, selv brønden tilfyldes. Årsagen til denne totale ødelæggelse er os ukendt, såvel som tidspunktet. Som omtalt tyder de desværre fåtallige fund fra brønden på, at omvæltningen har fundet sted ikke senere end engang i 1400-tallet. Mellem det gotiske anlægs nedbrydning og det nyes opførelse synes at ligge et tidsrum, hvor banken, måske med en let bebyggelse, anvendes som et anneks til avlsgården, og som har efterladt sig spor i form af det tykke møddingslag, der også breder sig hen over den opfyldte brønd. Det nye anlæg, som opstår på de to ældres ruiner, er i det foregående som helhed blevet kaldt „renaissance-anlægget“.

Den største forandring er flytningen af borgens adgangsvej, som må hænge sammen med anlægget af en ny avlsgård på et opfyldt areal imellem borgen og det faste land, et kolossalt jordarbejde, sikkert med talrige hovbønder som forudsætning. Der synes her lagt op til et stort, aksefast anlæg, og symmetrien om akse følger op i de to fløje på hovedbanken, hvor sydfløjens nordhjørne og nordfløjens søndre hjørne ligger på en linie vinkelret på hovedaksen. Visse forskelligheder i de to fløjes fundamenter og i

deres ydermål tyder i retning af, at anlægget ikke er opført i en støbning, men derfor kan hovedanslaget godt have været fastlagt fra begyndelsen. Anlæg, som i deres regelmæssighed foregriber renaissanceens strenge krav til regelbundethed og symmetri, kan tænkes opført helt fra middelalderens sidste halve århundrede; Spøttrup er eksempel på et sådant anlæg. Der er i forlængelse af Egholms sydfløj spor af, at anlægget mod indgangen har været lukket med en spærremur. Anlæggets vestre del er os så godt som ukendt, hvilket må beklages, så meget mere som grundformen med de to skråtliggende fløje, der snævrer sammen omkring indgangen viser et anlæg af ukendt type. Der er dog, også efter de sparsomme rester af fundamenter vest for den eksisterende hovedbygning, grund til at tro, at renaissanceanlægget har lukket sig om en gårdsplads, enten med bygninger eller med spærremure. Den bevarede brønd, som stadig er i brug, synes efter højden af det gamle murværk og overløbet at dømme at have været placeret i et kælderrum.

I renaissanceanlæggets seneste skikkelse er symmetrien brudt ved, at den nordre fløj har fået en forlængelse, huset med de ottekantede hjørnetårne. Dette hus har selv renaissancepræg, man ville være tilbøjelig til at tillægge det en opførelsestid ikke meget senere end år 1600.

Renaissanceanlæggets hovedbanke og avlsgården har begge været omflydt af vand, indbyrdes forbundet med en bro, ligesom en bro vel har ført fra avlsgården til det faste land. Det er i denne skikkelse, at Egholm som fuldt udbygget herregård under Oluf Rosenkrantz når sit højdepunkt med hensyn til jordtilliggende.

Vi ved, at vandmøllen, og dermed søen, har bestået endnu i 1691. På matrikelkortet fra 1780 er nord og øst for voldstedet vist et haveanlæg af barok karakter. Sandsynligvis er parken blevet til efter møllens nedlæggelse inden for de nævnte knap 100 år, og samtidig med parken er den eksisterende voldgrav anlagt. På dette sene tidspunkt har den hovedsagelig tjent repræsentative og æstetiske formål.

VI.

Det er fristende på baggrund af undersøgelsens foreløbige resultater at gøre sig nogle tanker om borgens oprindelse og de 100 år eller mere, der går forud for dens indtræden i historien med det tilfældigt overleverede dokument, hvor Predbjørn Podebusk til Egholm optræder som vidne på tinge 1405. Predbjørns fader var den navnkundige Henning Podebusk ud af fyrsteslægt fra Rügen, indkaldt til landet af Valdemar Atterdag omkring 1350, drost og under kong Valdemars udlændighed 1368–71 „rigets hovedsmand“. Også under Margrethe er Henning Podebusk drost, og efter hans død 1388 får hans enke som en særlig ære tillagt titlen „Danmarks Drostinde“. Er der ud over familieskabet med Predbjørn nogen indicier for, at den store statsmands navn kan knyttes til Egholm? De er spinkle, men mangler ikke ganske. I et paveligt brev fra 1375, hvori der gives drost Henning tilladelse til at afholde gudstjenester trods interdikt, omtales han som Roskilde stifts „fornemste ridder“. Nærmere knyttes han dog til egnen

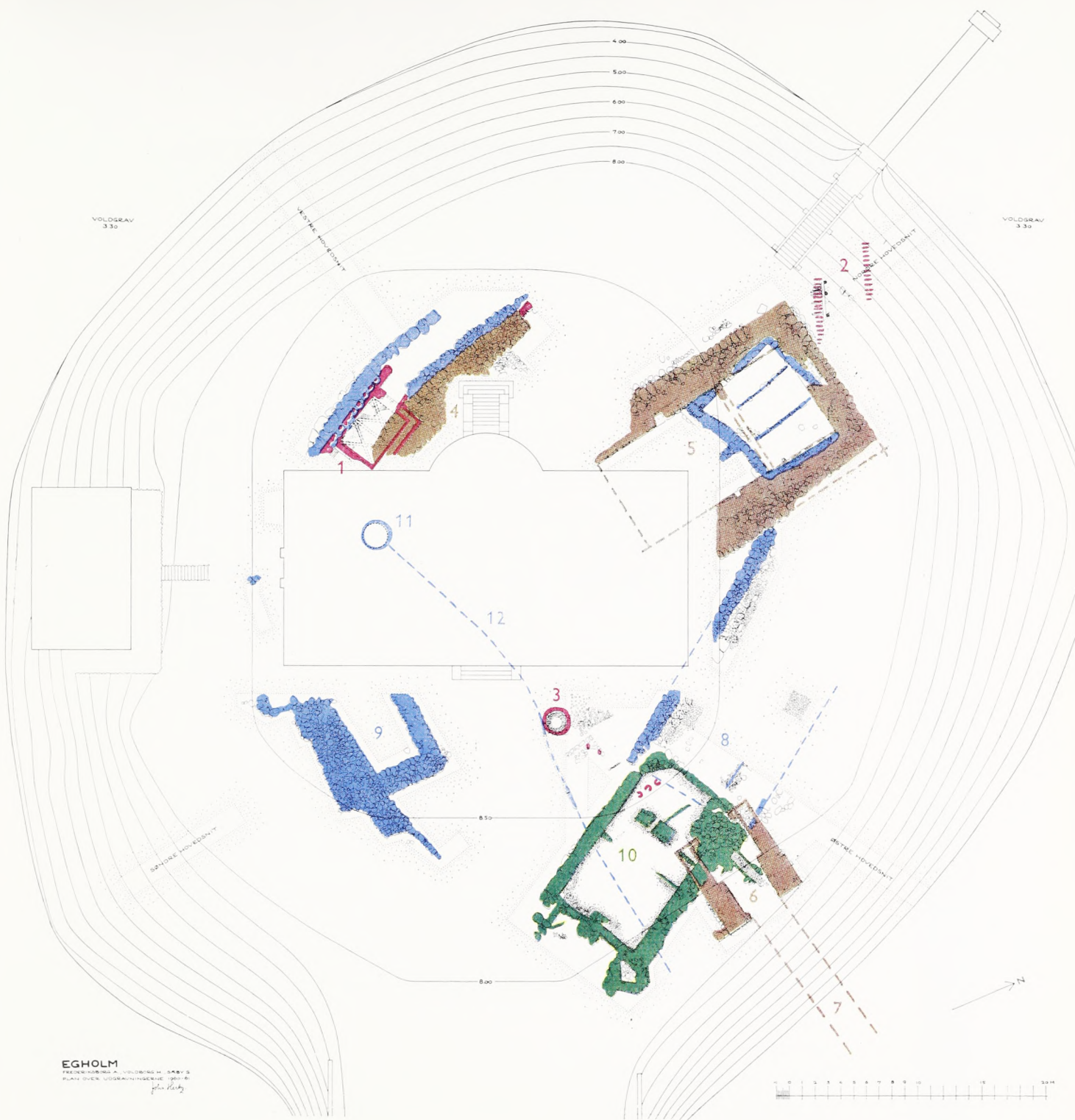
omkring Egholm gennem en fra samme år bevaret kontrakt, som bekræfter hans og hans hustrus forpagtning af Roskilde Sct. Clara Klosters gods i Gershøj, kun en halv mils vej fra Egholm. Det er vel ikke ganske urimeligt at forestille sig den kraftige udbygning af anlægget, som især kommer til udtryk i det mægtige, gotiske stenhus, som resultatet af en sådan stormands overtagelse af borgen.

Men nu det romanske anlæg, som muligvis Podebusk'erne overtog? Der er vi på ganske bar bund og må henholde os til, hvad vi eventuelt kan læse ud af de rester, som er overleveret os, d.v.s. ruinen af huset med det overhængede rum. Indiciene for at tillægge huset en tidlig oprindelse, omkring år 1250 eller før, er opregnet under beskrivelsen af bygningsresterne. På dette tidspunkt, endnu i hundredeåret efter, at teglet som byggeemne kom til norden, synes kun rigets allermægtigste at have økonomisk evne til at anvende det nye byggemateriale i større omfang på deres befæstede gårde. Ved siden af storborgene fra samme tid, som alle kan tilskrives enten kongen eller en af kirkens store, indtager det romanske Egholm foreløbig en særstilling, men meget tyder på, at bygherren skal søges inden for samme kreds: det vældige opstemningsarbejde, som er forudsætningen for borgens utilgængelighed, og som ganske har ændret egnens fysiognomi, det kostbare byggemateriale og den kultiverede udførelse, husets ejendommelige udnyttelse af terrænet, som er uden hjemligt sidestykke – alt tyder i retning af, at også Egholm har haft en mægtig bygherre, velorienteret i tidens byggekunst.

I disse overvejelser må naturligvis borgens beliggenhed indgå. Skibby mose nord for Egholm har tidligere været en sø, som endnu på Videnskabernes Selskabs kort fra 1768 bærer navnet Aale Sø. Foruden til Isefjorden gennem Vejlemølle å har denne sø også haft afløb til Roskilde fjord gennem den såkaldte Hønepilsrende. Det lave drag, som således går tværs over Hornsherred med stærke stigninger på begge sider, mærkes endnu kraftigt, når man færdes i landskabet, og det må før i tiden have betydet en virkelig hindring, som stort set har opdelt halvøen i en nordlig og en sydlig del. Her kan borgen i Egholm Sø have haft en strategisk vigtig position.

Som afslutning på denne beretning skal det omtales, at man ikke lod alle de fremdragne bygningsrester forsvinde efter undersøgelsen. Porttårnets rester blev restaureret, så de kan modstå vejrliget; på den formodede trævægs plads blev opsat en væg af sveller, og ruinen af borgens gamle portbygning indgår nu som et meget spændende led i haveanlægget. Over det romanske hus, som har sit gulv godt tre meter under moderne terræn, blev hvælvingerne rekonstrueret; sammen med en betonplade bærer de den overliggende jord, og kun en cirkulær trappenedgang røber den usædvanlige, underjordiske ruin.

Freden har atter sænket sig over Egholm. Fra haveterrassen foran det smukke, hvide hus, det fjerde i rækken på dette sted, kan man igen, uforstyrret af jordbunker, nyde udsigten over de vidtstrakte enge, engang borgens og møllens sø, hvis inderste del er omskabt til et parkanlæg i landskabelig stil. Ved aftenstid kommer rådyr ud i lysningerne, og det hænder, at et dyr vover sig helt frem for at slukke tørsten i voldgraven.

Udgravningsplan. Rester af den romanske borg er vist med rødt, af den gotiske borg med brunt, renaissanceanlægget med blå og tilbygningen til renaissanceanlægget med grønt.

1. Romansk hus	7. Formodet pælebro
2. Ældste voldgrav	8. Nordre renaissancehus
3. Middelalderlig brønd	9. Søndre renaissancehus
4. Gotisk „ringmur“	10. Tilbygning til nordre renaissancehus
5. Gotisk hus	11. Renaissancebrønd
6. Middelalderligt porttårn	12. Overløb.

TO MYKENSKЕ PRAGTSVÆRD

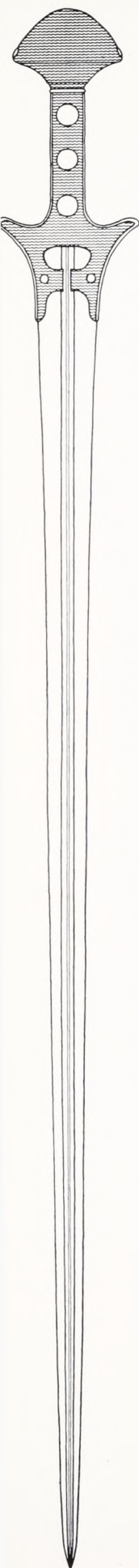
AF PEDER MORTENSEN

I landskabet Argolis på Pelopones ligger ruinerne af oldtidsbyen Mykene, der er kendt fra Iliaden, fordi Agamemnon, anføreren for det navnkundige togt mod Troja (omkr. 1200 f. Kr.), kom fra denne by. Allerede adskillige århundreder før krigen mod Troja nåede Mykene og den mykenske kultur imidlertid sit højdepunkt. Herom vidner de rige fund, som siden sidste halvdel af forrige århundrede er gjort ved udgravning af mykenske byer i det sydlige Grækenland, begyndende for alvor i 1876 med Schliemanns overraskende fund af den første gruppe af fyrstegrave i Mykene. Ved denne lejlighed sendte han et begejstret telegram til den græske konge, hvori han forkyndte, at han nu stod ansigt til ansigt med kongens forfædre. Den tydning, som fornylig er blevet mulig ved englænderen Michael Ventris' dechifrerings af den såkaldte linearskrift-B, hvormed et stort antal lertavler, fundet i mykenske arkiver er beskrevet, viser, at Schliemann for så vidt havde ret, idet det fremgår af teksterne, at de folk, som bar den mykenske kultur, var grækere.

Fra tavler fundet i paladsarkivet i Pylos ved man desuden, at de mykenske bystater var styret af konger omgivet af embedsmænd. Kærnen i bysamfundene var købmænd og håndværkere: tømrere, murere og snedkere, skræddere, salvekogere (datidens parfumefabrikanter), pottemagere, buemagere og bronzesmede, der især tog sig af våbenfremstilling. I Pylosteksterne omtales tillige på et vist tidspunkt over 600 slaver, men man ved ikke, om bysamfundene i almindelighed var baseret på slavesystemet. Rundtom i rigerne fandtes landsbyer, som regeredes gennem embedsmænd, undertiden støttet af et lokalt „råd af ældre”. Jorden ejedes af byerne og af godsejere, som forpagtede den bort til dyrkning og græsning. – Også handel spillede en vigtig rolle i samfundets økonomi, idet man måtte importere bronze, guld, sølv, elfenben og en række andre råvarer. Til

1. Mykensk bronzesværd. Fæstets guldbelægning er bevaret langs grebets smalsider og på naglerne. Længde 41,8 cm.
2. Mykensk bronzesværd med guldbelagt fæste. Detaille. Ca. 4:5.

gengæld har man eksporteret landbrugsprodukter og håndværksarbejder, hvorimellem en del finere kunsthåndværk. Den materielle velstand afspejles i rigt mål i de mykenske gravfund, hvor man ofte finder den vognkæmpende krigers udstyr: hjelm, skjold, spyd og langsværd sammen med kostelige smykker og signetringe, bægge af guld og sølv og smukt dekorerede lerkar med olie og madofre. Fra en sådan fyrsteligt udstyret grav stammer utvivlsomt to fornemme bronzesværd, som Antiksamlingen har modtaget som gave fra „Nationalmuseets Jubilæumsfond af 1957” (fig. 1–3).

De kan begge dateres til omkring 1400 f. Kr. og opgives at være fundet i Argolis. Hæfterne på de to sværd er langs grebets smalsider og på naglerne belagt med guld. Ved forarbejdningen af det ene fæste er desuden anvendt en yderst sjælden og ejendommelig teknik, idet hundredvis af ganske små guldlameller ved hjælp af stifter på lamellernes underside er fastgjort til fæstebeklædningen og sværdknappen, der er af elfenben (fig. 4). Overfladen er tilsidst hamret plan, og den fine guldbelægning er ved punsling blevet dekoreret med kunstfærdigt sammenslyngede spiraler.

Homer omtaler ofte i sin digtning det guldrige Mykene, og at guld virkelig blev anvendt rigeligt til smykker og kar, til dekoration af brugsgenstande og våben og til indlægning i møbler fremgår både af de mykenske lertavlernes regnskaber og af de overdådige fund. Både kunstnerisk og håndværksmæssigt er de mykenske guldarbejder af udsøgt kvalitet, og Antiksamlingens nyerhvervede sværd er med deres omstændelige og kostbare teknik fine eksempler på den højt udviklede guldsmedekunst.

Den lamelteknik, som er anvendt ved forarbejdningen af det ene sværdfæste, kendes kun tilsvarende fra enkelte andre mykenske fund, hvoriblandt et langsværd fra en af fyrstegravene i Dendra på den argiviske slette. Antiksamlingens sværd og sværdet fra Dendra er så ens forarbejdet, at det er rimeligt at antage, at de er udgået fra samme værksted. Det værdifulde materiale og det store arbejde, der er lagt i fremstillingen har medført, at pragtssværd af så høj kvalitet var overordentlig kostbare. De har derfor næppe alene været tænkt som våben, men har tillige tjent som symboler på de mykenske fyrsters værdighed og magt.

3. Rekonstruktionsskitse af sværdet fig. 2. Kun fæstet og den øvre del af klingens er bevaret, men sværdet er her rekonstrueret i en længde af 1 m. Skraveringen angiver den spiraldekorerede guldbelægning på hæftet. Ca. 1:4.
4. Skematisk snit gennem en del af sværdknappen. Det viser hvordan guldlamellerne på sværdet fig. 2 ved hjælp af små stifter på undersiden er fæstnet til hæftets elfenbensbeklædning. Ca. 5:2.

GRÆKERNE I ORIENTEN

AF OTTO MØRKHOLM

1

En dag sent på efteråret 331 f. C. farvedes himmelen over Persepolis, Persernes gamle kongestad, rød af en mægtig brand. Det store paladskomplex, som var påbegyndt af Dareios I (521–486 f. C.) og udvidet af hans efterfølgere, gik op i luer som et synligt tegn for alle på, at en ny hersker havde afløst Achaimenidernes gamle kongeæt. Brandstifteren var Alexander den Store, Makedonernes konge og de græske staters hærfører i kampen mod den persiske arvefjende. Branden var en symbolsk handling: Xerxes' ødelæggelse af templerne på Athens Akropolis i 480 f. C. var hævnnet, Hellas havde sejret i den århundredlange kamp.

Men samtidig betegnede Persepolis' ødelæggelse et vendepunkt i Alexanders liv. Hidtil var han af sine soldater og sig selv blevet opfattet som hævneren og fuldbyrderen af straffedommen over den orientalske despot, som havde vovet at blande sig i de græske forhold og bringe en del af de græske bystater under sit direkte herredømme. Denne fase var nu forbi. For fremtiden gjaldt det ikke alene om at erobre og ødelægge men nok så meget om at organisere det erobrede, „at vinde freden“, som et moderne politisk slagord lyder.

Alexander selv levede ikke længe nok til at foretage den nødvendige organisation af det rige, som han havde vundet. Ved hans død i 323 f. C. blev magten i dette enorme landområde, der strakte sig fra Indus-floden i det nuværende Pakistan til Donau og fra Ægypten til det kaspiske hav, et stridens æble mellem hans dygtige generaler og statholdere, som loyalt havde bøjet sig for hans geni, mens han levede. I mere end fyrre år bølgede kampene frem og tilbage, indtil endelig de tre hellenistiske riger Ægypten, Syrien og Makedonien konsoliderede sig og opretholdt en vis usikker magtbalance, som afbrudt af talrige krige dog fungerede, indtil Rom i løbet af 2. århundrede f. C. gjorde sig gældende som Middelhavsområdets absolutte stormagt.

Langt den største del af arven efter Alexander tilfaldt generalen Seleukos, der begyndte sin karriere som statholder i Babylon. Ved sin død i 281 f. C. rådede han over det sydlige Lilleasien, Syrien, Mesopotamien og alle landskaberne øst herfor. Hele dette område kunne han lade gå i arv til sine efterkommere, de seleukidiske konger, hvis hovedsæde var Antiochia i Syrien. Mens Alexander i sine sidste år havde stræbt efter en udsoning mellem sine græsk-makedonske undersåtter og det mægtige iranske befolkningselement, støttede Seleukos sig ensidigt til Grækerne. Han var en kolonisateur i stor stil og fra det græske moderland strømmede utalte skarer til Østen, hvor de fandt plads i hans talrige nye bygrundlæggelser og militærkolonier. Takket være Alexanders

Fig. 1. Seleukos I 304–281 f. C., Persepolis, bagside af sølvtetradrachme, 1:1.

Fig. 2. Det mellemste Østen i hellenistisk tid.

og Seleukos' virksomhed blev uendelige landområder gjort tilgængelige for græsk kolonisation. Vi er vant til at opfatte den græske kultur som en udpræget Middelhavskultur, men i den hellenistiske periode (de ca. 300 år, som fulgte efter Alexanders død) er dette i hvert fald kun delvist sandt. Det landområde, som nu omfattes af staterne Iraq, Iran og Afghanistan, var på denne tid i allerhøjeste grad en del af det græske kulturområde. Hovedparten af indbyggerne var naturligvis „indfødte“ af semitisk eller iransk oprindelse, men den politiske og kulturelle dominans var så givetvis græsk.

Fra et verdenshistorisk synspunkt er Grækernes skæbne i dette mellemøstlige område ligeså vigtig som de samtidige begivenheder i selve Middelhavsbækkenet. Her mødtes græsk ånd i et afgørende livtag med orientalske tankegange (babylonsk astrologi, Buddhas og Zarathustras lære), og som det plejer at være tilfældet, blev begge parter påvirket og beriget, tør man vel sige, af holmgangen. Imidlertid er de østlige Grækernes historie vanskelig at skrive. Vi ved, at græske historikere har viet specielle værker til forholdene i Orienten, men disse er gået tabt på usle fragmenter nær, som er overleveret hos senere historieskrivere og geografer. De arkæologiske udgravninger i disse egne har også givet forholdsvis lidt besked om den hellenistiske tid, fordi interessen naturligt nok først og fremmest har været koncentreret om de mere iøjnefaldende kulturlevn fra forhistorisk og tidlig historisk tid, som man mødte her. Hellenistisk udgravningsmateriale er kun publiceret fra ret få lokaliteter. Man kan særligt fremhæve de tyske udgravninger i Babylon og Uruk i Mesopotamien, som har

bragt en del kileskrifttavler fra hellenistisk tid for dagen. I det af Seleukos I grundlagte Seleukia ved Tigris har amerikanske arkæologer gravet med godt udbytte, men vigtigst er nok de franske udgravninger i Susa, som har stået på siden slutningen af forrige århundrede. I Afghanistan har en fransk expedition i de sidste år bragt vigtigt nyt materiale til veje. I høj grad løfterige er endelig også de nye danske udgravninger på øen Ikaros i den persiske havbugt udfør Eufrat- og Tigrisflodernes munding, hvor man er i gang med at afdække, hvad der sandsynligvis har været en seleukidisk flådestation. Fund af mønter, terracotta-figurer og ikke mindst indskrifter gør denne udgravning til en af de mest betydningsfulde for den østlige græcitets historie.

Da det øvrige historiske kildemateriale er så spredt og fragmentarisk, får de i stort tal overleverede mønter fra det græske Østen en ganske særlig betydning for den politiske historie. I det følgende skal jeg forsøge at give en oversigt over den græske fremtrængen og den påfølgende orientalske reaktion væsentligt på grundlag af dette vigtige materiale. En kærkommen ydre anledning til dette forsøg er en storstilet gave af østlige hellenistiske portrætmønter, som Den kongelige Mønt- og Medaillesamling i begyndelsen af 1962 har modtaget fra „Nationalmuseets Jubilæumsfond af 1957“. Herfra stammer mønterne fig. 9, 12–16 og 23.

Allerede under Seleukos I blev Alexanders indiske erobringer opgivet. Mod at afstå 500 krigselefanter, en formidabel styrke, til sin græske modstander erhvervede kong Chandragupta af Maurya-dynastiet (c. 320–297 f. C.) det politiske herredømme i Nordindien og den sydlige del af Afghanistan, oldtidens Arachosien. Også under de efterfølgende konger har der tilsyneladende rådet et særdeles venskabeligt forhold mellem det græske og det indiske hof. En anekdote beretter således, at Chandraguptas søn Bindusara, som Grækerne kaldte Amitrochates (c. 297–274 f. C.), sendte en forespørgsel til sin seleukidiske kollega, om denne for gode ord og betaling kunne levere ham sød vin, figner samt en græsk filosof. Fra græsk side skal man have svaret med at sende de to førstnævnte artikler, idet man høfligt påpegede, at græske filosoffer ikke hørte til de gængse handelsvarer. Af betydelig større interesse er forbindelserne mellem den græske verden og den efterfølgende Maurya-konge, den fromme buddhist Açoka (c. 274–236 f. C.). I en af sine berømte klippeindskrifter fortæller denne, at han sendte buddhistiske missionærer til Grækerne og forsøgte at vinde kongerne Antiochos (I) af Syrien, Ptolemaios (II) af Ægypten, Antigonos (Gonatas) af Makedonien, Magas af Kyrene og Alexander af Epirus for sin tro. Så vidt man kan se, har virkningerne af denne vidtspændte virksomhed dog været meget begrænsede. I Arachosien har en fransk arkæologisk expedition fornylig fundet en indskrift på græsk og aramæisk, som viser, at Açoka heller ikke har forsømt at missionere indenfor sine egne

3

Fig. 3. Autophradates I c. 250–240 f. C., Istakhr, sølvtetradrachme, 1:1.

grænser, hvor Grækerne i visse egne åbenbart har udgjort et vigtigt befolkningsselement. Açoka roser sig i indskriften af at have vænnet folk af med at spise kød og give deres lidenskaber frie tøjler. Man kan dog kun vanskeligt forestille sig, at denne gode lære har kunnet øve nogen større indflydelse på de græske kolonister og eventyrere i Østen. Askese har næppe ligget for denne del af det græske folk.

Også nærmere ved det seleukidiske riges centrum har reaktionen mod de græske herskere og den græske kultur tidligt sat sig spor. Paladserne i Persepolis var ødelagt, men dermed var det stolte og selvstændige iranske folk ikke knægtet. Seleukos I slog mønt i Persepolis. Bagsiden af en tetradrachme herfra viser en udpræget græsk fremstilling, en sejrsgudinde (Nike) som anbringer en krans på et trophæ bestående af panser, hjelm og skjold ophængt på en afkvistet træstamme (fig. 1). En sådan fremstilling, særlig da på en mønt fra Persepolis, har i persiske øjne næppe kunnet være andet end en stadig påmindelse om den græske sejr over Iran. Under Seleukos I's efterfølgere indstilledes imidlertid denne græske udmøntning i Persepolis og i stedet påbegyndte de persiske fyrster i Istakhr, ildtilbedernes hovedby, en selvstændig møntprägning, hvis typer ligefrem rummede et nationalt program (fig. 3). På forsiden af den her afbildede mønt, der er præget omkring 250–240 f. C. af Autophradates I af Persis, ses fyrstens profil, en udpræget orientalsk fysiognomi, som domineres af ørnenæsen og den kraftigt fremskudte hage. På hovedet bærer han en tætsluttende persisk hovedbeklædning, den såkaldte *kyrbasia*, hvis sideklapper her er bundet ned om hagen. På bagsiden ses herskeren stående i tilbedende stilling foran et ild-tempel, hvorover den vingede Ahuramazda, Zarathustrismens gode magt, svæver. Den aramæiske indskrift, som rummer fyrstens navn og titel, er på dette stykke næsten forsvundet. Hele mønten virker ved sin bekendelse til iransk væsen og religion som et bevidst modstykke til den tidligere græske udmøntning i Persepolis.

Omkring midten af 3. århundrede f. C. rev den rige provins Baktrien sig løs fra Seleukideriget, men i dette tilfælde bevarede magten på græske hænder. I de foregående år havde netop dette område været genstand for en særlig intensiv græsk kolonisation, som gav det tilnavnet „landet med de mange byer“. Da den seleukidiske statholder Diodotos besluttede sig til selv at tage kongenavnet, har han derfor kunnet støtte sig til en talstærk græsk befolkning. Forøvrigt viser mønterne fra hovedstaden Baktra, at Diodotos er gået forsigtigt til værks. Efter en ren seleukidisk udmøntning (fig. 4) følger midt i Antiochos II's regering (260–246 f. C.) en møntserie med nye typer: på forsiden et portræt, som kun kan forestille Diodotos, på bagsiden en kæmpende Zeus (fig. 5). Imidlertid bærer mønten stadigvæk Antiochos' navn og først efter hans død 246 f. C. har Diodotos bekvæmet sig til det endelige brud ved også at anbringe sit eget navn og kongetitlen på mønterne (fig. 6).

Fig. 4. Antiochos II 260–246 f. C., Baktra, guldstater, 2:1; fig. 5. Diodotos af Baktien c. 250 f. C. (i Antiochos II's navn), Baktra, sølvtetradrachme, 1:1; fig. 6. Diodotos af Baktien c. 240 f. C., Baktra, guldstater, 2:1; fig. 7. Demetrios af Baktien c. 200–170 f. C., Baktra, sølvtetradrachme, 1:1; fig. 8. Eukratides af Baktien c. 170–150 f. C., Baktra, sølvtetradrachme, 1:1; fig. 9. Heliokles af Baktien c. 150–140 f. C., Baktra, sølvtetradrachme, 1:1.

5

4

6

7

8

9

10

Blandt Diodotos' efterfølgere i Baktrien må især fremhæves Demetrios (c. 200–170 f. C.), en søn af Euthydemos. Ifølge den litterære overlevering skal han allerede i sin tidligste ungdom have givet store løfter, som han senere indfrie ved at gentage Alexanders erobring af det sydlige Afghanistan og Indien, d.v.s. landet omkring Indusfloden, som Seleukos I havde opgivet. Det store Maurya-riges opløsning efter Açokas død gav nu mulighed for en fornyet græsk intervention i disse egne. Med fuld ret anbragte Demetrios på sine mønter (fig. 7) et billede af sig selv med en hovedbeklædning formet som et elefanhoved. Lignende fremstillinger kendes af Alexander den Store og i begge tilfælde hentydes til erobringen af elefant-landet Indien. Symbolikken i bagsidens fremstilling af en stående Herakles, som sætter en sejrskrans på sit hoved, er ligeså entydig. Man må beundre den livsvilje, som gav disse Grækere i Baktrien kraft til efter flere generationers bosættelse i Orienten, at føje endnu et stort land til deres herredømme.

Mens Demetrios var optaget af sine indiske erobringer gik magten i Baktrien over til et nyt græsk dynasti. Eukratides (c. 170–150 f. C.), som muligvis tilhørte en sidegren af Seleukidernes slægt, benyttede sig af lejligheden til at bestige kongesædet. Hans mønter (fig. 8) viser en kraftfuld, nærmest brutal officer med en moderne udseende hjælm, som er prydet med et tyrehorn og -øre. På bagsiden ses Zeus' og Ledas sønner, Dioskurerne, i fuld galop med fældede lanser. Den græske indskrift giver kong Eukratides titlen „Storkonge“. Hans søn Heliokles (c. 150–140 f. C.), der anbringer en stående Zeus på bagsiden af sine mønter (fig. 9) ser ikke ud til at have stået tilbage for faderen i brutalitet og har muligvis erhvervet kongemagten ved at begå fadermord. I så fald virker bagsidens indskrift „Kong Heliokles den Retfærdige“ noget overraskende, men man har andre eksempler på, at de skønt klingende titler som de hellenistiske konger ynder at smykke sig med i løbet af 2. århundrede f. C. er udtryk for et fromt bedrag eller ønske snarere end en pålidelig gengivelse af den hårde virkelighed.

Disse baktriske møntportrætter, som forener en meget høj kunstnerisk kvalitet med en udpræget realistisk, undertiden mærkeligt moderne virkende fremstillingsform, skylder utvivlsomt græske kunstnere deres tilblivelse. Det er næppe overdrevet at regne dem blandt de ypperste græske kunstværker fra det 2. århundrede f. C., selv om en mærkbar forgrovelse gør sig gældende i portrættet af Heliokles.

Kort efter Heliokles' død blev det græske Baktrien omkring 130 f. C. rendt over ende af en folkevandringsbølge, som startede blandt de urolige nomadestammer i Asiens indre. Men i Indien hævdede græske dynastier deres magt i endnu næsten hundrede år. Mere end en snes herskere er kendt fra deres mønter. Alene deres antal lader ane, at en del af dem har været samtidige og hersket over hver sit lille landområde. Denne splitelse samtidig med den absolutte isolation fra den øvrige græske verden betød naturligt nok, at den indfødte befolknings betydning voxede. De indisk-græske sølvmønter

Fig. 10. Menander c. 150 f. C., Indien, sølvdrachme, 2:1.

præges efter et særligt indisk vægtsystem og på mønternes bagside gengives fyrstens navn i den indfødte kharosthi-skrift. Som eksempel er her afbildet to mønter fra den betydeligste indisk-græske konge Menander (c. 150 f. C.) og den noget yngre Antialkidas (fig. 10 og 11). Menanders berømmelse var så stor, at den sikrede ham en plads i den indiske litteratur. I en dialog af buddhistisk indhold fra første århundrede e. C., *Milindapanha*, optræder han som en skeptiker, der af en buddhistisk vismand ledes til den rette tro. Værkets titel rummer hans navn i den indiske form *Milinda*. Menanders mønttyper er udpræget græske, bagsidens stående Athene med ægide (gedeskind med Medusahoved, der anvendtes som skjold) og tordenkile har endda en særlig forbindelse med Makedonien, hvortil de hellenistiske fyrster gerne førte deres oprindelse. Den indiske indskrift lyder i transcription *Maharajasa tradatasa Menadrassa* „kong Menander, Frelseren“ (i genetiv), hvilket ganske svarer til forsidens græske indskrift. Antialkidas' mønt har på bagsiden en tronende Zeus med sejrsgudinden Nike på sin fremstrakte højre hånd. Til denne rent græske fremstilling er føjet forparten af en elefant med løftet snabel. Den græske Zeus har taget et indisk dyr i sin tjeneste. Bagsideindskriften *Maharajasa jayadharasa Antialikita* („kong Antialkidas Sejrbingeren“) er igen en nøjagtig gengivelse af forsidens græske indskrift. Omkring midten af 1. århundrede f. C. forsvinder de sidste indogræske konger fra historien, men stadig mere barbariserede græske skriftformer forekommer på de efterfølgende orientalske dynastiers mønter, hvor de kan følges til omkring 200 e. C.

11

Omtrent samtidig med den baktriske provins' løsrivelse fra Seleukideriget fandt en anden begivenhed sted, som i det lange løb skulle blive endnu mere skæbnesvanger for den græske politiske magt i Østen. Anført af en vis Arsakos brød nogle nomadestammer omkring midten af det 3. århundrede f. C. ind i provinsen Parthien og lagde grunden til det senere Partherrige. De seleukidiske konger var i almindelighed optagne af forholdene i Vesten, og trods enkelte græske forsøg på at gribe ind konsoliderede Partherne sig i de følgende år i egnene umiddelbart syd for det kaspiske hav. Efter det baktriske frafald og nomadeinvasionen i Parthien var den østlige halvdel af Seleukideriget reduceret til provinserne Babylonien, Elymais og Medien med administrationscentre Seleukia ved Tigris, Susa og Ekbatana. I alle disse tre byer sloges mønt, og netop møntserierne herfra leverer det vigtigste historiske kildemateriale til belysning af Parthernes videre fremtrængen. Fra daterede kileskrifttavler fra Babylonien ved man, at denne provins i 141 f. C. blev erobret af Partherkongen Mithridates I (c. 170–138 f. C.), men den tidligere forskning er gået ud fra, at dette felttog kun var slutstenen på en gradvis expansion, som fra c. 190 f. C. havde berøvet Seleukiderne det ene landområde efter det andet og skridt for skridt ført Partherne fra deres besiddelser ved det kaspiske hav frem til det frugtbare land mellem Eufrat og Tigris. Heroverfor må

Fig. 11. Antialkidas c. 120 f. C., Indien, sølvdrachme, 2:1.

12

13

14

15

16

17

18

19

Fig. 12. Antiochos IV 175–164 f. C., Ekbatana; fig. 13. Demetrios I 162–150 f. C., Ekbatana; fig. 14. Antiochos IV 175–164 f. C., Susa; fig. 15. Demetrios I 162–150 f. C., Susa; fig. 16. Alexander Bala 150–145 f. C., Susa. Sölvtetradrachmer 1:1. fig. 17. Demetrios I 162–150 f. C., Seleukia ved Tigris; fig. 18. Alexander Bala 150–145 f. C., Seleukia ved Tigris; fig. 19. Demetrios II 145–139 f. C., Seleukia ved Tigris. Sölvtetradrachmer 1:1.

fremholdes mønternes vidnesbyrd. Fra Ekbatana, det seleukidiske møntsted som lå nærmest ved Partherne, kendes nu mønter slået under Seleukiderne Antiochos IV (175–164 f. C.), Demetrios I (162–150 f. C.) og vistnok også Alexander Bala (150–145 f. C.) og de samme fyrster kan med sikkerhed siges at have præget mønt i Susa. Det er altså indlysende, at den parthiske expansion først kan være påbegyndt efter 150 f. C. Med denne tidsansættelse får vi et helt nyt historisk billede af Parthernes fremtrængen. I løbet af knapt et decennium har de ved en voldsom kraftanstrengelse underlagt sig hele det seleukidiske Østen. Takket være den ovenfor nævnte gave fra Jubilæumsfondet er Møntsamlingen nu i besiddelse af smukke eksemplarer af disse uhyre sjældne og derfor længe upåagtede mønter (fig. 12–16), hvoraf den ene, Alexander Balas mønt fra Susa, her publiceres for første gang (fig. 16). Forsidernes herskerportrætter kan vel ikke regnes blandt den græske møntkunsts ypperligste værker, men er dog af stor kunsthistorisk betydning som eksempler på en ellers lidet kendt østgræsk kunstretning, der kom til at øve stor indflydelse på den efterfølgende parthiske kunst. Og et portræt som Demetrios I fra Ekbatana (fig. 13) kan man ikke frakende en betydelig kraft og udtryksfuldhed, som bringer det på højde med de fleste samtidige herskerportrætter. På bagsiderne er i alle tilfælde fremstillet Apollo, Seleukideslægts stamgud, siddende på sin hellige *omphalos*. Her ses også forskellige monogrammer eller symboler, som ved siden af stilistiske og tekniske kriterier tillader mønternes lokalisering til henholdsvis Ekbatana og Susa.

Fra Seleukia ved Tigris, der fungerede som hovedstad og vigtigste møntsted for Seleukiderigets østlige provinser, kendes en ubrudt møntrække, som strækker sig lige til Parthernes erobring af byen i 141 f. C. De tre sidste Seleukidekonger, som anerkendtes i Babylonien var Demetrios I (fig. 17), Alexander Bala (fig. 18) og Demetrios II (fig. 19); sidstnævnte benyttede Seleukia som møntsted fra 145 til 141 f. C. Mens de to konger af navnet Demetrios som bagsidetype på deres tetradrachmer anvender en skæbnegudinde, Tyche, med et overflødigshorn og en kort stav i hænderne, træffer man på Alexander Balas tilsvarende mønt en siddende Zeus med Nike, sejrsgudinden, på den fremstrakte højre hånd. Bag denne forandring i typerne skjuler sig mindet om en strid mellem to grene af Seleukideslægten. Tycheskikkelsen er indført af Demetrios I og genoptaget af hans søn Demetrios II, mens Zeustypen først er anvendt af Antiochos IV, Balas formodede fader og Demetrios I's onkel, som af adskillige beskyldtes for at have usurperet tronen på sin nevøs bekostning. Med Parthernes indtagelse af byen gik den politiske magt i østen definitivt over til dette folk, selv om Seleukiderne flere gange forsøgte at genvinde det tabte. Både Demetrios II og hans broder og efterfølger Antiochos VII førte stort anlagte militærexpeditioner mod øst, men med et uheldigt resultat. I 139 f. C. blev Demetrios II efter en lovende begyndelse på felttoget taget til fange af Partherne, og ti år senere gik det Antiochos VII endnu værre, idet han måtte

20

Fig. 20. Demetrios II 145–139 f. C., Seleuka ved Tigris. Sølvdrachme 2:1.

21

lade sit liv på slagmarken. Men selv om Grækerne i byerne blev berøvet deres stilling som det politisk dominerende befolkningslag, blev deres kulturelle og erhvervsmæssige selvstændighed ikke underkastet større indskrænkninger. Export og transithandel var stadig i vid udstrækning på græske hænder og fulgte de gamle veje til de græske byer. En række indskrifter fra Susa, som kan dateres til den parthiske periode, viser at denne by fortsatte sin existens som et græsk samfund med dets institutioner og en ret stor selvstændighed overfor den parthiske konge.

Et morsomt eksempel på kontinuiteten i de græske byers liv og deres fortsatte betydning kan man også finde i møntprægningen. Som fig. 20 og 21 er afbildet to drachmer fra henholdsvis Demetrios II og Mithridates I, begge fra Seleukia ved Tigris, sandsynligvis slået kort før og efter den parthiske erobring. Naturligvis er herskerportrætterne på mønternes forside vidt forskellige, men det er værd at mærke sig, at Partherkongen absolut ikke er fremstillet som „orientaler“. Hans ansigtstræk er græske og kun en rent ydre ting som skægget er en indrømmelse til parthisk skik og brug. Selv dette er iøvrigt fremstillet „på græsk“ og stempelskæreren har som forbillede valgt en græsk gudefremstilling, sandsynligvis et Zeushoved, i en arkaiserende stil. Bagsidernes fremstilling af en tronende Zeus med ørnen på højre hånd er fuldstændigt ensartede: Zeus sidder i nøjagtig samme positur med venstre ben rettet fremad og højre fod bøjet tilbage, ørnen er tegnet med samme omrids (som i parentes bemærket får den til at ligne en gås eller en fugl i dennes familie), tronstolens gengivelse er fuldstændig identisk. Endelig er bogstavformerne og indskriftens placering på de to mønter ensartede. Disse overensstemmelser er så nøje, at man tør regne de to mønter for værker fra den samme, græske stempelskærers hånd.

Et andet vidnesbyrd om den parthiske erobrers indstilling overfor sine græske undersåtter, får man ved at betragte Mithridates I's tetradrachmer fra Seleukia (fig. 22). Stilen er den samme græske, som vi har mødt på drachmen, ligesom bagsidens fremstilling af en stående nøgen Herakles med kølle og løveskind over venstre arm er rent græsk. Nøgenheden var jo principielt vederstyggelig for alle de orientalske folkeslag, mens den var et vigtigt element i den græske kultur, som havde en af sine dybeste rødder i borgernes samliv på sportspladserne. Bemærkelsesværdig er det, at Mithridates i indskriften til kongetitel og navn har føjet adjektivet philhellen („grækerven“) og således af propagandistiske grunde proklameret sit gode forhold til Grækerne i sit rige.

Først under en senere Partherkonge, Mithridates II (c. 123–87 f. C.), får udmøntningen i Seleukia et mere parthisk præg (fig. 23). Herskerbustens krumme næse, den „barbariske“ halsring og klædedragtens udsmykning med en slags pailletter eller broderier er tydeligt udtryk herfor. Måske ligger der også en særlig betydning i at busten er vendt mod venstre. De hellenistiske herskerportrætter og fremstillingerne af de tidligere Partherkonger, som møntede i Seleukia, ser på få undtagelser nær mod højre

Fig. 21. Mithridas I af Parthien c. 170–138 f. C., Seleukia ved Tigris. Sølvdrachme 2:1.

side, mens Mithridates II og alle hans efterfølgere skuer mod venstre, således at det er fristende at antage, at der her er tale om en bevidst modsætning til den tidligere græske praksis. Hele fremstillingen er præget af en officiel stivhed som ikke er uden majestætisk virkning. Man står her ved begyndelsen af en ny herskeropfattelse, den af et ubrydeligt hof-ceremoniel afsondrede, af sine omgivelser upåvirkelige fyrste. Et sådant herskerideal får hurtigt sit udtryk i en konventionel og stiliseret portrætkunst, således som det er tilfældet i senromersk og byzantisk tid, hvor netop orientalske forbilleder givetvis har spillet en stor rolle. Også bagsidefremstillingen er mere orientalsk. Den siddende figur, som sandsynligvis skal forestille dynastiets grundlægger Arsakos, er tydeligt inspireret af den seleukidiske Apollon (se fig. 12–16) i selve stillingsmotivet, men alle detaljer er ændret. Arsakos er vendt mod højre og iført den parthiske buksedragt og tætsluttende hovedbeklædning. I den fremstrakte hånd holder han sit folks favoritvåben, den sammensatte bue. Indskriften er arrangeret som en ramme, der omslutter fremstillingen på alle fire sider. Mønten er fremstillet i en græsk by af en Græker og dens indskrift på græsk henvender sig først og fremmest til de græske handelsfolk i Partheriget. Alligevel fornemmer man en tydelig parthisk „ånd“ i hele fremstillingen, der viser at erobrerne nu var blevet sig deres eget væsen mere bevidst og forstod at bringe det til udtryk, selv om man stadig benyttede den overlegne græske teknik.

År 30 f. C. sættes i almindelighed som slutdato for den hellenistiske periode i det græske folks historie. På dette tidspunkt lagde Augustus det sidste uafhængige hellenistiske kongerige ved Middelhavet, Ægypten, under sit direkte herredømme, og omtrent samtidig forsvandt de sidste græske konger i Indien i en ny folkevandrings malstrøm. Mens indtagelsen af Ægypten for de fleste historikere står som det sidste led i en naturlig udvikling, oprettelsen af det hele Middelhavsområdet omfattende Imperium Romanum, har adskillige forskere udtrykt deres beklagelse af de østlige Grækeres forfald og degradation som følge af den „orientalske reaktion“. Hertil er at bemærke, at selv om den politiske magt gik over på andre hænder, var den græske kultur i lange tider i stand til at bevare sin særlige karakter og fortsat udøve en betydelig indflydelse på sine omgivelser. På en vis måde har netop tabet af det politiske herredømme fået Grækerne til at besinde sig på deres kulturelle egenart og slutte tættere sammen om deres arv fra Hellas, en udvikling som ikke er uden paralleller i moderne tid. Vor spredte overlevering giver kun få glimt af livet i de græske byer under de nye herskere, men dog tilstrækkeligt til at vise, at indbyggernes intellektuelle nyfikenhed og skabende evne på ingen måde var gået tabt. I slutningen af 2. århundrede f. C. hører vi således om en stoisk filosof ved navn Archedemos, som flyttede fra alle filosofers moderby Athen til det fjerne Babylonien og her grundlagde en lærdomsskole, som bestod i flere generationer. Noget senere, i 1. århundrede f. C., besøgte en omrejsende retoriker, Amphikrates, Seleukia ved Tigris og blev af borgerne der bestormet med anmodninger om at slå sig ned i byen og varetage undervisningen i grammatik og retorik. Ganske vist svarede den selvbevidste sprogmaster med et citat af Euripides, som rummede en

udsøgt uforskammethed, at det ikke kunne falde ham ind at slå sig ned i det hul, han var bestemt til noget større. Trods den barske afvisning viser anekdoten dog, med hvor stor iver de gode borgere i Seleukia var bestræbt på at bevare den fundamentale græske opdragelse af deres ungdom. I samme periode fandt de østlige Grækere endda kraft til at udfolde en selvstændig litterær virksomhed af ikke ringe betydning. Disse værker er gået tabt, men citater hos senere forfattere i Vesten viser, at skribenter som historikeren Apollodoros fra Artemita (øst for Tigrisfloden) og geografen Isidor fra Charax (ved den persiske havbugt) har givet den vestlige verden kendskab til Partherrigets administration og historie og bragt bud om den græske befolknings skæbne under fremmedherredømmet. Til samme kreds hører den ukendte historiker, som var Plutarchs kilde til den malende beskrivelse af Crassus' berømte nederlag ved Carrhae i 53 f. C., som kulminerer i den bekendte scene, hvor den romerske feltherres hoved bliver bragt til Partherkongen, mens han overværer en opførelse af Euripides' skuespil „Bakchantinderne“, og bliver brugt som rekvisit på scenen. Som man vil se viste de østlige Grækere en forbløffende modstandskraft overfor den såkaldte „orientalisering“. En by som Seleukia ved Tigris bevarede sin uafhængighed og sin græske karakter under flere hundrede års parthisk herredømme. Sit knæk fik den først ved den brutale indtagelse og ødelæggelse af Babylonien i 198 e. C., som vel at mærke skyldtes en erobrer fra Vesten, den romerske kejser Septimius Severus (193–211 e. C.). Mange Grækere har sikkert følt sig bedre tilpas under parthisk end under romersk overhøjhed. Endelig må man påpege, at ordet „orientalsk“ ikke i sig selv rummer noget nedsættende, selv om det af fanatiske klassikere undertiden bruges på denne måde. Blandt de „orientalske“ kulturpåvirkninger som det romerske kejserrige, og dermed vi alle, er blevet udsat for, er jo dog også kristendommen.

22

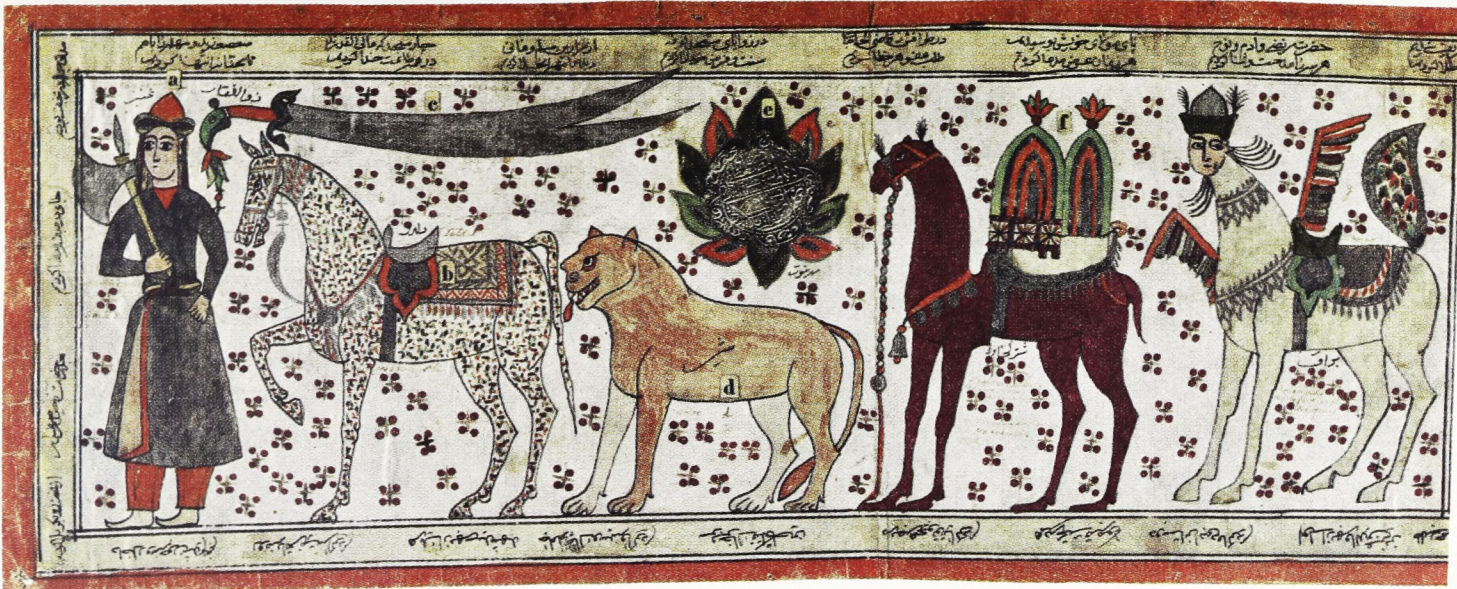
Fig. 22. Mithridates I af Parthien c. 170–138 f. C., Seleukia ved Tigris.

23

Fig. 23. Mithridates II af Parthien c. 123–87 f. C., Seleukia ved Tigris. Sølv-tetradrachmer 1:1.

HENNY HARALD HANSEN

Carsten Niebuhr i Den persiske Golf

Den 4. januar 1761, altså for 201 år siden, afrejste under almindelig opmærksomhed fra det videnskabelige Europa en veludrustet dansk expedition for at udforske de arabiske Lande, i særdeleshed Yemen. Formålet var at udvide forståelsen af Det gamle Testamente. I modsætning til expeditioner i vore dage havde denne således hovedsageligt et religiøst formål.

Ideen til expeditionen skyldtes orientlisten, professor J. D. Michaëlis, dens velynder blev greve J. H. E. Bernstorff og dens protektor Frederik V.

Expeditionen, der omtaltes som Det arabiske Reyseselskab, bestod af fem medlemmer, men kun een skulde 6 år og 10 måneder senere vende levende tilbage. Én for én bukkede de øvrige expeditionsdeltagere under for de sygdomme og svækkelser, der skyldtes varmen og solen, ligesom medlemmerne af en anden navnkundig, dansk expedition til nordlige egne én for én skulde bukke under for kulden og mørket, som gengivet med dagbogens gribende ord på Mylius Erichsen-stenen ved Langelinie.

De fem medlemmer af Det arabiske Reyseselskab var følgende. Filologen, professor F. C. von Haven, der skulde studere de morgenlandske sprog; døde i Mokka, Yemen, den 25. maj 1763. – Den svenske professor Peter Forskål, der skulde studere zoologi og botanik; døde i Yarim, Yemen, den 11. juli samme år. – Maleren og kobberstikkeren Georg Wilhelm Baurenfeind, der skulde fremskaffe det billedmateriale, man i vore dage hjembringer som fotografier og film; døde på skibet fra Yemen til Bombay den 29.

Fig. 1. Begyndelsen af billedrulle erhvervet i Kerbela af C.N. (se p. 145). Farvegengivelsen bekostet af Ny Carlsbergfondet.

august samme år. – Lægen og naturforskeren Christian Carl Cramer; døde i Bombay den 10. februar 1764. – Den femte, og eneste overlevende, var løjtnant i ingeniørkorpset, ditmarskeren Carsten Niebuhr (fig. 2). Oprindelig var det meningen, at han skulde have arbejdet som expeditionens astronom og topograf, men omstændighederne gjorde ham desuden til etnograf. Foruden opmåling og kortlægning af de egne, han berejser, lykkes det ham at samle et enestående materiale af oplysninger om kulturen hos de folk, han opholder sig iblandt. Efter at den sidste af hans fire rejsefæller er afgået ved døden, gennemfører den unge forsker, der ved afrejsen kun var 28 år gammel, gennem de følgende tre år alene den omfattende expedition i fuldt omfang. Resultaterne blev offentliggjort i to værker, skrevet på tysk, det sprog, der engang taltes ved hoffet, og begge tilegnet expeditionens høje protektor, den danske konge. De videnskabelige resultater fremlagde Niebuhr i *Beschreibung von Arabien aus eigenen Beobachtungen und im Lande selbst gesammelten Nachrichten*, der udkom 1772 og hurtigt blev oversat til fransk og flamsk. Senere udkom *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern, I–II*, der udkom henholdsvis 1774 og 1778, og vakte så stor interesse, at bogen blev oversat til endnu flere sprog.

Det Europa, expeditionen ombord på orlogskibet „Grønland“ forlod, var rokokkens Europa. Tiden var det galante århundrede men også oplysningens. Vi er i den periode, der i kunst og arkitektur skaber menneskene de mest forfinede, de mest udsøgte omgivelser, nogen tid har kendt, men hvis intellektuelle klima samtidig er af en sådan art, at det begunstiger fremkomsten af den store franske Encyklopædi. Oplysningstidens ønske om at skaffe sig kendskab til hidtil ukendte dele af verden lå bag udsendelsen af den danske expedition; men rokokkens sirlige dragtskema lyser igennem, når Niebuhr i sin beskrivelse af arabernes turban griber til den for ham så selvfølgelig sammenligning og siger: „beym Weggehen setzen sie ihren Turban so bequym wieder auf den Kopf, als wir unsere Paruquen“.

De arabiske Lande, expeditionen rejste ud for at studere, var dengang tyrkiske, men hvad der måske mest adskiller situationen dengang fra nutidens var den kendsgerning, at Tyrkiet strakte sig langt ind i Europa. Så sent som 1683, altså omkring 80 år, før Niebuhr og hans expedition afrejser, havde tyrkerne og Islam stået foran Wiens porte, og kun Europas forenede anstrengelser havde forhindret deres videre fremtrængen. Orienten og den muhammedanske religion havde man således ind på livet og var i godt og ondt mere fortrolig med, end man er det i vore dage. Fra Danmark rejser selskabet derfor til Tyrkiets hovedstad, Constantinopel for dér gennem geheimeråd von Gähler, den danske gesandt ved Den høje Port, sultan Mustapha III's hof, at blive udstyret med de nødvendige pas og papirer. Her anlagde expeditionens medlemmer af praktiske grunde østerlandske dragter til deres videre rejse, der i første omgang førte dem til Ægypten og Sinai og derefter sydpå til Yemen.

Expeditionen gav sig efter vore begreber god tid. Ikke alene rejste man langsomt befordringsmæssigt, men man forhastede sig heller ikke med at komme videre, når

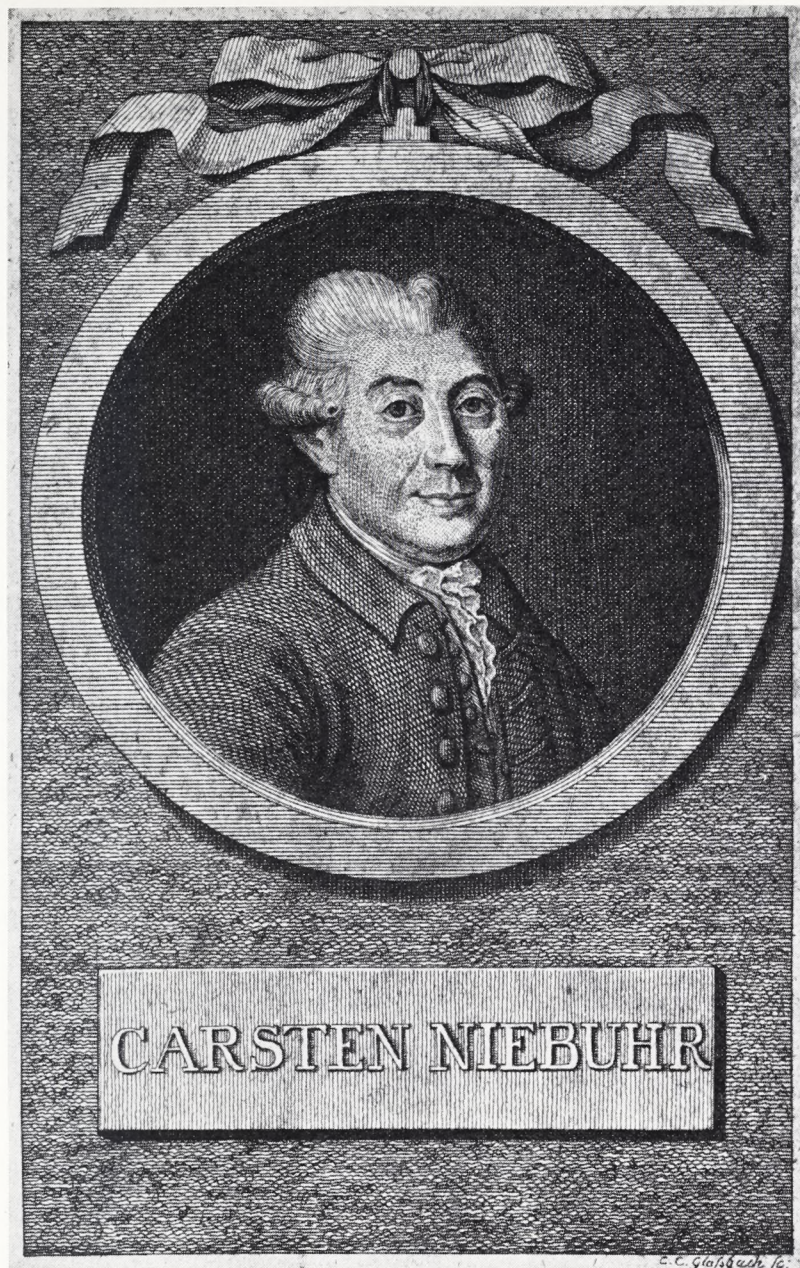

Fig. 2. Portræt af C.N. stukket ca. 1775 af C. C. Glasbach.

man først var ankommet til et bestemmelsessted. I Constantinopel bliver expeditionen således to måneder, i Ægypten omtrent et år, indtil rejsen den 1. januar 1763 går videre til Yemen. At opholdet her afkortes til kun at strække sig over otte måneder skyldes de allerede omtalte dødsfald, der berøver expeditionen de første to medlemmer. Derfor afrejser de resterende tre allerede den 23. august til Bombay, og herfra er det så, at Carsten Niebuhr alene i maj 1764 begiver sig til Oman og derefter i de følgende år gennem Den persiske Golf til Bushire på vestkysten af Iran. Herfra tager han ind i landet til Shiraz og videre til ruinbyen Persepolis. Trods det blændende sollys, der skader hans øjne, kopierer han indskrifterne på ruinerne skrevet i den dengang ganske

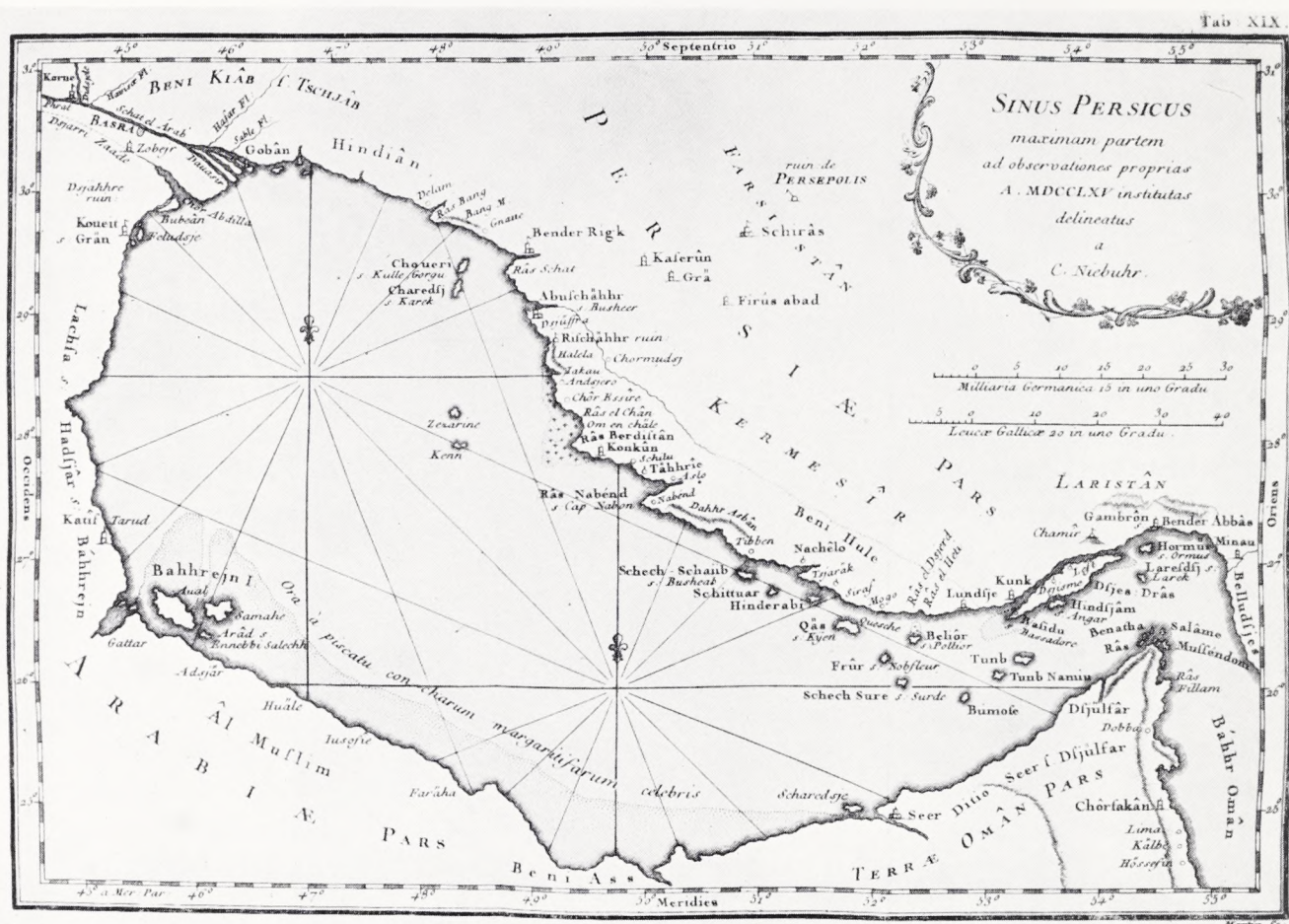

Fig. 3. C.N.s kort over Den persiske Golf (Beschreib. 1772, Tab. XIX).

ukendte kileskrift og gør det så korrekt, at hans afskrifter senere bliver basis for tydning af kileskriften foretaget af den tyske filolog G. F. Grotefend og danskeren Rasmus Christian Rask.

Fra Persien går Niebuhrs rejse op langs tvillingefloderne Eufrat og Tigris gennem nutidens Iraq, til Palæstina, gennem Lilleasien og endelig hjem gennem Europa, til han når Danmark i november 1767, efter at han har været borte i næsten syv år.

Hvad rejsemåden angår, har den til trods for det store udstyr eller måske netop derfor været direkte livsfarlig. Niebuhr er selv klar over det, når han siger, at de sygdomme, der ramte expeditionen, dysenteri og feber, som man dengang stod ganske magtesløs overfor, skyldtes måden at rejse på. Man var for stort og for veludrustet et selskab, til at man faldt på at leve anderledes end på europæisk. De altfor rigelige kødspiser i det hede klima, ufornuftig indstilling til forskellen mellem dagens hede og aftenen og nattens kølighed gjorde deltagerne syge. Først da Niebuhr er blevet ene og lever på arabisk vis, følgende landets spise- og levevaner, klarer han sig glimrende.

En anden ting, der skaber expeditionen vanskeligheder, skønt resultatet var tænkt som det modsatte, er de introduktionsskrivelser til øvrighedspersoner, som expeditionen er udstyret med. Disse skrivelser bidrager til at give medlemmerne en for høj status i omgivelsernes øjne. De bliver anset for umådeligt rige med deraf flydende ubehageligheder. Da Niebuhr er blevet alene, undgår han med flid alle øvrighedspersoner og rejser derved uden at vække besværlig opsigt og med færre vanskeligheder. Man har på fornemmelsen, at som tiden går, bliver han mere og mere arabiseret til trods for, at han aldrig kom til at mestre det arabiske sprog til egen tilfredshed.

Det er denne ensomme rejsende vi nu netop 200 år efter hans rejse skal følge op igennem Den persiske Golf og op i Iraq. I almindelighed forbinder man Niebuhrs expedition med udforskningen af Yemen, Det lykkelige Arabien, men der kan være al mulig grund til at skænke resten af hans rejse den opmærksomhed, den fortjener. Ikke alene er i det år netop 200 år, siden han færdedes i disse egne, et tidspunkt, der kan være grund til at mindes. Men der er desuden sket det, at disse egne i de senere år igen er blevet gjort til genstand for dansk forskning. Hvor Carsten Niebuhr trak sit ensomme spor, færdes nu andre danske videnskabsmænd. I 1957 rejste Den danske Dokan-expedition under ledelse af professorerne Harald Ingholt og Jørgen Læssøe til Iraq for at foretage arkæologiske udgravninger i Kurdistan i den nordlige del af landet, og siden 1953 har Den danske Bahrainexpedition under ledelse af professor P. V. Glob hvert år i flere måneder arbejdet i Den persiske Golf med udgravninger i Kuwait, på Failaka, Bahrain, Qatar og Abu Dhabi. Begge expeditioner har haft etnografer tilknyttet, og derigennem fik jeg selv den enestående lejlighed til at opholde mig dels på nogle af de steder, Niebuhr besøgte i Iraq, dels på øen Bahrain i Den persiske Golf. Når vi herfor i det følgende skal ledsage Carsten Niebuhr op igennem Golfen og Iraq, bliver det til steder og inden for et kulturmiljø, som gennem disse danske expeditioner i de senere år igen har fået aktualitet.

Carsten Niebuhr besøger ikke det nuværende sheikhdømme Bahrain personlig, men samler så mange oplysninger om denne øgruppe og kysten overfor, som det er ham muligt. Heraf fremgår det, at hovedøen, som i vore dage kaldes Bahrain, endnu bærer sit gamle navn Aual, medens betegnelsen Báhhrejn på hans kort (fig. 3) gælder for fastlandet Saudi-Arabiens kyst overfor. Han omtaler øens to vigtige kvaliteter, perlerne der kan fiskes op ude i Golfen, og ferskvandet, der dels vælder op som kilder på selve øen og dels som kilder ude i havet, idet han siger, at man: „ziemlich weit von der Küste auf 2 Faden tief schönes frisches Quellwasser finde, und dass die Fischer hier oft Trinkwasser holen, indem sie nemlich untertauchen und ihre Schläuche auf dem Boden der See füllen“. Han omtaler, at det oprindeligt store antal landsbyer på øerne er betydeligt reduceret, hvilket sikkert er det sørgelige resultat af invasionerne 1718 og 1738 fra Oman af ibaditer, muhammedanere af en anden og mod øernes beboere fjendtlig indstillet sekt. Som Niebuhr oplyser, var befolkningen på øerne dengang alle shi'iter, ligesom han meddeler, at da „die persischen Gelehrten den Korân in der Grundsprache

verstehen müssen, so kommen viele Perser wegen ihres Studierens, besonders um die arabische Sprache zu lernen hierher, und man nennet Báhhrejn deswegen eine hohe Schule der Schiiten“.

Shi'ismen havde siden 1502 været Persiens officielle religion, og øen Bahrain, der på Niebuhrs tid var under persisk herredømme, var det eneste sted inden for landets grænser, hvor det arabiske sprog kunde studeres. Senere end Niebuhrs rejse, i 1783, indvandrede via halvøen Qatar fra Saudi-Arabien den nuværende regentfamilie, Al-Khalifa, og gjorde sig til herre over øerne. Disse indvandrere bekendte sig til sunnismen, den ortodokse Islam, hvorfor situationen i vore dage ganske har ændret sig. Shi'ismen, som på Niebuhrs tid var eneherkende, eksisterer nu kun hos landsbyernes beboere. Regentfamilien og bybeboerne i Manama, øens hovedstad, er alle sunnitter.

Niebuhr gør grundigt rede for det store skisma inden for Islam, der spalter tilhængerne i to store grupper, sunnitter og shi'iter, hver opdelt i mindre sekter. Det er shi'ismen i form af imamiter, 12ere (ithna' ashariya), Niebuhr møder langs Den persiske Golf. Forskellen mellem de to hovedretninger inden for Islam ligger i spørgsmålet om arvefølgen inden for khalifinstitutionen. Sunnitterne anerkender alle de gennem tiden valgte khalifer, hvis række afsluttes med den tyrkiske sultan. Shi'iterne, legitimisterne, derimod anerkender kun een, den fjerde, Ali, profetens fætter og svigersøn. For shi'iterne kan khalifværdigheden kun indehaves af en af profetens egen slægt, og khalifværdigheden overskygges ganske af retten til at lede bønnen, til at være Imam. Shi'iterne anerkender derfor i stedet for de ortodokse khalifer en fra Ali direkte nedstammende række af imamer, hvoraf den sidste i 9. århundredede er forsvundet men ventes at ville komme igen på den yderste dag. Største parten af shi'iterne anerkender en række på 12 imamer, en mindre gruppe en række på 7.

Niebuhr er stærkt optaget af det forsøg, som den persiske regent Nadir Shah ca. 40 år før, omkring 1720, havde gjort på at forene de to hovedretninger inden for Islam, sunnismen og shi'ismen, for hvilke henholdsvis Tyrkiet og Persien står som hovedrepræsentanter. Nadir Shah forsøgte at indlemme shi'ismen i sunnismen som en femte skole sideordnet med fire allerede eksisterende. Denne femte skole betegnet som dja'farismen efter den 6. imam, Dja'far, skulde i så tilfælde have sin bestemte bedeplads inden for det hellige område i Mekka svarende til de andre fire skolers. Men som Niebuhr meddeler, mislykkedes Nadir Shahs forsøg fuldstændig. Shi'iter, tilhængere af profetens egen slægt og de fanatiske modstandere af de tre første khalifer, valgte blandt profetens tilhængere men ikke af hans slægt, lader sig ikke under nogen som helst form omskabe til ortodokse sunnitter.

Alle shi'ismens imamer er omkommet ved drab. I fastemåned *ramadan* helliger man sig sorgen over mordet på Ali, den fjerde og eneste anerkendte kalif og den første imam, der blev myrdet i Kufa 661. De første ti dage af *muharram*, årets første måned, er helliget mindet om sorgen over drabet på den tredje imam, profetens dattersøn Husain, Alis og Fatimas søn, dræbt ved Kerbela den 10. oktober 680.

Under sin rejse i Den persiske Golf opholder Niebuhr sig på den lille ø Kharag, på hans kort betegnet som Charedsch, nordvest for Bushire. Den 10. muharram, Husains dødsdag, hvor de ti dages sørgehøjtideligheder kulminerer i passionsspillet *ta'ziya*, falder det år, 1765, på den 29. juni. Niebuhr får lejlighed til at overvære denne årlige gendigtning af de blodige begivenheder, der engang fandt sted på sletten ved Kerbela nord for Kufa i Iraq. Opfordret af sine tilhængere i Kufa er Husain med sin familie og et lille følge fra Medina draget til Iraq for der at forsøge på at erobre khalifværdigheden fra den 2. umajjade, Yezid. Ved Kerbela omringes han og hans følge af Yezids soldater, svigtes af tilhængerne, afskæres fra at hente det livsvigtige vand fra Eufrat og hugges ned efter ti dages umenneskelige lidelser. I passionskuespillet fremstilles de forskellige optrin i tragedien med største realisme. Efter kampen føres fangerne, kvinder og børn, hvorimellem Husains spæde søn, der senere skal blive hans efterfølger som imam, til sejrherren Yezid, der skal tage bestemmelse om deres videre skæbne. Om dette optrin i tragedien oplyser Niebuhr, at der som forsvarer for fangerne blandt araberne optræder en europæer, „ein Gesandter des griechischen Kayzers“ og Niebuhr

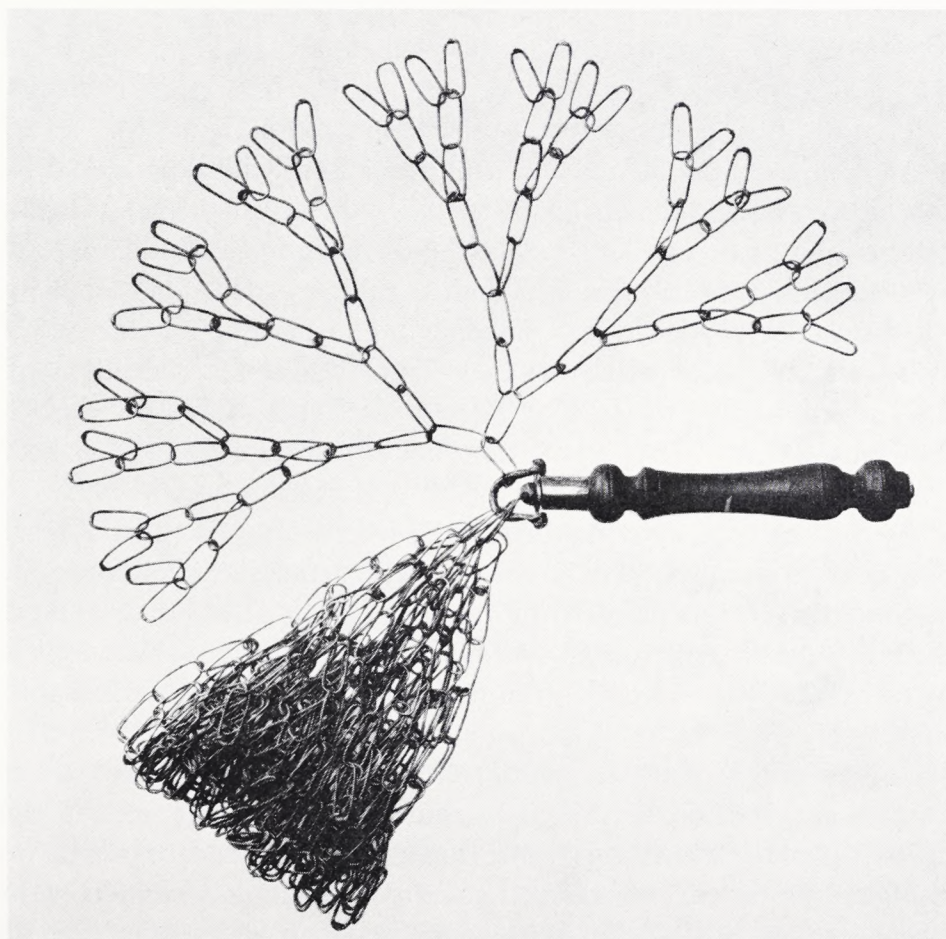

Fig. 4.
Persisk svøbe af
jernringe. Anvendes
den dag i dag ved de
shi'itiske proces-
sioner d. 10.
muharram.
Privateje.

tilføjer: „Vielleicht wollten sie uns Europäern damit ein Compliment machen, um den Sunniten zu zeigen, dass die Christen grössere Freunde des Hösseins, und überhaupt gerechter gewesen wären, als ihre Khalifen.“ Han skildrer larmen af bækkener, tilskuernes skrig „Husain, Husain“ og de ledsagende processioner af mænd og drenge, der slår sig for brystet med de knyttede hænder, pisker deres nøgne ryg med svøber af jernkæder (fig. 4) og hugger sig i panden med dragne sværd, så blodet flyder.

I vore dage er Bahrain et af de få steder, disse processioner og opførelsen af passionsspillet stadig finder sted i større omfang. Det er her tilladt vestlige tilskuere at overvære ceremonierne. Men det skal gøres i al stilfærdighed, og det er absolut forbudt at gøre selv det mindste forsøg på at fotografere eller at filme, hvad der foregår. Ingen af de mænd og drenge, der pisker sig med svøber eller sårer sig med de dragne sværd, søger bagefter lægehjælp. Arrene efter sårene skal fremtræde så kraftigt som muligt, og skulde døden blive følgen, er det en særlig nåde.

Ligesom sunnitterne valfarter shi'iterne til Mekka og Medina. Pilgrimsfærden er Islams femte søjle. Men desuden har shi'iterne deres specielle valfartsteder til de gravmoskeer, der er rejst over deres døde martyrer. På sin vej op langs Eufrat og Tigris besøger og tegner Niebuhr såvel Meshhed Ali, gravmoskeen ved Nadjaf uden for Kufa, som Meshhed Husain, gravmoskeen i Kerbela. Desuden gravmoskeen rejst ved Baghdad over den 7. imam, Musa al-Kazim. Han tegner ligeledes grundplanen over den moske, der i Kufa er rejst over det sted, hvor Imam Ali blev såret, og hvor ifølge overleveringen også Noahs ark strandede efter syndfloden (fig. 5).

Vedrørende Meshhed Ali oplyser Niebuhr: „Auf keinem Gebäude in der Welt ist wohl ein so kostbares Dach als auf diesem Tempel der Schiiten, und dieses Dach ist von Persiens Zerstörer Nadir Schah bezahlt worden. Dass er die grosse Kuppel und das Dach der beyden dabey stehenden Thürme mit Kupfer hat bedecken lassen, ist nicht so ausserordentlich. Alles diess Kupfer aber ist im Feuer verguldet, und so stark, dass zu jeder Platte $8\frac{1}{2}$ Zoll im Viereck ein Tomân Gold d. i. ohngefehr 10 Rthlr. verbraucht worden“. Desuden nævner Niebuhr, at denne kuppel er kronet af en hånd med oprakte fingre. Dette er shi'ismens symbol svarende til, at halvmånen er sunnismens.

Også kuplen på gravmoskeen over Imam Husains lig i Kerbela var forgyldt på Niebuhrs tid. Senere skulde wahhabiternes purisme, der fordømte enhver form for helgendyrkelse, fare hårdt frem mod den pragt, der havde fortryllet Niebuhrs øjne. 1801 røvede tilhængerne af den sunnitiske sekt, wahhabiterne, kuplernes guldplader og forøvede massakre på pilgrimmene, der var kommet til disse af shi'iterne så tilbedte valfartsteder.

Om sit besøg i Kerbela skriver Niebuhr: „Das merkwürdigste was man hier findet ist eine grosse Mosqué. Sie soll genau über der Stelle gebaut seyn, wo der Körper dieses Enkels Mohammeds von Pferden zertreten und begraben worden ist“. Om sin mulighed for at studere moskeen nærmere siger han: „Ich hielt es für noch gefährlicher einen Prospekt von dieser Mosqué zu zeichnen als zu Mesched Ali. Ich durfte mich

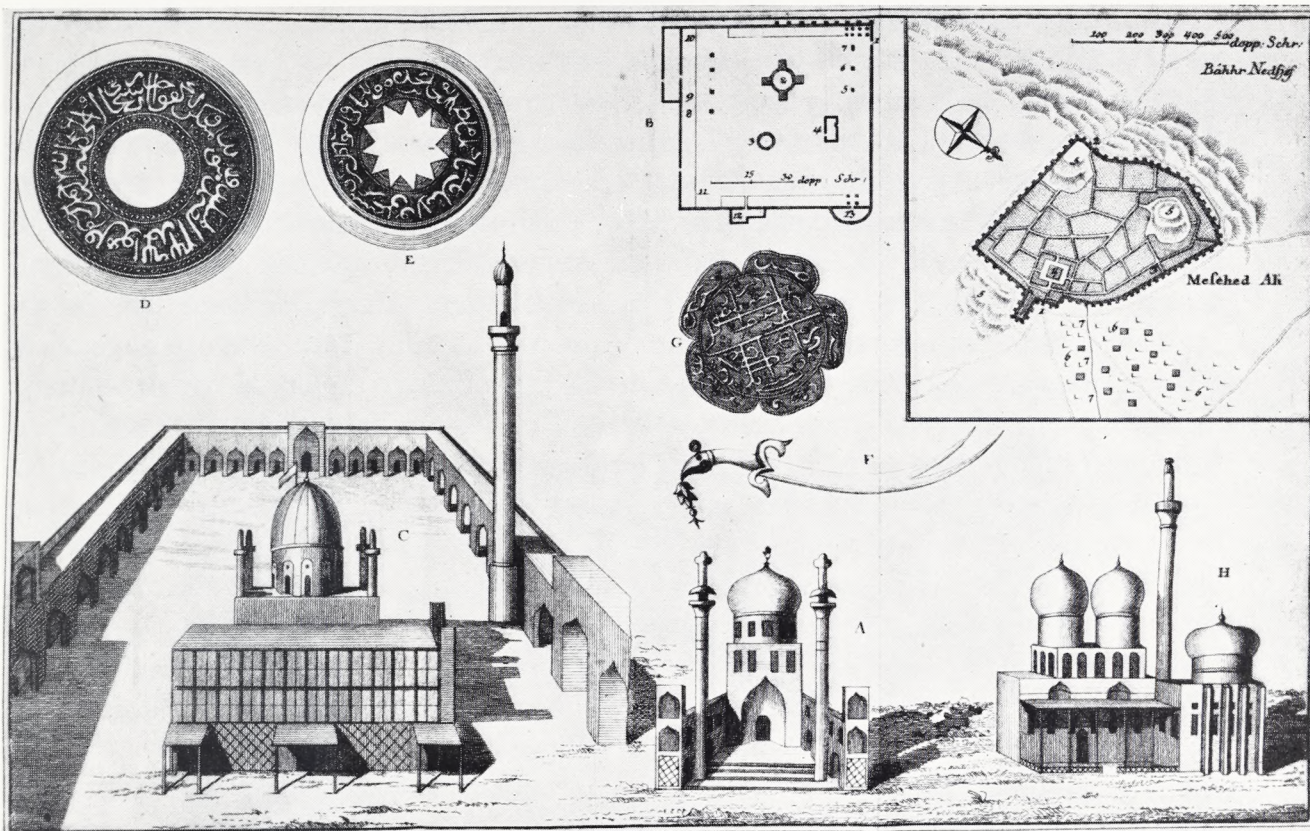

Fig. 5. Shi'ismens helligdomme i Nadjaf (A), Kufa (B), Kerbela (C) og Baghdad (H). Bedeplader af ler (D-E). Alis sværd (F). Profetens segl (G). (Reisebeschr. II, 1778, Tab. XVII).

nicht einmal bey Tage auf den Vorhoff derselben wagen. Indess ging ich mit einem türkischen Turban in Gesellschaft meines Reisegefährten des Nachts dahin, und weil jezt wegen eines grossen Festes alles erleuchtet war, so zeichnete ich nach meiner Zurückkunft in mein Quartier, den Prospekt C Tabelle XLII (fig. 5), der dem Leser wenigstens einen Begriff von der Bauart dieses Tempels geben wird“. Hvad der specielt tiltrækker sig Niebuhrs opmærksomhed, er anvendelsen af glasvinduer. „Die vorderste Wand ist voller Fenster, ein Anblick der in diesen Ländern, wo man sonst gar keine Glasscheiben sieht, befremdet. Dies war vielleicht ein Geschenk von einem Perser, der selbige von der Fabrik zu Shirâz hierher sandte“. I landsbyerne på øen Bahrain er selv idag vinduer et absolut fremmedelement. Når de findes, er de uden ruder men med skodder af træ. Glas findes som dekoration i form af spejle hovedsagelig indført fra Iran.

I Kerbela erhverver Niebuhr forskellige genstande, der inden for shi'iterne anvendes ved de daglige bønner. Endnu idag placerer enhver af de shi'itiske landbyboere på Bahrain ved de daglige bønner foran sig på jorden en lille flad lerkage fra Kerbela,

hvorimod de lægger panden under bønnens foreskrevne bøjninger. Når bønneren er til ende, lægges lerkagen på en hylde eller ind i en niche i muren. Det skøre materiale er skyld i, at man sjældent ser en af disse lerkager, uden at en del af den er afbrækket. Stadig anvendes også rosenkrans eller bedekæde, ofte med perler af ler, hvorpå den bedende optæller Allahs 99 tilnavne, idet kæden består af 3×33 perler med indsatte skiveformede led og en større aflang perle som afslutning. Om sine erhvervelser skriver Niebuhr: „Und damit ihr Gebet desto kräftiger sey, legen sie einen Kuchen von der vermeynten heiligen Erde auf welcher Hössein getödtet worden, auf die Stelle die sie beym Niederwerfen mit der Stirn berühren; denn so soll das Gebet eben so angesehen werden, als wenn sie es bey dem Grabe dieses ihres grossen Imâms verrichtet hätten. Nach dem ordentlichen Gebete ziehen sie einen Rosenkranz hervor, der von eben dieser Erde verfertigt ist . . .“ og han tilføjer: „Die Heiligthümer werden in einem kleinen Gebäude an der Mosqué des Imams verkauft. Ich liess durch meinen Mulla eine Parthey davon kaufen, und habe von den Kuchen, die er mir von verschiedener Figur und Grösse brachte, ein paar kleine bey D und E auf der Tabelle XLII (fig. 5) gezeichnet, woraus man sieht, dass sie darzu artig geschnittene Formen haben“.

Endnu en ting erhvervede Niebuhr i Kerbela, en billedrulle 1,93 m. lang og 0,22 m. bred. Islam er som bekendt egentlig en billedløs religion baseret alene på det skrevne og det talte ords billedskabende evne. Billedforbudet har imidlertid aldrig været respekteret i Persien og blandt shi'iterne. I shi'itiske landsbyhjem på Bahrain kan man idag finde stærkt kulørte persiske „olietryk“, der forestiller shi'ismens hellige familie. Profeten Muhammad med dattersønnerne Hasan og Husain på skødet flankeret af Imam Ali, svigersønnen, og den tilslørede Fatima, datteren, medens Englen Gabriel ses i baggrunden (fig. 6). Om sin erhvervelse skriver Niebuhr: „Hier kaufte ich auch eine Rolle Papier 6 Fuss 3 Zoll lang und 8 Zoll breit, mit Abbildungen von der Kabá, von dem Grabe Mohammeds, von den Gräbern der vornehmsten Imâms, und den merkwürdigsten Sachen die einem Pilgrimm bey denselben gezeigt werden. Alles sehr schlecht gezeichnet und mit Farben überlegt, wobey Silber und Gold nicht gespart worden“.

Om fremstillingen af sværdet skriver han forstående og respektfuldt, følgende den instruktion, der allerede var givet expeditionens medlemmer i København, at de rejsende skal optræde forsigtigt over for muhammedanerne og respektere deres religion: „Die Europäer werden dessen Abbildung sonderbar finden. Wenn man aber voraus setzt, dass diesem Ali vielleicht ein zwey schneidiges Schwerdt zugeeignet wird, und man weiss, dass die jezigen Mohammedaner nur den Säbel kennen, so kann man es den morgenländischen Mahlern nicht sehr verdenken, wenn sie das Dülfa-kâr als eine doppelte Sabelklinge abbilden. Machen nicht die europäischen Mahler oft eben so besondere Abbildungen von morgenländischen Sachen die sie selbst nicht gesehen haben?“ Dette fortæller mindst ligeså meget om Carsten Niebuhrs egne høje menneskelige kvaliteter som om den nævnte tegning.

Billedrullen hvis begyndelse i sine farver gengives her (fig. 1) har som indramning en række rimede, tolinjede vers, der på persisk giver udtryk for shi'ismens hengivelse i sorgen over dens dræbte martyrer i vendinger som: „Mine øjne gjorde jeg våde af tårer ...“. Billedrækken begynder med figurer, der har tilknytning til Imam Ali: hans persiske slave, hans ridedyr, der ligner en skimmel men skal forestille et muldyr, og løven, Imam Alis dyresymbol. Profeten Muhammad er repræsenteret ved fremstillingen af det segl, der ifølge overleveringen fandtes på hans ryg. Defter følger den kamel, der årligt fra Cairo til Mekka bringer det kostbare guldbroderede tæppe,

Fig. 6. Moderne persisk „olietryk“ forestillende shi'ismens hellige familie. Privateje.

kiswa, der bredes over *ka'ba*. På afslutningen af billedrullen er fremstillet helligstederne Mekka og Medina. Midterpartiet af billedrullen viser Muhammads ridedyr, *buraq*, en hest med vinger og kvindehoved, der efter overleveringen førte profeten såvel til Jerusalem som til den højeste himmelske sfære. Derefter følger billeder af de forskellige helligsteder ved Kufa, Kerbela og ved Khorasan i Persien, hvor den 8. Imam ligger begravet.

For den shi'itiske pilgrim, der på Niebuhrs tid i Kerbela erhvervede en sådan billedrulle, har den været et minde for livet om de helligsteder, han havde besøgt og om dem, han håbede at besøge. Den har desuden næret hans håb, om at hans lig engang måtte komme til at hvile nær en af de store martyrer i Nadjaf ved Kufa eller i Kerbela. Niebuhr omtaler ligtransporterne helt fra Persien til begravelsespladserne ved Meshhed Ali og Meshhed Husain. Langvejs fra er karavanerne kommet med deres makabre last, langvejs fra og i stort antal. I vore dage ses ingen muldyrkaravaner drage ad vejen mod Hilla for derfra at dreje mod vest ud mod kuplerne i Kerbela. Men ligtransporterne foregår stadig. Er man selv på vej fra Hilla mod Baghdad, kan man endnu idag møde biler, på hvis tag en eller flere lange smalle trækasser er anbragt. Det er ikke ligkister, da liget begraves uden kiste kun svøbt i sine ligklæder, men den emballage, i hvilken den døde gør sin sidste rejse til det hvilested, der har været drømmen i hans liv.

Hidtil har vi hovedsagelig beskæftiget os med Niebuhrs oplysninger vedrørende shi'ismen, den uortodokse Islam, som han på sin rejse op igennem Den persiske Golf og Iraq havde så rig lejlighed til at studere, og om hvilken hans to værker er så fyldt med værdifulde træk. Men også om livets verdslige side fortæller han. Heraf kun nogle få glimt.

Blandt de mange spørgsmål, som expeditionen havde fået stillet skriftligt fra forskellige sider til eventuel besvarelse, var spørgsmålet angående virkningen af muhammedanernes flerkoneri på børnefødslernes antal. Umiddelbart skulde man forvente, at de mange koner vilde resultere i et tilsvarende større antal børn. Men Niebuhr kommer til følgende overraskende slutning: „Dass die Vielweiberey der Vermehrung der Menschen sehr schädlich sey, daran ist gar kein Zweifel An der Richtigkeit dieser Bemerkung zweifle ich nicht; denn da die Weiber wissen, dass sie Nebenbuhlerinnen haben, so bemüht sich eine jede der andern zuvorkommen, und die Gefälligkeit oder Wollust des Mannes entkräftet ihn bald für seine ganze übrige Lebenszeit“.

Vedrørende den gifte arabiske kvindes stilling sammenlignet med den gifte europæiske kvindes skriver Niebuhr følgende højst interessante betragtninger: „Weil die Frau nicht verpflichtet ist, ihrem Manne ihr eigenthümliches Vermögen in die Hände zu geben, so ist dieser sehr oft von ihr abhängig. Die reichen Moháammedanerinnen haben daher in ihren Häusern bisweilen mehr zu befehlen, als die Christinnen in Europa, ja sie sind gewissermassen glücklicher, weil auch sie verlangen können geschieden zu werden, wenn der Mann sich ungebührlich gegen sie bezeigt“. Men der skulde gå hundrede år, inden Vestens kvinder selv blev klar over, at de kunde ønske at få deres samfundsmæssige stilling forbedret.

Fig. 7. Røgelsesbrændere af træ med låg af stråfletning. Erhvervet af C.N. i Yemen. Indgået til Det kgl. Kunstkammer 1804. (Beschreib. 1772, p. 59. Tab. I, E).

Niebuhr er ganske klar over mandens ret inden for Islam til at forstøde sin hustru, men, siger han, „Sie bedienen sich dieses Rechts aber nicht gerne, ohne sehr wichtige Ursachen, theils weil es für einen ehrbaren Mann für unanständig gehalten wird, theils auch weil sie ihre Angehörige nicht beschimpfen wollen“.

Man kunde blive ved at øse af denne rige skat af kloge oplysninger vedrørende „Morgenlandene“ og deres beboere, de lande som Niebuhr kun var udsendt for at kortlægge og skaffe astronomiske og topografiske resultater fra. Det er først, da hans rejsefæller begynder at dø fra ham, at Niebuhr bliver etnograf. Han beklager selv senere, at han ikke tidligere er begyndt at notere ned alt, hvad han hører og ser omkring sig, idet han er ganske klar over, at vanen sløver, og at meget af det, man i begyndelsen lægger mærke til, efterhånden findes så selvfølgelig, at det ikke er værd at notere.

Til slut skal blot bringes de oplysninger, Niebuhr giver vedrørende egnen omkring Kirkuk nord for Bagdad, fordi disse oplysninger set med nutidens øjne vel nok trods deres kortfattethed må anses for at være af størst betydning.

Han skriver: „Nahe bey Kerkûk soll man auch Bitumen- und Naphta-Quellen finden. Eine Stelle, die man *Baba gurgur* nennt, ist besonders merkwürdig, weil die Erde daselbst so heiss ist, dass man Eyer und Fleisch auf selbiger kochen kann Des Nachts soll man an dieser Stelle Flammen sehen. Diess haben mich verschiedene versichert, die an dem Orte gewesen waren“.

Lidet anede Carsten Niebuhr, da han for 200 år siden passerede disse egne, at Kirkuks små, om dagen næsten usynlige hvide flammer, der stadig den dag idag kan ses danse hen over jorden i et besynderligt månelandskab, betød tilstedeværelsen dybt i jorden af det stof, der et par århundreder senere skulle blive af så stor betydning i verdensudviklingen.

Lidet anede han, at som et vartegn i de sorte nætter skulle 200 år senere spildgassens røde kæmpeflammer lyse ikke alene over dette rige oliefelt ved Kirkuk i Iraq, men over andre endnu rigere oliefelter langs den Golf, han havde berejst. De skulde lyse over det „Koueit“, han som den første markerede på sit kort over Golfen, over østkysten af Arabien ved Dharan og over Aual, den største af øerne i den gruppe han betegner som Báhhrejñ-øerne, og gøre dem til endnu vigtigere besiddelser, end rigdommen på ferskvand og perlerne på bunden af den blå Golf havde formået.

Lidet anede han, at netop her skulde det Islam, han havde lært at kende i al dets fanatiske shi'isme, mødes med et Europa, hvis teknik var baseret på olien i Den persiske Golf.

Sager hjembragt af Carsten Niebuhr og, hvor intet andet anføres, indgået til Det kongelige Kunstkammer 1778. Nu Etnografisk Samling, Nationalmuseet.

To messing-castagnetter. Indien. (Reisebeschreib. I, 1774, p. 181).

Areka-nød. Indien.

To Areka-nødder. Indien.

Billedrulle. Kerbela, Iraq. (Reisebeschreib. II, 1778, p. 273, Tab. XLII).

To rosenkranse. Kerbela, Iraq. (Reisebeschreib. II, 1778, p. 273).

Fem bedepåder af ler, fremstillet og erhvervet i Kerbela. De fire er runde (to gengivet i Reisebeschreib. II, 1778, Tab. XVII, p. 273) og en er femkantet.

Blad af Koranen. (Beschreib. 1772, p. 95, Tab. IV-V).

Ifølge Johs. Pedersen er det fremstillet ca. 800-850 og indeholder sura 22, vers 72-78.

To indlagte kors. Jerusalem.

To rosenkranse. Jerusalem.

Dolk med skede og bælte. Indgået til Det kgl. Kunstkammer 1804.

To røgelsesbeholdere. Yemen. (Beschreib. 1772, p. 59, Tab. I, E). Indgået til Det kgl. Kunstkammer 1804. Fig. 7.

Rulle-kalender for året 1767. Tyrkiet.

To pibehoveder. Tyrkiet.

Træsnit forestillende Prospekt over klosteret St. Catharina. Græsk. Sinai. (Reisebeschreib. I, 1774, Tab. XLVII-XLVIII).

Forgylt kobberplade. Proveniensen ukendt.

BROSKOVVEJENE

AF

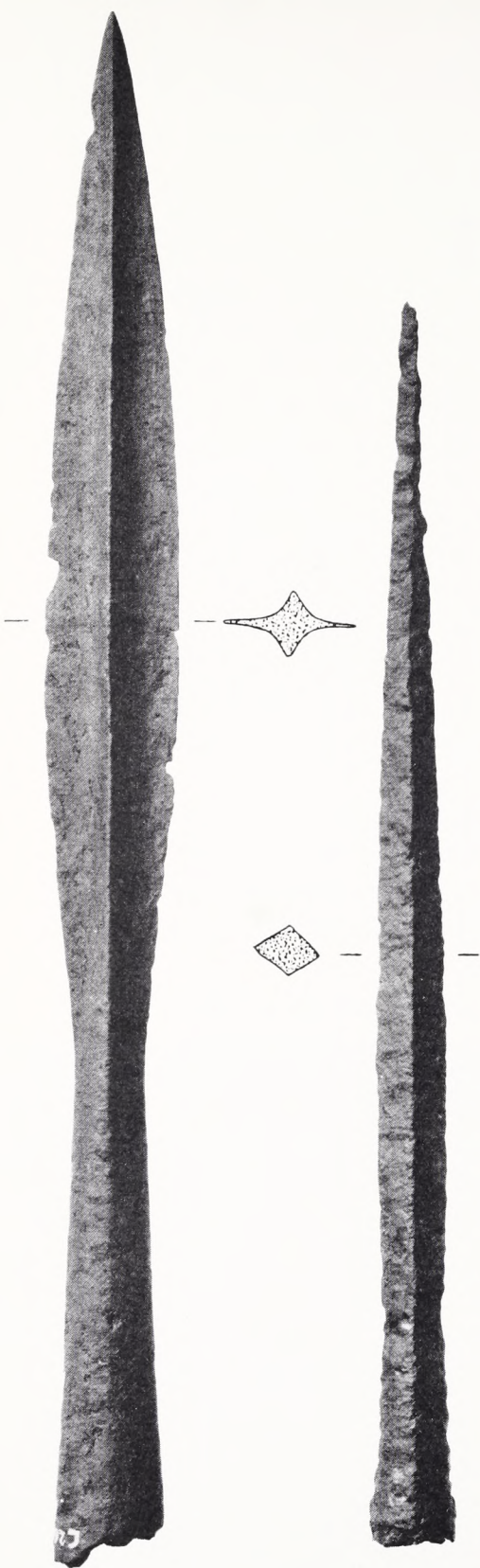
GEORG KUNWALD

Et fund, der i 1949 dukkede op i en eng ved Broskov nogle kilometer nord for Præstø, førte i årene efter til afdækningen af et mindesmærke af høj kvalitet. Dræningsarbejdere, i færd med at rørlægge en forhen åben afvandingsgrøft langs engens sydrand, traf på en solid stenlægning, som de med rette tolkede som en gammel vej, og i tilgift fandt de – tæt over vejen, i et gruslag – en spydspids af jern. Et par dage efter foretog Nationalmuseet en lille undersøgelse på stedet. Lidt mere af vejen blev afdækket, så der nu ialt var blotlagt en meter af den i fuld bredde, og under samme aflejningsforhold som før fandtes endnu en spydspids.

Fundet i Broskov af vej og spydspidser mindede om et gammelkendt fund fra Krogsbølle på Nordfyn, hvor man i slutningen af forrige århundrede, i forbindelse med opbrydningen af en stenbygget vej, fandt en del våben – sværd og spydspidser – fra førromersk jernalder. Det var iøvrigt første gang man traf på en stenvej, der bevisligt

De to stenbyggede veje i Broskov set fra syd. I baggrunden Storkeskoven. Fig. 1.

måtte stamme fra oldtiden. Med god troværdighed tolkes Krogsbøllefundet almindeligvis som en valplads, stedet for en kamp om det brohovede, som vejen dannede, og den samme tolkning var efter de foreløbige iagttagelser nærliggende også for fundet i Broskov.

Medens de to spydspidser indtil videre måtte betragtes som en tilgift, var fundets ubetingede hovedbestanddel den stenbyggede vej. Og skønt endnu kun en meget lille part af den var afdækket, lå det klart, at man stod over for en særdeles fremragende oldtidsvej, meget omhyggeligt bygget af store, vel udvalgte sten passet nøje sammen. Den lignede ingen af de tidligere undersøgte. Spydspidserne lader sig desværre ikke nøje tidsbestemme. Det er med usikkerhed, at de henføres til yngre romersk jernalder og inden for denne periode snarest til tiden op mod periodens slutning ved år 400. Så pauver denne datering end er, giver den dog et fingerpeg om vejens alder, som er værd at hæfte sig ved, idet de tidligere kendte, tidsfæstede oldtidsveje enten stammer fra en tidligere del af jernalderen eller fra vikingetid.

I cirka halvandet tusinde år havde Broskovvejen eksisteret, i størstedelen af denne tid overdækket og glemt, da den så at sige blev genfundet to gange uafhængigt af hinanden med godt et års mellemrum. Allerede i foråret 1948 var det nemlig med stor sandsynlighed blevet påvist, at der måtte føre en gammel vej over engen just på dette sted. Under en rekognoscering på egnen, som Harald Andersen foretog for Nationalmuseet i forbindelse med en geologisk-arkæologisk undersøgelse, fik han i Storkeskoven under godset Bredeshave forevist nogle slugter, der almindeligvis ansås for at være forsvarsværker fra svenskekrigene. Han tolkede dem imidlertid som et tregrenet vejsystem, der vifteformet løber sammen ved foden af den skovdækkede bakke. Sporene standsede ved randen af en eng, og han følte sig overbevist om, at vejen her var ført over engen udbygget i sten, træ ell. lign. En prøvegravning var sat på museets program, men inden den nåede at blive realiseret, var selve den stenbyggede vej over engen påtruffet af dræningsarbejderne.

Spydspidser af jern; 2:3. Forneden: prikmonster på den længste spydspids, på overgangen mellem blad og dølle, udfoldet; 1:1. Fig. 2.

Engen langs Hulebækken. I forgrunden til højre ses oldtidsvejens vifteformede sydende delvis afdækket. I baggrunden en snævring i engen, men bakkerne her er stejle og uegnede til vognfærdsel. Fig. 3.

Engen udfylder en lavning, der fra Præstø Fjord kan følges nogle kilometer ind i landet forbi Broskov, Tappernøje og Lille Røttinge og videre i retning af Snesere Torp. Ned gennem dalsænkningen løber den lille Hulebæk, der neden for Broskov munder ud i afløbet fra Even sø. Hvor oldtidsvejen krydser engen, er denne omtrent 70 meter bred, og bækken løber her langs engens nordrand, tæt under Storkeskoven.

Allerede ved prøvegravningen i 1949 stod det klart, at en forsvarlig undersøgelse ville blive både tidskrævende og bekostelig, og først i 1953 lykkedes det at komme igang, med tilskud fra Statens almindelige Videnskabsfond. Efter at arbejdet var godkendt som beskæftigelsesforanstaltning for langvarigt arbejdsløse, kunde der fortsættes i 1956, med bevilling fra Arbejdsministeriet, og undersøgelsen fuldførtes jævnsides med frilægning og afvanding i årene 1959–61 under de samme vilkår.

Det skal straks siges, at forhåbningerne med hensyn til et våbenfund ikke blev indfriet. De to spydspidser forblev de eneste fund af den art, og sandsynligheden for at de er havnet på vejen under en kamp – det skulle da være en meget beskeden træfning – er næppe større end muligheden for, at de er tabt af vejfarende. I det hele taget var fundene sparsomme på oldtidsvejen, men i den henseende skiller vejen sig ikke ud fra de øvrige i denne fundfattige gruppe af oldtidsmindesmærker. Nævnes skal blot en jernkniv med træskaft, en dråbeformet ravperle med facetsleben overflade, men uden gennemboring, og et par brudstykker af svære hjulfælge af træ.

Interessen knytter sig således i første række til selve vejen, eller rettere: vejene. Ved undersøgelsen blev nemlig afsløret endnu en stenbygget vej, der delvis dækker oldtids-

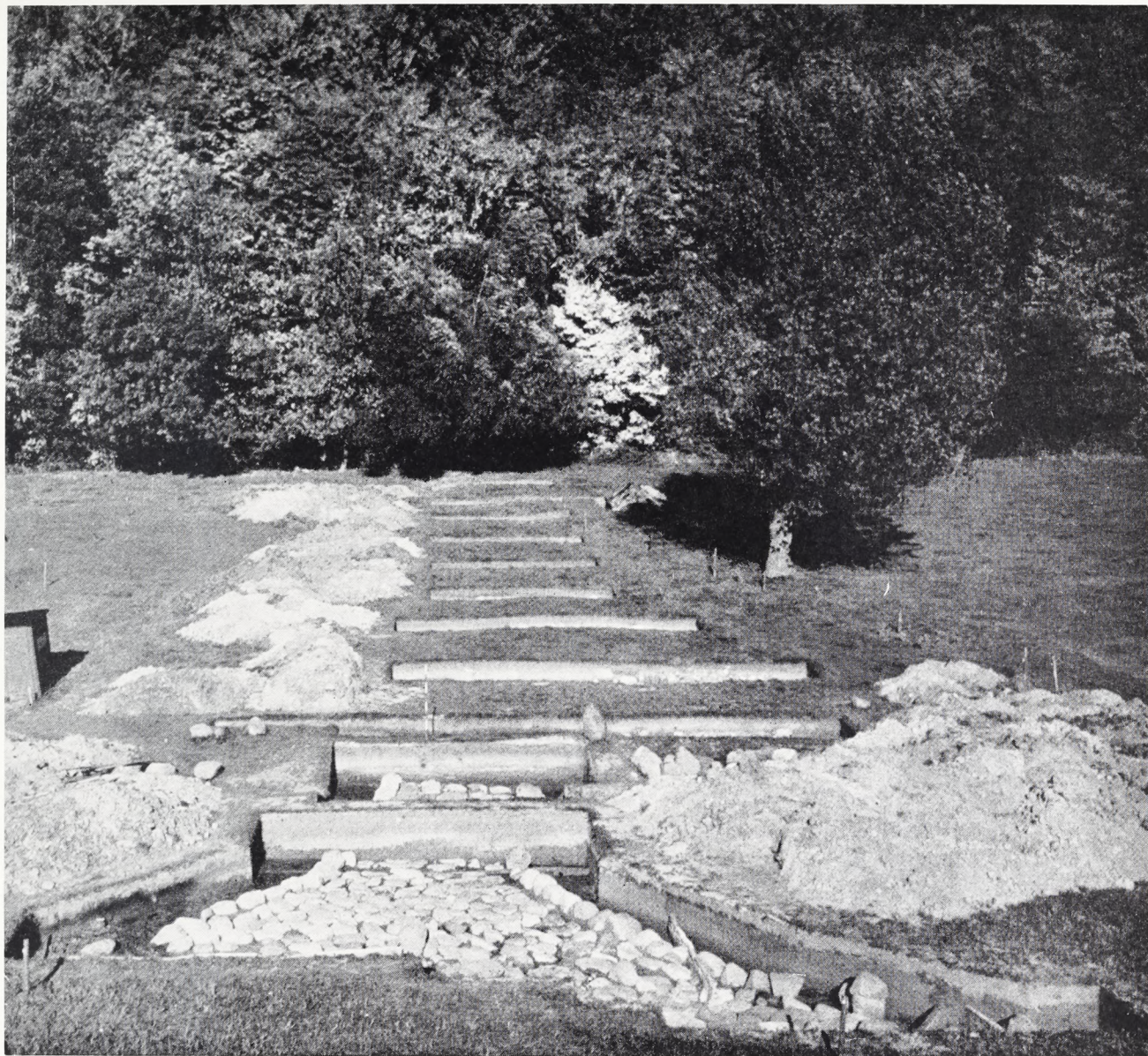
vejen. Denne nyfundne vej er således yngre, og hestesko (fig. 5) fundet på vejen, henfører den til middelalderen, formentlig til tiden omkring 1300.

En sammenligning af de to veje falder umiddelbart ud til fordel for den ældste. Som allerede nævnt er den overordentlig regelmæssigt bygget. Den består af et enkelt lag store – for oldtidsveje usædvanligt store – sten. Randstenene har gerne en rundet eller toppet form og rager som regel 10–20 cm op over den tilstødende sten i kørebanen. Formålet med randstenene har uden tvivl blot været at afgrænse kørebanen for at hindre udskridning af vognhjulene uden for denne. Intet tyder på, at de samtidigt skulle have tjent som en slags fortov, således som det synes at have været tilfældet ved oldtidsvejen i Tibirke Ellemose (Nationalmuseets Arbejdsmark 1944). Til kørebanen er anvendt udvalgte flade sten, der nøje er passet sammen. Der må tydeligvis være arbejdet efter en vis planlægning. Man har ikke bare taget den sten, der lå nærmest ved hånden, og lagt den bedst muligt, men det ser ud til, at man hele tiden forud for den endelige anbringelse har beregnet, hvordan stenene – vel en halv snes stykker eller flere ad gangen – bedst ville passe sammen, så mellemrummene blev mindst mulige. Det må være resultatet af en sådan planlægning, at de enkelte stens form som regel passer meget nøje til det rum, de skal udfylde. Er rummet trekantet, så har man brugt en trekantet sten, og har en sten en skrå sideflade, således at stenen er bredest forneden, vil man til nabosten ofte finde en, der ligeledes har en skrå sideflade, men altså luder ud foroven. Og det slår sjældent fejl, at en sten direkte berører alle sine naboer. Stenene er altså passet sammen som brikkerne i en mosaik, men man har vel at mærke brugt stenene som de var, uden tilhugning, afpudsning eller slibning.

Ser man på stenbroen i naturen – eller på fotografi – træder de nysnævnte forhold ikke så tydeligt frem, for det er kun sjældent, at berøringen mellem stenene er ved stenbroens overside; her er der gerne et jordfyldt mellemrum. Men man bliver overbevist, og imponeret, når man for at undersøge opbygningen må bryde et vejstykke op.

Ved anvendelse af store utildannede sten kan hulrum ikke undgås, om stenene end passes nok så nøje sammen. Sådanne hulrum er ofte udfyldt med indkilede småsten, evt. udkløvede stykker. Men det er påfaldende, så få småsten man har kunnet klare sig med, så lidt de fylder i forhold til massen af store sten, og dog er deres funktion meget betydningsfuld. De bevirker, at stenene sidder i spænd, at hver enkelt sten så at sige er båret af hele vejlaget.

Aldeles mesterligt bygget er et parti af oldtidsvejen ca. 16 meter fra nordenden. Vejen er her dækket af middelaldervejen, hvis overflade ligger indtil 1½ meter over oldtidsvejens kørebane. For at undersøge den ældre vej blev en snitgrøft skåret på langs gennem midten af den yngre. Da det viste sig, at oldtidsvejen har en markant sænkning på dette sted, forlængedes snitgrøften, til det dybeste punkt var passeret. Sænkningen er uden tvivl oprindelig og tilsigtet. Nogle af de største og mest regelmæssige flade sten er brugt til vejbanen på dette sted. Sammen med „kiler“, der udfylder mellemrummene imellem dem, danner de et stenlag så tæt, at det mange steder ikke er til at stikke et knivsblad ind mellem stenene.

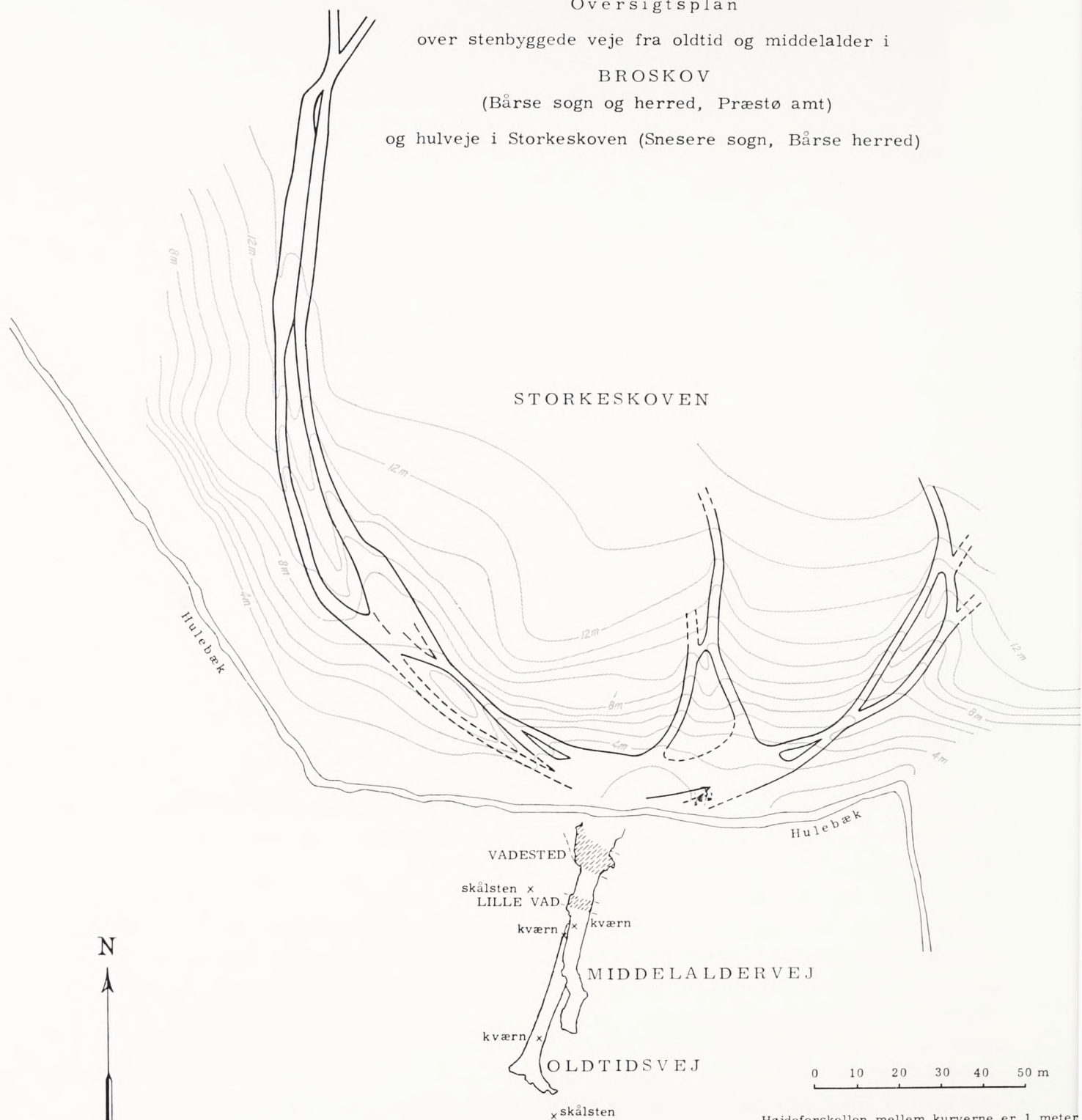

Først blev en række snit gravet på tværs til opmåling af profiler. Enkelte steder blev stenvejene gennemskåret, for at deres opbygning kunne blive undersøgt. Fig. 4.

Med en del besvær blev en enkelt sten, den dybestliggende i grøftens østside, brudt op for at vejens opbygning kunne studeres. Det viste sig da, at vejen her er fundamenteret med store sten, lige så store som i vejbanen. Fundamentstenene ligger ikke tæt sammen – der fandtes således igen under midten af den opbrudte sten – men de er tydeligvis lagt under nøje hensyntagen til formen af de overliggende kørebanestens underside og således, at de understøtter få, men teknisk vigtige punkter. Kørebanestenen hviler således med hele sin vægt på disse punkter og sidder vel afbalanceret uden at rokke.

Endnu et forhold iagttoges ved opbrydningen af den dybestliggende kørebanesten, men det må tilstås, at opbrydningen var af så begrænset omfang, at man ikke tør påstå,

Oversigtsplan
 over stenbyggede veje fra oldtid og middelalder i
 BROSKOV
 (Bårse sogn og herred, Præstø amt)
 og hulveje i Storkeskov (Snesere sogn, Bårse herred)

Højdeforskellen mellem kurverne er 1 meter
 Af terrasse- og hulvejene i skoven er kun selve
 vejarealerne angivet uden hensyn til sideskrænter

at forholdene netop under denne ene sten har almen gyldighed for det pågældende vejområde. Fig. 6¹ viser et parti af oldtidsvejen inden for snitgrøften. Det er sten C, der blev opbrudt. Til højre for plantegningen er vist tre lodrette snit. Det fremgår af snittene, at tyngdekraften i forbindelse med fundamentstenenes modtryk giver samtlige af snittene berørte vejbanesten en trykretning mod vest.

Med ovenanførte forbehold ser det da ud til, at vejen – i hvert fald inden for sænkningen – er bygget fra vest mod øst, og at fundamentstenene har haft den dobbelte funktion at afbalancere vejbanestenene, så de lå fast, og at give dem et tryk i retning af den forudlagte sten for derved at spænde brolægningen sammen. Sten C er, som nævnt, den dybestliggende, og det er en naturlig følge heraf, at stenene inden for sænkningen nord for sten C tillige har en trykretning mod syd, og på tilsvarende måde har de sydligere liggende sten en trykretning mod nord. Det er da nærliggende at antage, at man ved bygning af dette vejstykke er begyndt på det dybest liggende sted og – ved hvert skifte begyndende fra vest – har arbejdet sig henholdsvis mod nord og syd. Til spørgsmålet om sænkningens formål skal vi senere vende tilbage.

Stenfundamentering af oldtidsvejen er kun påvist i sænkningen mod nord. På et 6½ meter langt stykke af vejens midterparti er derimod konstateret et spinkelt grenlag under vejen. De gennemgående ret tynde grene ligger spredt ud i et enkelt lag og synes alle at vende den overhuggede ende mod vest, medens kvistene når over til vejens modsatte kant. Nogen næneværdig bærende funktion for vejen kan grenlaget næppe have, det er snarere lagt af hensyn til vejbyggerne, der skulle færdes på den opblødte flade. Dog et enkelt sted, lidt sydligere, findes et noget kraftigere grenlag under vejen. Her har der åbenbart været blød bund, som krævede særlig sikring af vejen. Her ligger også sten lige så store som i den før omtalte sænkning; den største er over 1 meter på begge leder. Men de trufne foranstaltninger har ikke været tilstrækkelige, for vejen har på dette sted sat sig. Og sænkningen her synes – i modsætning til den førstomtalte – ikke at være tilsigtet.

Uden for de nævnte tre områder er vejens sten lagt direkte på den gamle engflade, hvad der i højere grad er undtagelsen end reglen for stenbyggede oldtidsveje. Når fundamentering mangler, er grunden den simple, at den ikke behøvedes. Stenene hviler på en meget fast og sejg lergytje (lerholdigt slam aflejret i stillestående ferskvand og blandet med organisk materiale fra plantevæksten på stedet), der binder stenene næsten som var de lagt i beg. Og gytjelaget er tilstrækkelig tykt til at danne et tilpas solidt leje, selv om der er flere meter tørv under.

Oldtidsvejens bredde varierer kun lidt og er gennemgående 3,50–3,60 m. Mod syd breder den sig dog vifteformet ud til en total bredde på 13 meter. Selvom ingen kantsten afslutter vejen i syd, men kun findes langs siderne, skal viften næppe sammenlignes med en ruse, der fanger den spredt tilstrømmende færdsel. Forholdet er snarere, at vejen her deler sig i to grene, der tager bakken på skrå og således undgår en for brat stigning. Den lette færdsel til hest og til fods kan dog have fortsat lige ud, hvilket forklarer

Hestesko fundet i tilknytning til middelaldervejen og til højre nutidige sko til bryggerihest (belgier) og ridehest (holstener). Skoene er set fra neden i størrelse 1:3.

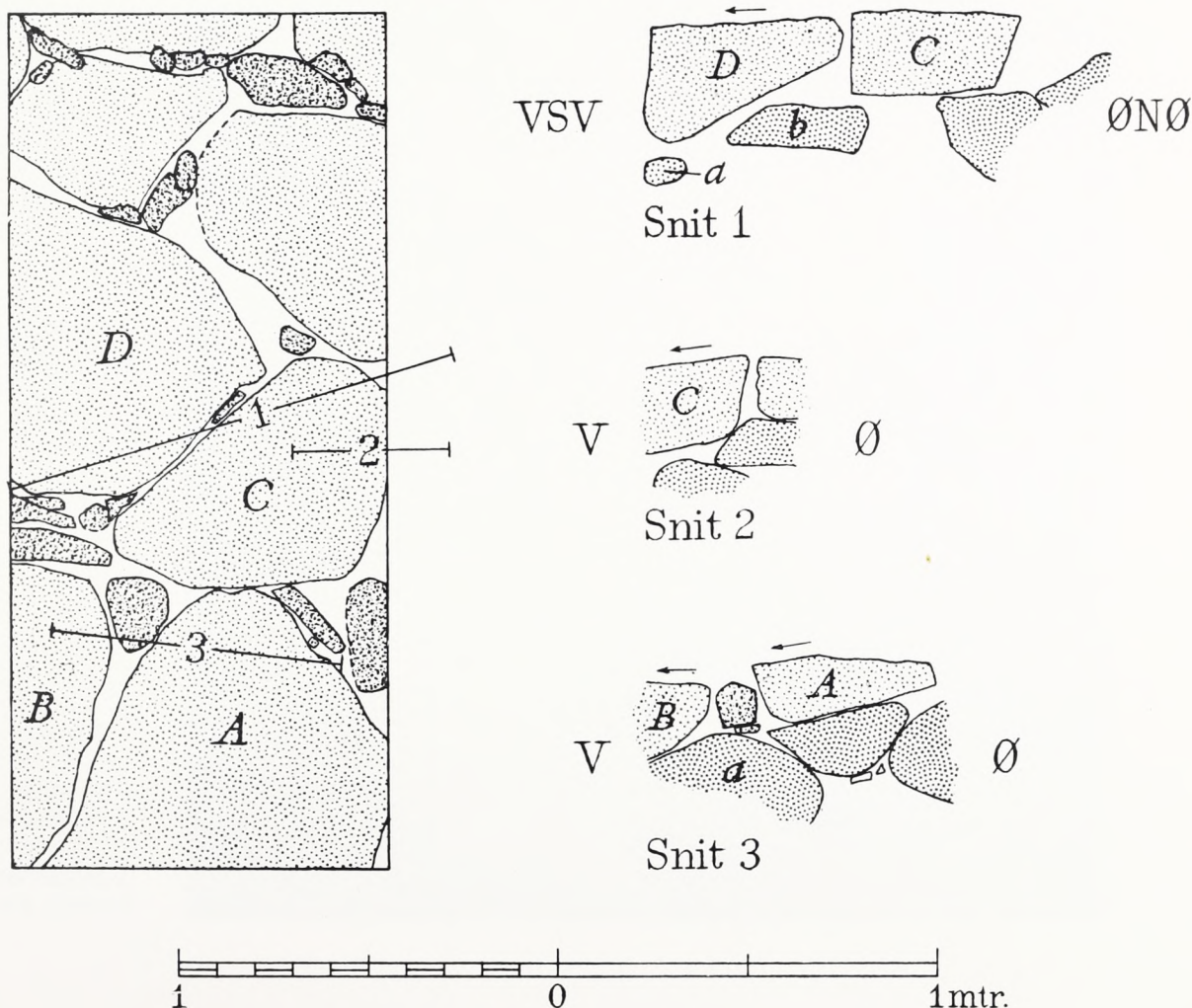
Nr. 1 er af den ældste her i landet kendte form, „Lilleborg-typen“, der fortrinsvis forekommer i fund forud for ca. 1300. Nr.-e 2,3,6 og antagelig også 4 er af en noget yngre form, den „spanske type“, der herhjemme synes at dukke op i 1200-tallet og at blive den almindeligste i en sen del af dette og især i det efterfølgende århundrede. – Den forud vundne datering af middelaldervejen til ca. år 1300 støttes på det nydeligste af det nyligt fremlagte materiale fra Næsholm (ca. 1240–1340). – Nr. 5 og 7 er fundet ved middelaldervejens delvis opbrudte sydende. Medens nr. 5 er vanskelig at typebestemme, er nr. 7 givetvis yngre end de omtalte og muligvis tabt ved bortkørsel af sten fra vejen. Fig. 5.

mangelen af kantsten på tværs. En lignende vifteformet vejforgrening kan spores i den udbyggede vejs nordlige ende, men er knapt så tydelig, dels som følge af forstyrrelse, dels fordi oldtidsvejen her for størsteparten er dækket af den yngre stenvej.

Hvad hidtil er sagt om oldtidsvejens bygningsform viser til fulde, at vejen ikke blot er en masse store sten spredt ud på engfladen for at gøre passage mulig, men at der er tale om et stykke vejbygningskunst. Sammenpasningen af stenene er veludført stenbyggerarbejde, der vidner om håndelag og erfaring, fundamenteringen af den store sænkning er skolet ingeniørarbejde. Vejen er af en fast „type“, der må have en tradition bag sig. Og dog synes den at være uden sidestykke og uden forudsætning i de hjemlige oldtidsveje. Disse findes i et antal, der langt overstiger, hvad den trykte litteratur lader formode. Desværre er oplysningerne i de fleste tilfælde meget summariske og bygger ikke på faglig undersøgelse; men oftest synes der at være tale om veje, der i højere grad minder om stenvejene i Tibirke og Borremose end om oldtidsvejen i Broskov. Paralleller til denne kan måske snarere findes inden for romerriget. Her tænkes dog ikke på de velkendte romerske militærveje, men på vejanlæg i byer og i forbindelse med kultiske bygninger (fig. 7-8). Det er dog endnu for tidligt at drage endelige slutninger. Så isoleret Broskovvejen indtil videre står som hjemlig vejtype, ser det snarest ud til, at byggemåden – med forudsætninger uden for landets grænser – ikke har fundet grobund herhjemme. Her i Broskov er traditionen i hvert fald ikke videreført i middelaldervejen.

Forbavsende nok er oldtidsvejen ensartet bygget i sin fulde længde, fra engens ene rand til den anden, med en sammenhængende stenbro afgrænset af sammenhængende kantstensrækker. I betragtning af terrainforholdene – Hulebækken afvander et område på henved 2.000 tdr. land, regnet til den omgivende vandskelslinie – må der, lige siden dalen dannedes i istiden, have været et vandløb ned igennem den. Man ville have ventet, at overgangen over dette vandløb havde været et vad i form af et uregelmæssigt stenlag dynget ud på åbunden, eller måske endog en fribro, men det har åbenbart ikke været tilfældet. Godt nok er en stor del af oldtidsvejen dækket af middelaldervejen, men undersøgelsessnit gennem denne blev skåret tilstrækkelig tæt til, at et sådant vad måtte have afsløret sig. Yderligere optager den allerede omtalte store sækning i vejens nordlige del en stor del af det dækkede vejstykke, og et vadested kunne inden for sækningens område kun have ligget på det dybeste sted. Men noget egentligt vad fandtes

Konstruktion af oldtidsvejens dybest liggende parti. Vejbanestenenes trykretning er markeret med en pil. Berøringspunktet mellem vejbanesten D, der tiltager i tykkelse mod nord, og fundamentssten b, der har en vandret overflade, ligger 13–14 cm nord for snit 1. Fig. 6.

ikke her; tværtom var dette vejstykke netop særdeles smukt og regelmæssigt bygget. Og dog! Hele sænkningen skal utvivlsomt opfattes som et vadested, blot af usædvanlig art, idet vejen er bygget ubrudt gennem vandløbet. Netop denne tolkning kan forklare den solide konstruktion. Det er næppe tænkeligt, at bygningen af vejstykket er foregået i vand. Enten har man haft held til at udnytte en tørkeperiode, eller man har „flyttet“ åen i forbindelse med vejbygningen.

I sammenligning med den regelmæssigt byggede oldtidsvej virker middelaldervejen rodet og primitiv. Her er store sten – dog aldrig tilnærmelsesvis så store, som de største i oldtidsvejen – og små sten dynget sammen uden ret meget system. De største sten ligger gerne i bunden, men kan også ligge helt oppe i overfladen, og de enkelte sten kan lige så vel ligge på fladen som på skrå, eller endog på højkant. Der er iøvrigt stor variation i vejens udseende fra sted til sted. Partier med lutter små sten i overfladen afløses af partier med fortrinsvis store og ret regelmæssigt lagte sten, eller med store og

Gadeparti fra
Pompejii. Fig. 7.

små mellem hinanden. Man skulle næsten tro, at den lille stump vej var bygget af flere hold vejbyggere, der ikke havde skelet ret meget til hinandens arbejde. Snarere er der dog vel tale om forskellige omlægninger i forbindelse med vejens vedligeholdelse.

Uanset at bedømmelsen af de to vejes kvalitet ved en umiddelbar betragtning falder ud til fordel for den ældste, er det et spørgsmål, om dette indtryk kan stå for en nøjere vurdering. Og her må man se bort fra æstetiske skønhedsværdier. Hvad der tæller, er tekniske fortrin og sparet arbejdstid.

Ganske vist er stenmassen pr. kvadratmeter vej nok noget mindre i oldtidsvejen end i middelaldervejen, hvilket arbejdsteknisk er i den førstnævntes favør, men fordelene opvejes så ganske af, at oldtidsvejen kræver et langt mere udsøgt materiale. Alene det at finde og udvælge de egnede sten, er et betydeligt arbejde, medens alle sten uanset art, størrelse eller form kunne bruges til middelaldervejen. Dertil kommer, at vejbygning efter oldtidsvejens mønster er et væsentligt større arbejde og kræver større faglig dygtighed end at bygge en vej af den middelalderliges konstruktion. Men den større

Via Sacra i Rom har som oldtidsvejen i Broskov en vejbane af omhyggeligt sammenpassede store sten. Foto: Elise Thorvildsen. Fig. 8.

arbejdsindsats kan være velbegrundet, hvis den resulterede i en bedre vej. Lad os derfor overveje, om oldtidsvejen var bedre at køre på, mere holdbar og lettere at vedligeholde end dens afløser. Givetvis kunne man forholdsvis let have gjort oldtidsvejen mere jævn end middelaldervejen ved en omhyggelig udfyldning med små sten af mellemrummene foroven eller ved at give den et dæklag af grus. Det er også sket stedvis, men langt fra overalt. I den henseende er der ingen større forskel på de to veje; bortset fra vadene, hvor oldtidsvejen er langt at foretrække, er middelaldervejen nok den jævreste af de to.

Med hensyn til holdbarheden har oldtidsvejen den fordel, at de store sten ikke så let sparkes løse; overfladen er fastere. Men over for bevægelser i terrainet og trykket fra tungt læssede vogne synes oldtidsvejen at have været mere sårbar. Veje af oldtidsvejens type er givetvis bedst, når de lige er færdigbyggede, medens middelaldervejens stenpakning bliver mere kompakt, mere fast, ved at sætte sig, og ved at blive tromlet af vognenes brede hjul. Sænkninger og huller i overfladen, der er en følge af sætningen, er lette at udbedre, medens oldtidsvejen – bevaret som enkeltlag af store sten – er overordentlig vanskelig at istandsætte.

Selv om middelaldervejen ikke præsenterer sig så smukt som oldtidsvejen, er den i teknisk henseende fuldt så god som oldtidsvejen. I virkeligheden er middelaldervejens princip ganske det samme som i en moderne vej, blot mangler den overfladebelægningen, der – som den synlige del – karakteriserer den moderne vej.

Medens oldtidsvejen fører i lige linie tværs over engen, har middelaldervejen et noget uregelmæssigt forløb. På det sydligste stykke løber den parallelt med den gamle vej, øst for denne. Den drejer så brat af for at nærme sig oldtidsvejen, som den skærer ind over på skrå, og vejen fortsætter i en stor bue til den har placeret sig midt hen over oldtidsvejen for til sidst at fortsætte lige ud, helt dækkende sin forgænger. Dette forløb tyder på, at oldtidsvejen helt var forsvundet – tilslammet, overgroet og glemt – da man i middelalderen påny anlagde vej over engen. Under vejarbejdet, der tænkes påbegyndt i syd, har man bemærket den gamle vej⁷ og udnyttet den som fundament.

Som oldtidsvejen, således må også middelaldervejen have krydset et vandløb, og her lades vi ikke i usikkerhed. Vejbanen er ikke blot på eet sted, men to steder afbrudt af tydelige vadesteder. Lidt nord for vejens midte er et lille vad opfyldt med en dyb stenpakning. Vadet har vel ført over, eller rettere igennem et ca. 2½ meter bredt sideløb til hovedåen. Denne havde sit leje lidt nordligere, og åens forløb har ved udgravningen kunnet følges på et stykke, markeret af noget uregelmæssigt vandrette sandaflejringer i et bælte med bredt U-formet tværsnit. Åen beskriver et stort S-slyng. Den nærmer sig vejen fra vest, løbende lige i randen mellem eng og fast mark. Lidt før den når stenvejens vifteformede hoved, drejer den af i sydøstlig retning og løber langs stenviftens vestrand for til sidst at dreje ind på tværs af vejen. Lige vest for vejen er den maximale åbredde knap 5 meter; hvor den passerer vejen, er bredden, som følge af opdæmningen, vokset til ca. 8 meter (fig. 10).

Bunden af ålejet er opfyldt af et lag af mindre sten, der efterhånden blev omlejret

Hvor oldtidsvej og middelaldervej mødes, er forskellen i byggemåde iøjnefaldende. Fig. 9.

og delvis dækket af groft sand medført af vandet. Stenlaget, der ved gennemskæring viste sig at være ganske tyndt, strækker sig lidt uden for vejbredden såvel mod nordvest som mod øst. I flugt med vejrandene er to rækker af store sten lagt oven på stenlaget

muligvis med det tredobbelte formål at afgrænse færdselsområdet, at danne trædesten for den gående færdsel og at fremme sandaflejringen. Begge stenrækker er delvis opbrudt i ny tid.

I vadet fandtes en lille guldspiral, vel en del af et smykke. At en stor del af de ved udgravningen fundne dyreknoget er fremkommet i de to vad er forståeligt nok. Her var bevaringsforholdene bedst, og det er nu engang morsomt at smide noget ud i vand. En del af knoglerne er da nok afgnavede kødben af rejseprovianden. Det kan dog i middelalderen næppe gælde hesteknoglerne (og -tænderne), som endda var i flertal. Snarere taler disse fund om – så mærkeligt det end kan lyde i et nutids øre – at færdselen ad overgangsstedet ikke var uden fare. Kraniekalotten af et menneske, fundet tæt vest for vejene, kunne tolkes i samme retning, men den behøver i virkeligheden ikke at have nogen som helst tilknytning til vejene. Efter funddybden at dømme er den snarest samtidig med oldtidsvejen. Syd for denne blev fundet yderligere to kalotfragmenter, men de lå så dybt, at de må være væsentligt ældre end stenvejene.

Blandt fundstykkerne skal endnu nævnes nogle sten, der er benyttet som bygge-

Hovedvadet gennem den middelalderlige å. Gående kunne komme tørskoet over ad de to rækker af store sten i vadets sider. – Et nutidigt skeldige med grøfter på siderne har beskadiget stenrækkerne mod vejstykket hinsides åen. Fig. 10.

materiale i de to veje, men som på forskellig måde har været i brug forud. Enkelte sten i oldtidsvejens sydlige del viser slid, der ikke kan skyldes færdselen på vejen. Et par af dem er blankslidt. Det kan ikke afgøres, hvordan slidet er opstået, men de må engang have været anbragt et andet sted og man kan gisne, at fødder i tusindtal har betrådt dem engang. Andre kan være kværne, amboltsten ell. lign., men de har ikke været i brug tilstrækkeligt længe til at brugens art tør afgøres. Dog er også tre fuldt sikre kværne fundet. En udtjent skubbekværn er brugt som randsten i oldtidsvejen, og i denne er også anvendt en flad rundkværn. I middelaldervejen fandtes en drejekværn, der aldrig er blevet færdig til brug.

Oldtidsvejens mosaikagtigt lagte stenbro. Fig. 11.

Som nævnt var dræningsfolkene, da de fandt oldtidsvejen, ved at rørlægge en forud åben afvandingsgrøft. Denne var gået igennem vejen og 7 opbrudte sten lå ud for stedet i den opkastede fyld. Den største af dem viste sig på den ene side at være dækket af et halvt hundrede skålformede fordybninger (fig. 12). Det er altså en hellig sten fra bronzealderen, hvis indhuggede tegn er blevet tolket som frugtbarhedssymboler forestillende det kvindelige kønsorgan. Skålstenen var omtrent lige så gammel, da oldtidsvejen blev bygget, som vejen er idag, og da den anvendtes som vejsten, havde den åbenbart mistet sin kultiske betydning. Også ved bygningen af middelaldervejen var en fordums kultsten af samme art smuttet med som vejmateriale (fig. 13). Den lå så at sige helt skjult i det lille vad. Ved restaureringen blev de to skålsten erstattet af andre sten og opstillet inden for det fredede område.

Vest for stenvejene blev der ved afdækningen bemærket en rad af pæle. Rækken blev ikke fulgt i sin fulde udstrækning, men partier af den blev frigravet. Pælene er ret spinkle, indtil 7 cm tykke, og hælder i alle mulige retninger; oprindeligt har de nok alle stået tilnærmelsesvis lodret. De står ikke nøjagtigt på række eller i en ganske fast afstand fra vejkanthen, ligesom afstanden mellem pælene indbyrdes er stærkt varierende. Mod nord, ud for stenvejenes afslutning, står de tæt og tildels i randen af det middelalderlige åløb; men pælerækken følger ikke åranden, og kan således næppe – som en overgang antaget – være nedrammet som afstivning af åbrinken. Længere mod syd er det da også tydeligt, at pælerækken er knyttet til oldtidsvejen og ikke til middelalderanlægget. Pælene står dog i intet tilfælde direkte op ad en sten i vejen, så nogen konstruktiv funktion i denne kan de ikke have haft. Snarest må pælerækken forstås som en markering af vejen, når denne var dækket som følge af oversvømmelse, sne

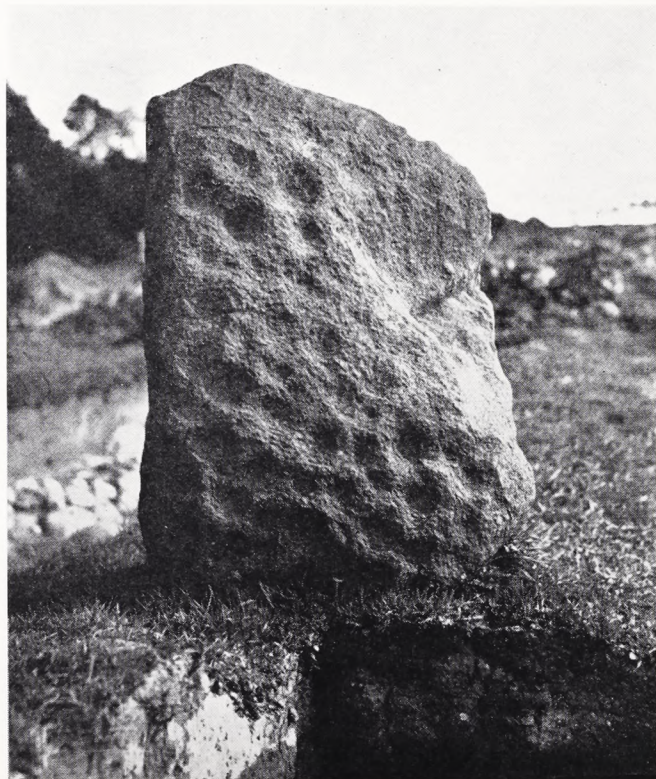
eller tilslamning. Er tolkningen rigtig, har selvsagt ikke samtlige pæle stået der på een gang.

Som det synes at have været fast regel i oldtiden og almindeligt i middelalderen, således er også vejene i Broskov kun udbygget på den strækning, hvor udbygning var en betingelse for, at færdsel overhovedet kunne finde sted. Så snart man når fast mark, hører stenvejene op. Men i Storkeskoven nord for engen kan vejforløbet, som nævnt, følges på et stykke i form af hulveje, der ved færdselens og regnvandets slid har skåret sig ned i bakkeskråningerne. Som vist i opmålingsplanen er der seks hulveje fordelt på tre grene, der løber sammen ved foden af bakken, ud for stenvejene. I modsætning til alle de øvrige hulvejsspor forlader det østlige spor i midtergrenen – uden anledning i terrainforholdene – den direkte retning mod stenvejene. Den nederste del af hulvejen synes dannet som følge af en færdsel, der ikke krydsede engen, men forløb mellem de to østlige vejgrene. Og med det lille vejstykke er i virkeligheden skabt en naturlig forbindelse mellem de tre vejgrene indbyrdes således, at man kommende fra ligegyldigt hvilken af dem kunne fortsætte ad de andre. Det udbyggede vejstykke over den hindring, som engen og åløbet udgjorde, synes således ikke blot at have samlet forskellige veje, men tillige at have dannet et knudepunkt for færdselen. Har det været tilfældet her, er der god grund til at antage, at lignende forhold har gjort sig gældende andre steder. Antydningen er svag, ikke mere end et fingerpeg, men den giver anledning til fremtidigt at være opmærksom på spørgsmålet.

Det er ikke muligt at knytte hulvejssystemet til en enkelt af de to stenveje, der i nord lander på samme sted. Om alle tre vejgrene allerede har været i brug i oldtiden, om brugen af den ene eller den anden eventuelt var ophørt eller af sekundær betydning i middelalderen, lader sig næppe nogensinde besvare. Som i nord, således har der givetvis

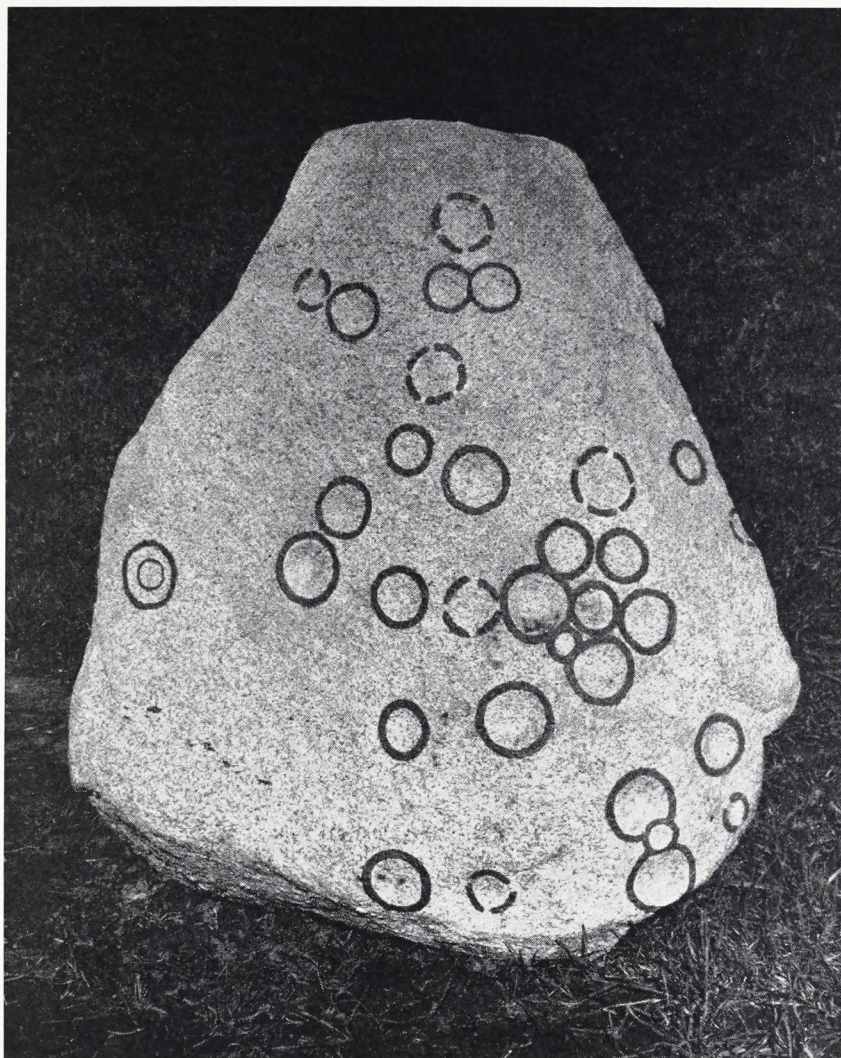
også i bakkeskråningerne mod syd været hulveje, men disse er totalt udslettede af dyrkningen; de indgår dog muligvis tildels i skelmarkeringen og i en markvej.

Når de to stenveje tilsyneladende uafhængigt af hinanden er bygget tværs over engen på samme sted, er det nok tildels en tilfældighed, men også kun tildels. Netop her er egnen indsnævret som følge af fremspringende bakkekuder. Mod øst vider den sig stærkt ud og flyder sammen

Skålsten – helligsten fra bronzealderen – brugt som vejbanesten i oldtidsvejen. Fig. 12.

Skålsten fra fyldmassen i det lille vad i middelaldervejen. Skålgruberne indrammet med maling. Afbrudt kontur markerer ikke fuldt sikre gruber. Til venstre er påbegyndt grube med urørt midterparti. Fig. 13.

med andre lavninger, for til sidst at nå Præstø fjord. Også mod vest, ind i landet, tager engen til i bredde, men der er flere snævringer, hvor engen endog er smallere. Imidlertid er bakkerne her, på begge sider af engen, nok så stejle, mindre indbydende til passage, end ved det valgte overgangssted.

Netop deri, at naturforholdene spiller en stor rolle ved valget af overgangssted, og at vejen selvsagt krydser engen ad korteste vej, altså lige på tværs, ligger en vanskelighed for bedømmelsen af vejføringens hovedretning, for at skønne om hvorfra og hvortil vejen fører. Og vi så også, at ikke kun een, men flere veje sammen er ført over engen. For oldtidsvejens vedkommende er det umuligt at angive dens mål, dertil er vort kendskab til Sjællands bebyggelse i jernalderen alt for begrænset, og for middelaldervejen kan man kun gisne i største almindelighed. Det gælder i begge perioder, at der ikke i umiddelbar nærhed kendes anlæg, der angiver vejens mål. Karakteren af landevej

Udsnit af pælerækken langs oldtidsvejens vestside; partiet længst mod nord, hvor pælene stod særlig tæt. Fig. 14.

synes at gælde for begge faser. Når det er den fjorden nærmeste snævring af engen, der er udnyttet, ligger deri måske et fingerpeg om, at en af de vejlinier, der her er ført over engen, er en kystvej, der af naturforholdene er tvunget et stykke ind i landet på dette sted. Nok så sikkert synes det at være, at det er den stenbyggede vej, „broen“, der har givet navn såvel til Broskov by som til den gård, i hvis eng vejene ligger. Gården er nu uden navn, men den blev i ældre tid kaldt Broesgård.

Er de to Broskovveje tolket rigtigt som landeveje, så danner de hver for sig et enkelt led i et stort sammenhæng. Hulebækkens dal er da næppe den eneste hindring de pågældende landeveje til hver sin tid har mødt. Og efter som kæden aldrig er stærkere end dens svageste led, må man formode, at anstrengelser er udfoldet også andetsteds, hvor vejbygning har været nødvendig for passage, og at man har udbygget vejene til en lignende færdselsmæssig standard. Arbejder af denne art kan dårligt tænkes udført af en lille, uformuende befolkningsgruppe. En organisation, en myndighed må stå bag. Nylig har man i midtsjællandske skove opdaget store sammenhængende agerfelter, de største forekomster, der kendes i landet. Kun lidt er endnu kendt om de her igangværende undersøgelser, nogen nærmere tidsfæstelse er endnu ikke meddelt. Men længe har de sydøstsjællandske gravpladser fra yngre romersk jernalder været kendt. Det er små grupper af grave med en stor rigdom på gravgaver dels af hjemlig art, dels bestående af sager – bronzer og glas – indført fra det romerske rige. En af gravpladserne

På modsat side: luftfotografi fra toppen af det højeste træ i skovbrynet. I forgrunden, hvor en skelgrøft havde beskadiget middelaldervejen, er den underliggende oldtidsvej blottet. Fig. 15.

ligger i Broskov, 7–800 meter syd for oldtidsvejen (Nationalmuseets Arbejdsmark 1930). I tid kan gravpladserne næppe ligge langt forud for oldtidsvejens bygningstid, og de stormænd, der ligger begravet her, har nok været med til at forme og lede det samfund, der anså et veludbygget vejnet for en nødvendighed.

Langt bedre kendt end jernalderens samfundsstruktur er middelalderens med kongen som øverste myndighed. Vel var kongemagten svækket i den tid, da middelaldervejen antages bygget; dog må det anses for sandsynligt, at det er kronen, der står bag udbygning og vedligeholdelse af færdselsnettet.

Medens undersøgelsen i Broskov stod på, fremførtes fra lokal side et stærkt ønske om, at vejene – eller eventuelt blot oldtidsvejen – blev frilagt som et synligt og offentligt tilgængeligt mindesmærke. Det var et glædeligt initiativ Turistforeningen for Præstø og Omegn tog ved at tilbyde at påtage sig den fremtidige vedligeholdelse, et tilbud, der i høj grad bidrog til, at Nationalmuseet bifaldt ønsket om total afdækning.

Blandt de mange interesserede skal tre nævnes: Lektor Ferdinand, hvis indberetning til museet satte undersøgelsen igang, ejeren af „Broesgård“, Harald Madsen, der tog undersøgelsens gener med godt humør og altid var rede med en håndsrekning; og nylig afdøde godsejer Povel Fugmann, der vederlagsfrit fredede det område i Storkeskoven, hvor hulvejene findes, gav afkald på områdets forstmæssige drift og åbnede skoven for offentligheden, samtidig med at han understregede sin interesse ved at gøre sit tilbud betinget af, at vejene blev frilagt og fredet.

Fotografiet fig. 15 viser resultatet.

Umiddelbart inden bogens trykning forelå en C-14 analyse, der angiver, at vejen skulle være bygget i tidsrummet 160-360 e.K.

INDHOLD

FRITZE LINDAHL	
TANDSTIKKERE FRA CHRISTIAN IV'S TID	5
OLAF OLSEN	
VIKINGESKIBENE I ROSKILDE FJORD	18
FARVEPLANCHER	
GAVER TIL NATIONAL- MUSEET	19
KAJ BIRKET-SMITH	
TRÆK AF ETNOGRAFISK SAMLINGS HISTORIE . . .	35
D. YDE ANDERSEN	
NATIONALDISKOTEKET .	56
MARIE-LOUISE BUHL	
ÆGYPTISK FREMSTILLING AF ASIATISKE FOLK	65
PETER MICHELSEN	
BONDEGÅRDS- UNDERSØGELSER	73
JOHANNES HERTZ	
TRE BORGE PÅ EGHOLM	94
PEDER MORTENSEN	
TO MYKENSKE PRAGTSVÆRD	120
OTTO MØRKHOLM	
GRÆKERE I ORIENTEN .	123
HENNY HARALD HANSEN	
CARSTEN NIEBUHR	135
GEORG KUNWALD	
BROSKOVVEJEN	149

20 farvesider . 170 illustrationer

Pris 36 kr.

ARBEJDSMARKEN 1962

Udviklingen inden for alle bogproduktionens områder er baggrunden for den ny skikkelse, hvormed Arbejdsmarken 1962 følger tiden op. Og med det nye udstyr følger en rigdom af illustrationer. Blandt Nationalmuseets pragt-
numre er foretaget et udvalg, som gengives med en hel række dejlige farveplancher. Her fortælles om enestående gaver til museet. Også de sort-hvide billeder er talrigere end nogen sinde. Arbejdsmarken er kulturhistorie for alle, og 1962 er den hidtil største årgang, hvormed Nationalmuseet henvender sig til sit stadig større og større publikum. Denne årgang bringer artikler fra næsten alle afdelinger – bondegårdsbeskrivelser med smukke billeder, et overblik skrevet af dansk etnografis nestor, en skildring af vor første udsending til Den persiske Golf for 200 år siden, græske mønter udenfor Europa, ægyptere i Lilleasien, danske tandstikkere i guld og ædelstene, musik, som skal kunne lånes hjem – og naturligvis beretninger fra de store udgravninger, hvor danske arkæologer søger at lyse op i fortiden.

NATIONALMUSEET
RHODOS